

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ТОРУБАРА АЛІНА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 377 (09) (477.5) «1840-1875»

**НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ
В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ, НАУКОВОМУ
ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ (1840 – 1875 рр.)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
Коваленко Олександр Борисович
кандидат історичних наук,
професор

Чернігів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база роботи.....	15
1.3. Методологія та методи дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ.....	21
2.1. Система юридичної освіти в середині ХІХ ст.....	21
2.2. Основні етапи історії Ніжинського юридичного ліцею.....	32
2.3. Структура і система управління.....	50
2.4. Навчально-матеріальна база.....	67
РОЗДІЛ 3. НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ ЯК НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД.....	81
3.1. Організація освітнього процесу.....	81
3.2. Професорська корпорація.....	87
3.3. Студентська спільнота.....	93
РОЗДІЛ 4. НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ У НАУКОВОМУ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ.....	101
4.1. Ніжинський юридичний ліцей як науковий осередок.....	101
4.2. Повсякденне життя і дозвілля студентів.....	117
4.3. Видатні вихованці Ніжинського юридичного ліцею.....	128
ВИСНОВКИ.....	154
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	157
ДОДАТКИ.....	217

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ніжинська вища школа значною мірою прислужилася розвитку вітчизняної освіти, науки і культури. 29 липня 1805 р. імператор Олександр I підписав указ про заснування в Ніжині Гімназії вищих наук, але втілити його в життя вдалося лише у вересні 1820 р., коли новостворений навчальний заклад відкрив свої двері для дворянської молоді Лівобережної України. Ніжинська вища школа зазнала неодноразових трансформацій, зумовлених як об'єктивними причинами, так і суб'єктивними факторами. Відтак, у 1832 р. Гімназію вищих наук було реорганізовано у Фізико-математичний ліцей, який не виправдав покладених на нього сподівань і, у свою чергу, в 1840 р. був перетворений в Юридичний ліцей. Цей навчальний заклад залишив помітний слід в історії, а його вихованці знайшли застосування своїм знанням у галузі судочинства, державного управління та місцевого самоврядування. Але діяльність Ніжинського юридичного ліцею досі не була об'єктом спеціального дослідження, відтак не визначено його місце у вітчизняному освітньому просторі, не з'ясовано специфіку професорської корпорації та студентської спільноти, не схарактеризовано навчально-матеріальну базу. Усе це й зумовлює наукову та практичну актуальність обраної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відповідності з планами науково-дослідної роботи кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка у рамках держбюджетної теми «Регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті Російської імперії XIX – XX ст.» (номер державної реєстрації 011U002445).

Об'єктом дослідження є Ніжинський юридичний ліцей в контексті освітніх практик середини XIX ст., наукового та соціокультурного життя України.

Предмет дослідження становлять структура та засади діяльності Ніжинського юридичного ліцею, організація освітнього процесу, навчально-матеріальна база, професорська корпорація та студентська спільнота.

Мета роботи полягає у комплексному висвітленні історії Ніжинського юридичного ліцею, визначенні його місця та ролі у розвитку освіти, науки та культури на українських землях.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити наступні **завдання**:

- проаналізувати наукову літературу з обраної проблеми;
- систематизувати актуалізовану джерельну базу;
- схарактеризувати систему юридичної освіти;
- з'ясувати структуру і систему управління Ніжинського юридичного ліцею;
- висвітлити організацію освітнього процесу;
- схарактеризувати професорсько-викладацький склад;
- виявити особливості студентської спільноти та її повсякденного життя;
- розглянути наукову спадщину викладачів;
- висвітлити життя та діяльність видатних вихованців.

Хронологічні рамки роботи охоплюють увесь період існування Ніжинського юридичного ліцею (1840 – 1875 рр.).

Географічні межі роботи охоплюють насамперед територію Лівобережної України, де власне функціонував Ніжинський юридичний ліцей, а також інші регіони України та Росії, де працювали його вихованці.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що на підставі широкого кола джерел схарактеризовано місце Ніжинського юридичного ліцею в освітньому просторі, науковому та соціокультурному житті України. Зокрема, у дисертаційному дослідженні:

уперше

- проаналізовано історіографію проблеми;
- запроваджено до наукового обігу значний масив нововиявлених документів;
- визначено основні етапи історії Ніжинського юридичного ліцею;
- схарактеризовано професорську корпорацію та студентську спільноту;
- узагальнено відомості про наукову спадщину викладачів;
- висвітлено повсякденне життя та дозвілля студентів;

дістало подальший розвиток

- дослідження структури і системи управління Ніжинського юридичного ліцею;
- з'ясування особливостей навчально-матеріальної бази та організації освітнього процесу;

доповнено

- відомості про життя та діяльність видатних вихованців.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані при підготовці узагальнюючих праць, лекційних курсів та навчальних посібників з історії України та історичного краєзнавства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження, були апробовані на XV – XVIII Наукових конференціях молодих учених та студентів Навчально-наукового інституту історії етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, 2012 – 2015 рр.), VII – VIII Науково-практичних конференціях «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2014 – 2015 рр.), VII Міжнародній науковій конференції, присвяченій 210-річчю Казанського університету (Казань, 2014 р.), Всеукраїнській інтернет-конференції «Інноваційна культура педагога: стан сформованості» (2015 р.), Науково-практичній конференції «Четверті Фльорівські читання» (Чернігів, 2015 р.).

Особистий внесок здобувача. Основні положення дисертаційного дослідження відображені у 10 одноосібних наукових публікаціях, з них 7 вміщені у фахових виданнях та 2 оприлюднені за кордоном

Структура дисертації обумовлена предметом і об'єктом дослідження та відповідає його меті й завданням. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, який нараховує 567 найменувань, і 23 додатків. Загальний обсяг рукопису становить 263 сторінок, у тому числі 156 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА РОБОТИ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження історії Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька можна умовно розподілити на три періоди. *Перший* з них охоплює ХІХ – початок ХХ ст. У 1859 р. коштом почесного попечителя Г. Кушельова-Безбородька була видана колективна праця під назвою «Лицей князя Безбородько» [355], яка містила нарис історії навчального закладу з моменту заснування до середини ХІХ ст., впорядкований Н. Кукольником. У 1881 р. цю книгу було перевидано під назвою «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородько» із значними доповненнями, причому І. Сребницький виклад історії навчального закладу продовжив до моменту реформування Юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут у 1875 р. [460]. Характерна риса цих видань полягала в персоніфікованому підході до історії Ліцею. Наведені в них біографії засновників, директорів та професорів опрацювали М. Гербель [268 – 269; 272; 274], Н. Кукольник [338 – 339], Л. Мей [362], Н. Петров [402], П. Польовий [409], І. Сребницький [450 – 459; 461; 464 – 471], В. Толбин [493], К. Троцина [508; 511], А. Хойнацький [531; 539].

У цій книзі було також наведено список випускників Юридичного ліцею і відомості про їхню подальшу діяльність [271]. Значний інтерес становили вміщені у цьому виданні стислі життєписи відомих вихованців Ліцею К. Троцини [331], М. Макарова [270], Л. Глібова [509], М. Гербеля [408] та І. Лашнюкова [510], які впорядкували П. Польовий, К. Троцина, М. Гербель, В. Коробка.

Стислі відомості про діяльність Ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи містили студії М. Лавровського [342 – 344], П. Заболотського

[313] та Є. Петухова [403 – 405]. У статті М. Сухомлинова «Училища и народное образование в Черниговской губернии» [478, с. 56 – 58] було схарактеризовано діяльність навчального закладу з 1840 р. до початку 1860-х рр. Значний інтерес становить також ґрунтовна стаття «Нежинский лицей князя Безбородко», опублікована в 1865 р. без зазначення автора в «Журнале Министерства народного просвещения», в якій розглянуто проекти реформування цього навчального закладу [381].

Історія Ніжинського юридичного ліцею була принагідно висвітлена у книзі С. Рождественського «Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения» [417, с. 141, 182, 206, 235, 256, 264, 266, 268, 429, 506, 507, 509], побудованій передусім на підставі документів з відомчого архіву. Зокрема, він схарактеризував мету створення цього навчального закладу та проекти його реформування.

Особливості організації навчально-виховного процесу на юридичних факультетах університетів і у профільних ліцеях, зокрема в Ніжинському юридичному ліцеї, було висвітлено у книзі В. Григор'єва «Исторический очерк русской школы» [287, с. 333, 404, 414] та статтях Г. Шершеневича «О желательной постановке высшего юридического образования» [549] і В. Гессена «О постановке преподавания на юридических факультетах» [275].

Значний інтерес становлять студії, присвячені формуванню навчально-матеріальної бази Ніжинського юридичного ліцею. Так, А. Добіаш докладно схарактеризував історію унікальної бібліотеки цього навчального закладу та джерела її комплектування [301, с. 1 – 2]. І. Турцевич натомість зосередив увагу на картинній галереї Ліцею і навів повний перелік пам'яток образотворчого мистецтва, подарованих передусім почесними попечителями О. Кушельовим-Безбородьком та Г. Кушельовим-Безбородьком [520].

Науково-довідкові видання другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины ХVІІІ века» [391, с. 47 – 48, 76 – 78, 116 – 117,

150, 188 – 189, 190, 210], «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира» [242; 248; 349; 351; 382; 407; 415], «Малороссийский родословник» В. Модзалевського [369; 370] містять відомості про життя, громадсько-політичну та науково-просвітницьку діяльність викладачів та вихованців Ніжинського юридичного ліцею Л. Глібова, П. Іващенко, М. Іляшевича, М. Макарова, І. Сребницького, М. Бунге, І. Лашнюкова, Ф. Леонтовича, А. Линниченка, В. Незабитовського, М. Пилянкевича, М. Ренненкампа.

У процесі підготовки дисертації були також використані наукові праці професорів та випускників Ніжинського юридичного ліцею, опубліковані окремими книгами й на сторінках тогочасних періодичних видань «Право», «Сборник государственных знаний», «Русский вестник», «Труд», «Воскресное чтение», «Сборник Императорского Русского географического общества», «Отечественные записки», «Журнал для акционеров», «Экономический указатель», «Воскресное чтение», «Университетские известия» та ін.

Аналіз цих матеріалів дав можливість визначити найбільш гострі проблеми розвитку юридичної освіти та науки, а також схарактеризувати доробок науковців, які викладали у Ніжинському юридичному ліцеї.

Другий період в історіографії проблеми припадає на 20 – 80-ті рр. ХХ ст. За радянського часу вивченню історії Ніжинського юридичного ліцею не приділялося належної уваги. Виняток становили поодинокі публікації викладачів Ніжинського інституту народної освіти, а згодом Ніжинського педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя «Сто двадцять років» невідомого автора [475, с. 94 – 95], М. Даденкова [290, с. 28 – 31], С. Никонова [387, с. 94], І. Пенського та О. Королевича [396, с. 42], Д. Кузнецова [337, с. 11], в яких принагідно згадувався Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька. Цікаву інформацію містив виданий у 1968 р. бібліографічний покажчик «З минулого Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя» [311]. У науково-популярній

брошурі Г. Васильківського «Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя» у контексті розвитку Ніжинської вищої школи було принагідно наведено відомості про діяльність Ніжинського юридичного ліцею [261].

Згадки про Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька містять науково-популярні статті І. Костенка, М. Ярошенка, Г. Васильківського з історії Ніжинської вищої школи у місцевій періодиці [332; 557; 260].

Заслужують на увагу також книга А.Ф. Шебанова «Юридические высшие учебные заведения» [548] і колективна монографія «Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР» [390], в яких було висвітлено розвиток вітчизняної юридичної освіти і науки. Втім, автори головну увагу приділили радянській добі, натомість діяльність галузевих навчальних закладів і наукових установ дореволюційного часу висвітлено лише у загальних рисах.

Ніжинський юридичний ліцей згадується у праці вченого української діаспори С. Сірополка «Історія освіти на Україні», що побачила світ у 1937 р. і була перевидана в 2001 р. Дослідник також навів відомості про деяких викладачів, вихованців та попечителів цього навчального закладу [445, с. 273 – 274].

Третій період в історіографії проблеми було започатковано після проголошення незалежності України у 90-х рр. ХХ ст. На сучасному етапі діяльність Юридичного ліцею в контексті історії Ніжинської вищої школи досліджують Г. Самойленко, О. Самойленко та С. Самойленко. Вони оприлюднили біографічні нариси про деяких професорів та випускників, у загальних рисах схарактеризували організацію освітнього процесу та причини перетворення Юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут [424, с. 148 – 157; 429, с. 30 – 38; 430, с. 61 – 75; 431, с. 93 – 118; 428]. У статті Г. Самойленка «Перші театральні трупи Ніжина» наведено відомості про аматорські театральні трупи, в яких брали участь професори та студенти Ліцею [423, с. 8]. Він також схарактеризував особливості навчального

корпусу Ніжинського юридичного ліцею як пам'ятки архітектури, зібрав відомості про картинну галерею навчального закладу і подальшу долю її експонатів [425, с. 68 – 74; 426, с. 35 – 37]. Визначну подію в історії Ніжина й, зокрема, Ніжинського юридичного ліцею, – приїзд Т. Шевченка висвітлено у монографії Г. Самойленка «Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа» [432, с. 55 – 62].

В. Мозгова присвятила свою статтю бібліотеці Юридичного ліцею, проаналізувала шляхи формування, склад фондів та їх використання в освітньому процесі, специфіку обслуговування читачів [371]. У праці О. Самойленка, С. Зозулі, М. Потапенка «Краткий очерк истории нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы» [418], статтях О. Самойленка «Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у другій половині XIX – першій третині XX ст.» [438], О. Морозова «Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки» [372; 373] та Р. Яушевої-Омельянчик [565; 566] з'ясовано історію створення мінцкабінету Юридичного ліцею, шляхи його поповнення, схарактеризовано унікальні експонати та їх подальшу долю після реорганізації навчального закладу. Л. Міхневич у статті «Школа практичної юриспруденції в Ніжині» проаналізувала навчальні плани і визначила внесок Юридичного ліцею у підготовку фахівців у галузі практичної юриспруденції [368]. Причини й обставини реорганізації Ніжинського юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут висвітлені у ґрунтовному дослідженні П. Моціяки [374]. Місце Ніжинського юридичного ліцею в освітньому просторі України стисло окреслено у чернігівському томі наукового серіалу «Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку» [263, с. 282 – 287].

Значний інтерес у контексті дисертаційного дослідження становлять також праці сучасних дослідників історії ліцеїв як особливого різновиду навчальних закладів Російської імперії. Так, у 1993 – 1998 рр. серію книг під загальною назвою «Лицей России. Опыт исторической хронологии» видав

О. Єгоров [305; 306]. Вони насичені фактичним матеріалом і являють собою побудовану на матеріалах «Сборника постановлений Министерства народного просвещения», тогочасних періодичних видань і праць істориків XIX ст. хронологію діяльності цих навчальних закладів. У другій книзі цього документального серіалу наведено відомості про Ніжинський юридичний ліцей та його професорсько-викладацький склад. Водночас, опрацювання архівних джерел дозволило виявити деякі неточності у поданій автором інформації.

У докторській дисертації О. Єгорова «Исторический опыт организации лицейского образования в России XIX – начала XX вв.» проаналізовано місце і роль ліцеїв у системі освіти та нормативно-правову базу діяльності навчальних закладів цього типу [304]. У роботі в загальних рисах схарактеризовано структуру Ніжинського юридичного ліцею, проаналізовано джерела його фінансування та студентський контингент.

У дисертаційному дослідженні Ю. Діссон «Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века» розкрито причини заснування навчальних закладів «особливого типу», специфіку системи управління та фінансування ліцеїв, проаналізовано організацію освітньо-виховного процесу [300]. Однак хронологічні рамки дослідження обмежуються серединою 1830-х рр., відтак Ніжинського юридичного ліцею стосуються лише окремі міркування дослідниці.

Дисертація Л. Полякової «Развитие лицейского образования в России в XIX – начале XX вв.» присвячена принципам організації та розвитку лицейської освіти [410]. З огляду на достатньо широкі хронологічні рамки роботи, у ній у загальних рисах схарактеризовано виникнення і становлення ліцеїв та властиві їм особливості організації освітнього процесу, використання досвіду лицейської освіти на сучасному етапі. Ніжинський юридичний ліцей принагідно згадується у роботі як один із прикладів успішної діяльності навчальних закладів подібного типу.

Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження О. Войно-Даньчишиної «Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в XIX ст. (на матеріалах українських губерній)», в якому узагальнено і систематизовано нормативно-правову базу і визначено організаційно-правові засади розвитку юридичної освіти в університетах і ліцєях українських губерній [264]. Виокремлено положення, які регламентували правове становище і діяльність Ніжинського юридичного ліцею, його статус у системі вищої освіти Російської імперії.

Важливе значення для вивчення історії юридичної освіти в цілому й Ліцею князя Безбородька зокрема мають праці В. Томсинова. Так, у книзі «Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века» схарактеризовано університетську реформу 1803 – 1804 рр., місце юридичних факультетів у новій моделі російського університету, розглянуто систему підготовки юристів у ліцєях, проаналізовано наукові праці видатних вітчизняних правознавців тієї доби [494].

Книгу В. Томсинова «Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века» присвячено підготовці та здійсненню університетської реформи 1863 р. У ній також розглянуто викладання юридичних наук у вищих навчальних закладах, у тому числі в Ліцеї князя Безбородька [495, с. 170 – 172].

Значна частина книги В. Томсинова «Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.)» присвячена розвитку основних галузей російської юриспруденції, зокрема вивченню державного, кримінального та цивільного права [496].

У дисертаційному дослідженні А. Рассохіна «Юридическое образование в пореформенной России (вторая половина XIX – начало XX вв.)» схарактеризовано навчальні заклади, які надавали юридичну освіту, і, зокрема, заклади «особливого типу» – ліцеї [413]. Втім, діяльність Ніжинського юридичного ліцею висвітлена дослідником лише принагідно.

У полі зору сучасних дослідників також перебувають життя, професійна діяльність і творчість вихованців Ніжинського юридичного ліцею. Зокрема, Б. Киричок схарактеризував науковий доробок В. Горленка та Ф. Леонтовича [322, 323]. Життя і творчість Л. Глібова досліджували Б. Деркач [296; 297], Г. Самойленко [420], В. Статєєва [472], В. Сидоренко [442] та І. Михайлин [364; 365; 366]. І. Забіяка на підставі епістолярної спадщини висвітлив життєвий шлях та наукову спадщину відомого культуролога В. Горленка [312]. Науково-педагогічну діяльність Ф. Леонтовича схарактеризували О. Музичко [376; 377; 378] та С. Михальченко [367]. У статті О. Онищенко йдеться про життя і творчість Ф. Стравинського [389]. О. Рахно дослідив біографію відомого земського діяча К. Троцини [414]. У статті Г. Самойленка висвітлено перебування на Чернігівщині видатного білоруського письменника Ф. Богушевича [419].

Значний інтерес становлять також праці О. Малій [358], А. Соломахи [447], В. Степанова [473; 474] та О. Самойленка [437], в яких схарактеризовано життєвий шлях професора Ніжинського юридичного ліцею, видатного вченого і державного діяча М. Бунге. Л. Дейнека [234] й Л. Кришталюк [336] оприлюднили низку студій про науково-педагогічну діяльність професора А. Хойнацького. П. Берзін у контексті вивчення наукової спадщини Київської школи кримінального права схарактеризував доробок професорів Ніжинського ліцею І. Максимовича та П. Скорделі [238]. Науково-педагогічну діяльність професора М. Тулова проаналізував О. Самойленко [436].

Діяльність попечителів Ніжинського юридичного ліцею, зокрема О. Кушельова-Безбородька та Г. Кушельова-Безбородька, висвітлено у статтях В. Сидоренко [443], В. Кучерявця [340], О. Машкіна [361], І. Костенка [333] та Н. Бондар [241].

У сучасних науково-довідкових виданнях «Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник» [377, с. 15 – 23; 411, с. 303 – 307], «Енциклопедія історії України» [281; 320; 523; 524; 542; 562;

563; 564], «Провідники духовності в Україні» [412], «Ректори Київського університету 1834 – 2006» [446, с. 85 – 89] наведена стисла інформація про попечителів, професорів та випускників Ніжинського юридичного ліцею Г. Кушельова-Безбородька, М. Бунге, В. Незабитовського, Ф. Леонтовича, О. Маркевича, І. Лашнюков, М. Гербеля, Л. Глібова, В. Горленка.

Загалом аналіз наукової літератури засвідчив, що дослідники висвітлили тільки окремі аспекти історії Ніжинського юридичного ліцею і дали лише загальну характеристику діяльності цього навчального закладу, його адміністрації та викладачів. На часі створення комплексного дослідження з історії Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька, якому належить значний внесок у розвиток вітчизняної юридичної освіти та науки.

1.2. Джерельна база роботи

Основу джерельної бази складають документи, виявлені у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Державного архіву Чернігівської області, Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, а також опубліковані свого часу збірники поточної документації Міністерства народної освіти.

Актуалізований документальний комплекс можна умовно розподілити на декілька груп. До першої з них належать *нормативно-правові документи*, які визначали правове поле діяльності вищих навчальних закладів Російської імперії і, зокрема, Ніжинського юридичного ліцею. Це законодавчі акти та акти розпорядчого характеру, представлені царськими указами, міністерськими постановами, циркулярами адміністраторів навчальних округів.

Частина з них свого часу була опублікована у «Полном собрании законов Российской империи». У цих документах були прописані правові засади діяльності вищих навчальних закладів, зокрема закладів «особливого типу» – ліцеїв.

Значний інтерес становлять документи, оприлюднені у «Журнале Министерства народного просвещения», «Сборниках постановлений по Министерству народного просвещения» та «Сборниках распоряжений по Министерству народного просвещения», зокрема, циркуляри і розпорядження Міністерства народної освіти, які регламентували життєдіяльність Ніжинського юридичного ліцею.

У роботі використано також відомчі видання, пов'язані з реорганізацією Ніжинського юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут, зокрема доповідні записки «О преобразовании лицея князя Безбородко в Нежине» (СПб., 1874) [158; 159], «О необходимости преобразования лицеев Демидовского и князя Безбородко» (СПб., 1863) [115], які дозволяють скласти уявлення про причини та наслідки цієї трансформації.

Другу групу використаних джерел складають *діловодні документи* – доповідні записки, службове листування, а також звіти про діяльність Ліцею князя Безбородька. До цієї ж групи джерел можна віднести документи, які відображають повсякденну роботу викладачів та студентів, – звіти про педагогічну та наукову діяльність, навчальні плани та програми.

Вони дають можливість простежити, з одного боку, політику уряду щодо університетів та ліцеїв, а з іншого – розв'язання організаційних проблем, зміни у навчальних планах Ніжинського юридичного ліцею. Діловодні матеріали широко представлені у фонді «Ніжинський юридичний лицей князя Безбородька» (Ф. 1359) Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині.

У роботі також використані документи фонду «Управління Київського учбового округу» (Ф. 707) Центрального державного історичного архіву України в м. Києві. Це, зокрема, звіти про стан навчального закладу в різні роки, огляди викладання навчальних дисциплін, відомості про зміни професорсько-викладацького складу тощо. Формулярні списки у поєднанні з даними біографічних словників та інших джерел допомагають з'ясувати соціальний склад професури. Вони представлені також у фонді «Директор

училищ Чернігівської губернії» (Ф. 229) Державного архіву Чернігівської області.

До третьої групи можна віднести *статистичні джерела* – списки викладачів та студентів Ніжинського юридичного ліцею [86; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 271].

Четверту групу складають *нарративні джерела*, передусім описи щорічних урочистих актів Ліцею князя Безбородька, які містять інформацію щодо стану навчального закладу, змін у структурі та організації освітньо-виховного процесу [107; 108; 109; 110; 111; 112].

Мемуарній літературі властива суб'єктивна оцінка подій, але за умови її критичного використання можна відтворити життя Ліцею в усій його повноті та багатогранності. Ідейна атмосфера, повсякденне життя професорів та студентів відображені в ній безпосередньо. У роботі використані спогади про Ніжинський юридичний ліцей його викладачів та вихованців М. Гербеля [270; 273], П. Даневського [293], І. Сребницького [457], К. Троцини [510], П. Коробки [328; 329; 330], Н. Петрова [397; 398; 399; 402].

У процесі дослідження були також використані *зображальні джерела*, передусі портрети керівників, професорів та вихованців Ніжинського юридичного ліцею, репродукції яких розміщено у додатках до тексту дисертації.

Загалом, опрацьовані у процесі підготовки дисертаційного дослідження джерела дозволяють висвітлити практично всі аспекти діяльності Ніжинського юридичного ліцею в контексті розвитку системи юридичної освіти в XIX ст.

1.3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності, які передбачають цілісний всебічний підхід до вивчення історії Ніжинського юридичного ліцею.

Принцип історизму спрямований на реконструкцію подій та явищ у хронологічній послідовності, динаміці й взаємозв'язку. Використання перевіреної інформації відповідає принципу науковості. Принцип об'єктивності полягає в неупередженому підході до історичної дійсності.

Під час підготовки дисертації були також використані методологічні принципи та підходи «нової соціальної історії» та історії повсякденності, що дозволило синхронізувати діяльність Ніжинського юридичного ліцею з процесами, що торували собі шлях у вітчизняному соціумі середини XIX ст., зі змінами у суспільній свідомості, ментальності та способі життя інтелектуальної еліти тієї суперечливої доби.

Дослідження історії Ніжинського юридичного ліцею здійснювалось у річищі одного з сучасних напрямів гуманітаристики – університетських студій. Це передбачало з'ясування цілої низки взаємопов'язаних питань з метою представлення Ніжинського юридичного ліцею як своєрідного соціокультурного феномену, породженого так званою першою академічною революцією. Йшлося про те, аби на прикладі цього навчального закладу простежити загальні тенденції розвитку вітчизняної юридичної освіти в середині XIX ст., коли в Європі набула поширення модель університету гумбольдтівського типу, який поєднував навчальну діяльність з науковими дослідженнями. Тим більше, що в Російській імперії та на українських землях в її складі у цей час спостерігалися кризові явища в усіх сферах державного управління і суспільного життя. Зрештою це спонукало урядові кола до проведення серйозних реформ, що мали на меті навздогінну модернізацію країни. На цей виклик довелося відповідати й академічній спільноті Ніжинського юридичного ліцею, який готував фахівців у галузі практичної юриспруденції та державного управління. Відтак дослідженню підлягали зростання соціальної активності та відповідальності викладачів, студентів та вихованців Ліцею, інституалізація навчального закладу, що полягала в пошуку оптимального профілю та актуальної спеціалізації, еволюція викладання і навчання, підготовка фахівців, які б відповідали вимогам і

потребам того складного часу, консолідація зусиль професорської корпорації та студентської спільноти.

Для досягнення мети дисертаційного дослідження було задіяно загальнонаукові та конкретно-історичні методи. Аналітичний метод дозволив всебічно дослідити життєдіяльність Ніжинського юридичного ліцею в загальноісторичному контексті. Проблемно-хронологічний метод зумовив структуру дисертаційного дослідження. Структурно-системний метод допоміг схарактеризувати Ніжинський юридичний ліцей як цілісний соціокультурний організм з усіма його складовими. Порівняльно-історичний метод дозволив з'ясувати особливості організації освітнього процесу в Ніжинському юридичному ліцеї у порівнянні з іншими навчальними закладами в контексті загальних тенденцій розвитку юридичної освіти. Біографічний метод допоміг реконструювати основні етапи життєвого шляху та діяльності видатних вихованців Ніжинського юридичного ліцею. Використання просопографічного методу дозволило створити колективний портрет професорської корпорації. Структурно-функціональний та статистично-аналітичний методи уможливили опрацювання статистичних відомостей про кількісний, соціальний та конфесійний склад студентської спільноти і джерела фінансування Ніжинського юридичного ліцею. Важливою складовою використаного у процесі підготовки дисертаційного дослідження методичного інструментарію стали також системний і логічний методи, які дозволили раціонально вибудувати структуру роботи і послідовно викласти фактичний матеріал.

Таким чином, опрацьована наукова та література підтвердила наукову актуальність теми дисертації і необхідність комплексного дослідження історії Ніжинського юридичного ліцею. Аналіз актуалізованої джерельної бази засвідчив її репрезентативність і уможливив всебічне висвітлення порушеної проблеми на тлі подій, що визначали напрям подальшого розвитку вітчизняної освіти, науки та культури. Використання традиційних і сучасних

методологічних підходів та методик дозволило забезпечити наукову достовірність результатів дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

2.1. Система юридичної освіти в середині ХІХ ст.

У ХІХ – на початку ХХ ст. на теренах України діяла Харківський (1804 р.), Київський (1834 р.) та Новоросійський (1865 р.) університети, у складі яких існували юридичні факультети [308 с. 94 – 99; 482, с. 57]. Вони функціонували на підставі Статутів, які приймалися з метою удосконалення системи університетської освіти чи корегування політичного курсу влади у цій галузі й регламентували життєдіяльність вищої школи.

Університетський статут 1804 р., зокрема, передбачав вибори ректора радою професорів, свободу викладання, обов'язок вести наукову діяльність і поширювати наукові знання. Разом з тим, у Статуті знайшли втілення суто утилітарні цілі, які переслідував царський уряд, відкриваючи нові університети. Передусім ішлося про підготовку «юнацтва для вступу на різні посади державної служби» [102; 103; 178, стб. 15].

У Статуті 1835 р. повноваження Ради університету були обмежені. Ректора і деканів можна було призначити або звільнити на розсуд Міністерства народної освіти. Виборність професорів також фактично скасовувалася. Натомість у 1850 р. міністерство зобов'язало адміністрацію університетів встановити суворий нагляд за викладанням на підставі затверджених навчальних програм. Це мало унеможливити «найменший відступ, хоча б то було і нешкідливо» від навчальної програми [100, с. 844 – 849].

Університетський Статут 1863 р., найбільш ліберальний в історії імператорської Росії, надавав професурі право обирати ректора, деканів, професорів, створювати нові факультети, відділення, кафедри. Однак рішення Ради з цих питань мали затверджуватися міністром освіти. Рада університету

також мала право визначати структуру факультетів, затверджувати навчальні плани, присвоювати наукові ступені і т. д. [99, с. 622 – 631].

У 1884 р. був затверджений новий університетський Статут, який ліквідував виборність керівників університетів і професорів, підпорядкував академічне та громадське життя університетської спільноти дріб'язковій опіці з боку міністра освіти і попечителя навчального округу [101; 220].

Згідно з університетським Статутом 1804 р. на юридичних факультетах, які були неодмінною складовою частиною російських університетів, мали викладатися:

1. право давніх і нових народів;
2. право цивільне і кримінальне судочинство Російської імперії;
3. право природне, політичне і народне;
4. політична економія;
5. змоглядна і практична філософія;
6. богослів'я догматичне і моральне;
7. тлумачення Священного Писання і церковна історія [102, с. 609; 276, с. 280].

На підставі Статуту 1835 р. з навчальних планів юридичних факультетів була виключена філософія, яку визнали неблагонадійною «при сучасному негожому розвитку цієї науки німецькими вченими». Було скасовано також викладання державного права європейських країн, «вражених внутрішніми і крамольними бунтами в самих основах своїх» [548, с. 16].

Згідно зі Статутом 1835 р. курс навчання на юридичному факультеті складав чотири роки і передбачав вивчення наступних дисциплін:

1. енциклопедія або загальний огляд системи законодавства;
2. римське законодавство та його історія;
3. цивільні закони загальні, особливі й місцеві;
4. закони благоустрою та благочиння;
5. закони про державні повинності та фінанси;

6. закони поліцейські й кримінальні;
7. начала правознавства;
8. церковне законодавство [100, с. 843; 307, с. 54 – 58].

Крім того, на юридичних факультетах додатково викладалися природне право, політична економія, кримінальне право, російське цивільне право та інші предмети.

Згідно з університетським Статутом 1863 р. навчальні плани юридичних факультетів були дещо розширені й склалися з наступних дисциплін:

1. енциклопедія права:
  - а) енциклопедія юридичних і політичних наук;
  - б) історія філософії права;
2. історія іноземного законодавства;
3. історія російського права;
4. історія слов'янського законодавства;
5. римське право:
  - а) історія римського права;
  - б) догматика римського цивільного права;
  - в) візантійське право;
6. державне право:
  - а) теорія державного права;
  - б) державне право найважливіших країн світу;
  - в) російське державне право;
7. цивільне право та цивільний судоустрій і судочинство;
8. кримінальне право та кримінальний судоустрій і судочинство;
9. поліцейське право:
  - а) вчення про безпеку (закони благочиння);
  - б) вчення про добробут (закони благоустрою);
10. фінансове право:
  - а) теорія фінансів;

- б) російське фінансове право;
- 11. міжнародне право;
- 12. політична економія і статистика;
- 13. церковне законодавство [522, с. СХІІІ – СХІV; 99, с. 623].

Перелік дисциплін свідчить про гармонійне поєднання історичної частини правознавства з компонентами позитивного права та офіційно закріпленим політико-економічним напрямком. Важливим досягненням стало виокремлення російського права. Нова структура навчального плану була результатом тривалого розвитку юриспруденції в університетах, протягом якого вона вивільнилася від філософського та релігійного компонентів і відійшла від виключно позитивного спрямування.

Університетська реформа 1863 р. сприяла подальшому розвитку юридичної освіти. Кількість студентів юридичних факультетів почала швидко зростати. У 1880 р. вони становили 22,3 % загальної кількості студентів, а на початку 90-х рр. перевищили 40 % [390, с. 10].

Згідно зі Статутом 1863 р. штат юридичних факультетів складався з 13 професорів і 6 доцентів. Університетам України важко було забезпечити юридичні факультети такою кількістю кваліфікованих викладачів – однією з нагальних проблем була нестача професорсько – викладацького складу. Внаслідок зростання престижу юридичної професії в суспільстві за умов проведення прогресивної судової реформи випускників юридичних факультетів приваблювала насамперед практична діяльність у галузі судочинства. Серед інших причин складної ситуації із заміщенням викладацьких посад була неможливість підготовки фахівців з деяких дисциплін, наприклад слов'янського права. Відтак, кафедри історії слов'янського законодавства досить довго залишалися вакантними у Харківському та Новоросійському університетах.

Фактором, який сприяв виправленню ситуації із забезпечення університетів викладачами за рахунок своїх випускників, було запровадження інституту стипендіатів для підготовки до професорського звання.

Варто відзначити, що, попри значний вплив західноєвропейської науки на розвиток правознавства в Російській імперії, на думку деяких фахівців, вітчизняна система освіти мала певні переваги. Зокрема, професор Г. Шершеневич у статті «О желательной постановке высшего юридического образования» стверджував, що «у нас юридична освіта поставлена ширше, ніж на Заході». Проблему для юридичних факультетів Г. Шершеневич вбачав у необхідності визначити зміст освіти, який забезпечив би підготовку, з одного боку, майбутніх науковців, а з іншого – практиків, державних службовців, суддів, адвокатів, прокурорів. Досягнення компромісу можливе, на думку вченого, завдяки належній організації практичних занять на юридичних факультетах. Г. Шершеневич сформулював основні завдання вищої юридичної освіти: набуття молодими людьми систематичних знань і вироблення у них юридичного мислення [549].

Проблеми розвитку юридичної освіти виходили далеко за межі університетських стін – у їх обговоренні брали активну участь широкі кола громадськості. Дебати переносилися на сторінки періодичних видань – «Журнала Министерства юстиции», газети «Права», «Юридического вестника», «Юридической газеты», «Журнала гражданского и уголовного судопроизводства» та ін. У центрі уваги наукових і громадських кіл перебувало питання співвідношення теоретичного та практичного компонентів у навчанні майбутніх юристів [309, с. 8].

Майже винятковою формою викладання на юридичних факультетах були лекції. В основу курсу професор найчастіше покладав той чи інший друкований посібник на свій вибір. Методиці викладання не приділяли достатньої уваги. Як правило, професори читали загальний курс зі свого предмету. Деякі з них обмежувалися при цьому викладом елементарних відомостей. Інші обирали окремі теми, розділи, епохи. Такий підхід давав студентам можливість глибше познайомитися з науковим підґрунтям юриспруденції, але неминуче мав наслідком фрагментарність отриманих знань. Часом професори викладали і загальний, і спеціальні курси. Але

загальний курс іноді викладався настільки детально і будувався таким чином, що протягом усіх років навчання в університеті студентам не вдавалося вислухати його повністю.

У Статуті Харківського університету 1804 р. ішлося про необхідність викладання, поєднуючи «теорію з практикою у всіх науках, в яких це потрібно». Але проведення практичних занять не входило до обов'язків професорів, і в першій половині XIX ст. практичні заняття на юридичних факультетах університетів не проводилися. Водночас професори мали організовувати «беседи со студентами, в которых, предлагая им на изустное изъяснение предметы, исправляли бы суждения их и самый образ выражения и приучали бы их основательно и свободно изъяснять свои мысли» [104, с. 592, 593, 601].

Статут 1863 р. надав університетам право самостійно встановлювати форми контролю за самостійною роботою студентів, які «будуть визнані найбільш зручними» [102 с. 632]. Аналізуючи публікації в «Журнале Министерства народного образования», можна зробити висновок про те, що систематичного характеру практичні заняття на юридичних факультетах університетів набули тільки у 70-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти у цьому контексті рекомендувало надавати перевагу основним предметам – римському праву, цивільному і кримінальному праву з судочинством.

На юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира у другій половині XIX ст. було вжито заходів щодо запровадження практичних занять з метою з'ясування «фактів і випадків з судової практики, важливих адміністративних заходів, в розборі і тлумаченні джерел». Практичні заняття проводилися з політичної економії, поліцейського та міжнародного права, історії російського права, цивільного права і судочинства.

На юридичному факультеті Новоросійського університету на початку 70-х рр. практичні заняття не проводилися. Піклуючись про активізацію навчальної діяльності студентів-юристів, адміністрація натомість запровадила обов'язкові письмові роботи, які «примушували уважно і

детально вивчати предмет» [265, с. 182 – 189].

Формами контролю рівня знань студентів-юристів були так звані репетиції, курсові та випускні іспити. Репетиції проводилися кожного семестру не більше, ніж з двох предметів. Вони були свого роду перевіркою засвоєних знань у дискусійному форматі [555].

У другій половині XIX ст. практичні заняття у Харківському, Київському і Новоросійському університетах набули регулярного характеру. Кожний університет виробляв свої методи їх проведення, які слугували єдиній меті: розвинути у студентів здатність до самостійної роботи та мислення. Юридична освіта, яка доти була суто теоретичною, поступово почала набувати практичного характеру.

Спроби окремих професорів-юристів урізноманітнити форми проведення занять, зокрема запровадити семінари, не зустрічали підтримки з боку адміністрації і не могли помітно вплинути на зміст юридичної освіти. У деяких університетах студенти практикувалися шляхом розгляду вирішених судових справ на основі «сенатських записок». Як згадував юрист професор І. Перетерський, «викладання на юридичному факультеті носило суто абстрактний характер. Лекції та лекції, і ніяких або майже ніяких обов'язкових практичних занять. Якщо і були практичні заняття, то вони, за загальним правилом велися абстрактним методом: казуси за римським правом, реферати на абстрактну тему, які зводилися до більш-менш правильного переказу декількох книг – і тільки. Були й винятки, були деякі добре поставлені семінари... Але ці винятки ще сильніше підкреслювали загальний схоластичний дух колишнього викладання, відірваність його від життя» [548 с. 22].

У процесі навчання студенти юридичних факультетів долучалися до дослідницької діяльності, зокрема, брали участь у конкурсах на кращий твір. Йому передувало оголошення теми для написання творів латинською (пізніше – російською) мовою. Переможцям у присутності публіки вручалися золоті або срібні медалі. Інші учасники конкурсу могли заслужити

похвальний відгук, рекомендацію до друку окремих глав роботи, матеріальне заохочення, направлення для продовження навчання за кордоном [555].

Університетський Статут 1835 р. встановив правило послідовного отримання наукових ступенів спочатку магістра, а потім доктора. Відмінні успіхи у навчанні могли забезпечити випускникові університету ступінь кандидата права.

Особи, удостоєні наукових ступенів магістра та доктора, могли заміщати посади професора і ад'юнкта на кафедрах російських університетів. Згодом замість посади ад'юнкта було введено посаду доцента. Учене звання приват-доцента можна було отримати не раніше, ніж через три роки після закінчення університету, після випробування на ступінь магістра та отримання в одному з університетів свідоцтва на право викладання за результатами двох пробних лекцій [555].

Отже, незважаючи на те, що система вищої юридичної освіти протягом XIX ст. зазнала суттєвих змін, абстрактний характер викладання свідчив про серйозні хиби в організації освітнього процесу. У процесі розвитку юридичної освіти відбувалося поступове зростання питомої ваги практичних занять, урізноманітнювалися їх форми, формувалося методичне забезпечення. Проблеми розвитку юридичної освіти були також пов'язані з формуванням професорсько-викладацького складу. Нестачі викладачів поступово вдалося позбутися завдяки поширенню практики відрядження молодих вчених до західноєвропейських університетів у процесі підготовки їх до професорського звання.

Важливу роль у розвитку юридичної освіти та поповненні складу чиновництва для апарату царського уряду відігравали закриті привілейовані навчальні заклади – ліцеї, які були створені на початку XIX ст., в основному, на приватні пожертвування. Причини створення ліцеїв вимагали неординарного підходу до організації освітнього процесу, що знайшло відображення в його новаторських принципах і орієнтирах: гуманітарній спрямованості та особистісній орієнтації життєдіяльності цих навчальних

закладів. Прагнення ліцеїв походити на університети призводило до створення в них кафедр, наукових товариств, залучення професури до наукових студій [410, с. 6].

У п'яти ліцях Російської імперії на різних етапах існували юридичні відділення. Найстарішим серед них був Олександрівський ліцей, заснований в 1810 р., до якого вступали тільки «відмінні вихованці дворянського походження». У 1844 р. ліцей був переведений з Царського Села до Петербурга і став базовим навчальним закладом для вихідців з аристократичних сімей, які прагнули потрапити на державну службу. За Статутом 1848 р. метою Ліцею було «виховання благородного юнацтва для цивільної служби по всіх частинах, що вимагають вищої освіти, переважно для роботи по Міністерству внутрішніх справ» [548, с. 25]. Курс навчання складався з шести гімназичних і трьох ліцейських класів. До програми старших класів входили предмети, які викладалися на юридичних факультетах університетів, а також німецька, англійська, французька мови, музика, фехтування і стройові заняття [307, с. 54 – 58]. З 1848 р. Ліцей почав надавати вищу юридичну освіту, остаточно визначивши державознавчу і правознавчу спрямованість підготовки чиновників. У залежності від успіхів у навчанні випускники Ліцею отримували «цивільні чини від початкового – XIV (колезький реєстратор) до досить високого – IX (титулярний радник) класів і мали віддати державній службі від 4 (своєкошті) до 6 (казеннокошті) років» [326, с. 70 – 78].

Миколаївський ліцей був заснований у Москві в 1868 р. і складався з восьми гімназичних і трьох ліцейських класів. Вихованці ліцейських класів відвідували Московський університет як вільні слухачі й нарівні зі студентами складали державні іспити. Однак вони були зобов'язані жити в ліцейському пансіоні згідно встановленого для них розпорядку й перебувати під постійним наглядом вихователів-тutorів. Тutori (один на кожні п'ятнадцять ліцеїстів) стежили за їх навчанням, моральним і фізичним

розвитком і мали «осмислити, одухотворити і облагородити життя вихованців університетських класів» [548, с. 25].

Демидівський ліцей був заснований в 1803 р. у Ярославлі заможним підприємцем П. Демидовим і спочатку називався Ярославським Демидівським училищем вищих наук. У 1833 р. його було реформовано в Ліцей, а у 1870 р., у зв'язку з судовою реформою та необхідністю підготовки кваліфікованих юристів, перепрофільовано в Юридичний ліцей. За Статутом 1874 р. Демидівський ліцей являв собою вищий юридичний навчальний заклад, програми навчання в якому збігалися з програмами юридичних факультетів університетів. Спочатку до нього приймали лише випускників гімназій, але згодом почали допускати і випускників духовних семінарій. Випускники Ліцею отримували диплом рівноцінний університетському та поповнювали кадри службовців судових та адміністративних установ [233].

У 1817 р. було відкрито Рішельєвський ліцей в Одесі. Його історію можна розподілити на два періоди: перший (1817 – 1837 рр.), коли він був близьким до середнього навчального закладу, і другий (1837 – 1864 рр.), коли за структурою, програмами і системою викладання він став фактично вищим навчальним закладом. Упродовж першого періоду історії Ліцею його навчальні плани не передбачали спеціалізації, термін навчання становив 8 років. За новим Статутом, затвердженим 29 травня 1837 р., у Рішельєвському ліцеї було створено два відділення – фізико-математичне і юридичне [105, с. 343 – 351]. На юридичному відділенні викладалися римська словесність, енциклопедія та історія законодавства, практичне судочинство, філософія, російська словесність, російська та загальна історія і статистика, догматичне і етичне богослів'я, історія церкви та церковного права [287, с. 300].

Юридичне відділення, яке отримало згідно із Статутом 1837 р. статус університетського факультету (а слухачі – звання університетських студентів), стало попередником спеціалізованої підготовки правознавців у Новоросійському (пізніше Одеському) університеті [105, с. 343 – 351].

Закритим привілейованим юридичним навчальним закладом було також Училище правознавства, засноване в Петербурзі в 1835 р. для «освіти благородного юнацтва на службу по судовій частині» [548, с. 26]. До училища, яке перебувало у віданні Міністерства юстиції, приймалися тільки діти спадкових дворян, які після закінчення навчання були зобов'язані прослужити 6 років у системі юстиції. У молодших класах викладалися загальноосвітні предмети в обсязі гімназичного курсу, у старших – юридичні предмети за програмою, близькою до університетської [314, с. 167].

Можна виділити кілька основних типів фінансування ліцеїв. Демидівський ліцей існував, головним чином, на відсотки із заповіданих капіталів. Рішельєвський ліцей мав змішану систему фінансування – кошти на його утримання надходили з різних джерел, як державних, так і приватних. Натомість Царськосельський ліцей повністю фінансувався державою [300, с. 18].

Юридичні ліцеї перебували під особливим наглядом урядових структур, адже саме в них готувалися кадри суддів, прокурорів, дипломатів та інших державних чиновників [304].

Природно, що у порівнянні з ліцеями юридичні факультети університетів, до яких, незважаючи на всі перешкоди і обмеження, потрапляли вихідці з малозаможних верств населення, були відносно більш демократичними навчальними і науковими осередками.

Таким чином, юридична освіта на теренах України, як і усієї Російської імперії, протягом ХІХ ст. зазнала суттєвої трансформації. Університети й ліцеї, які готували фахівців у галузі судочинства і державного управління, musiли змінювати навчальні плани та методики викладання юридичних дисциплін у відповідності з вимогами часу. Це знайшло відображення в університетських статутах 1804, 1835 і 1863 рр., які визначили правові засади юридичної освіти та заклали загалом надійні підвалини теоретичної і практичної юриспруденції на вітчизняному ґрунті.

2.2. Основні етапи історії Ніжинського юридичного ліцею

Перша половина правління імператора Олександра I була позначена зростанням уваги до освіти. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти, а в його складі – Головне управління училищ, яке розробило програму розвитку народної освіти в імперії. У 1804 р. був затверджений університетський Статут, згідно з яким надалі розбудовувалася система вищих навчальних закладів [224; 225; 226; 103; 104; 102].

Діяльність Міністерства народної освіти та Головного управління училищ спонукала багатьох можновладців до фінансування новостворених навчальних закладів [240, с. 155 – 156].

Саме до цього періоду відноситься заснування Ніжинської вищої школи, яка виникла завдяки щедрим пожертвам представників відомої козацько-старшинської, а згодом дворянської родини Безбородьків.

О. Безбородько народився у Глухові в родині генерального писаря Української козацької держави А. Безбородька 14 березня 1747 р. (за деякими джерелами 17 березня 1745 р.). Про його дитинство відомостей практично не збереглося; відомо лише, що батько сам навчав сина грамоті, поступово переходячи від букваря до «Часослова» і, нарешті, до «Псалтиря» [340, с. 17].

О. Безбородько продовжив навчання у Києво-Могилянській академії, проте Є. Карнович свого часу стверджував, що ім'я його не згадується у списках випускників, відтак він не закінчив повного курсу у цьому навчальному закладі [319, с. 213]. У 1765 р. О. Безбородько вступив на службу у чині бунчукового товариша до канцелярії графа П. Румянцева, президента Другої Малоросійської колегії [340, с. 17].

Більшість біографів захоплено констатують, що О. Безбородько блискуче знав декілька іноземних мов, але практично ніхто не пояснює, де він їх опанував. Коли О. Безбородько перебрався до столиці імперії, володіючи з іноземних мов лише латиною, його «першою турботою ... було навчитися французької» [4, 216]. Із завидною запозятістю він узявся за справу і протягом двох років вивчив спочатку французьку, а потім і німецьку та

італійську мови. З цього приводу у біографічному нарисі Є. Карновича знаходимо ущипливий коментар: «Вивчивши французьку чудово, говорив, однак, не добре та із запинками», російською ж «усе життя говорив з малоруським акцентом» [319, с. 216–217; 340, с. 18].

Французький посланник граф Сегюр склав наступну думку про О. Безбородька: «Приховує тонкий розум під важкою зовнішністю, володіє всіма якостями, необхідними для його посади; працелюбний, має досвід у веденні справ, вкрадливий, виверткий, послужливий; людина, для якої немає нічого складного – він прекрасно знає свою государиню, схвалює всі її помисли й усуває всі перешкоди» [319, с. 234]. Завдяки цим якостям О. Безбородько у 1775 р. став секретарем Катерини II. Відтак коло його службових обов'язків суттєво розпросторилося, до того ж, О. Безбородько виконував численні особисті доручення імператриці [340, с. 19].

У січні 1782 р. Катерина II доручила у його «точне ведення і нагляд Поштовий департамент», яким він керував до кінця свого життя. Є. Карнович з цього приводу зауважив: «Треба віддати йому належне – він вніс у це управління порядок обдуманого і послідовного удосконалення» [319, с. 236]. О. Безбородько вивчив устрій пошти у Західній Європі й узяв за зразок французьку, поліпшив міжнародні поштові зносини, прагнув облаштувати якомога більшу кількість поштамтів «для зручного сполучення між усіма місцевостями Росії» [319, с. 210].

Наприкінці 1782 р. обставини змусили О. Безбородька змінити профіль своєї діяльності. Катерина II долучила його до «рассуждений о приумножении государственных доходов» [285, с. 88]. Певне, робота у цьому напрямку, «вплоть до учреждения в стране Заемного банка», проходила вдало, бо саме вона принесла О. Безбородьку численні маєтності в Україні після остаточної інкорпорації Гетьманщини до складу Російської імперії [285, с. 90].

На початку березня наступного 1783 р., після смерті графа М. Паніна, відбулися службові переміщення у головному дипломатичному відомстві

країни. Перше місце, із званням віце-канцлера, зайняв І. Остерман, проте на друге у лютому 1784 р. було призначено саме О. Безбородька. «Во Всемилостивейшем уважении ревностной службы и многих трудов означенного лица, – зазначалося в указі, – пожаловали мы его в наши тайные советники, повелевая ему быть вторым присутствующим в Коллегии иностранных дел» [285, с. 100]. А ще через десять місяців він отримав титул графа й посів місце «радника з міжнародної стратегії», постійно тримаючи у полі зору також інші питання, зокрема діяльність Поштового департаменту [361].

О. Безбородько мав широкі зв'язки у наукових та мистецьких колах. Разом з В. Рубаном він у 1777 р. видав «Краткую летопись Малой России с 1506 по 1776 год». Йому належала унікальна колекція творів європейських художників, які згодом поповнили зібрання Ермітажу.

У 1797 р. О. Безбородько був «пожалуваний канцлером» і князівським титулом, але невдовзі занеміг й 16 квітня 1799 р. помер у Петербурзі. Він був похований в Олександро-Невській лаврі з надзвичайною пишнотою, хоча і висловлював за життя прохання про скромну поховальну церемонію. Цікаво, що новий імператор Павло I, попри його слова щодо вагомих послуг О. Безбородька для російської корони, був відсутній під час його поховання [319, с. 300 – 301; 340, с. 22; 488, с. 150].

Біографи відзначають, що у порівнянні з іншими царедворцями О. Безбородько «сам не вів інтриг і з усіх найнесприятливіших про нього відгуків не видно, щоб він коли-небудь рив яму іншому, тому, мабуть, і сам не потрапляв до неї, хоча й часто знаходився майже на самому краєчку. Іншою хорошою якістю Безбородько була його незлобивість» [319, с. 302].

Беручи участь у слідстві у справі О. Радіщева, він «за вродженим... м'якосердям» не давав ходу багатьом обтяжливим обставинам. За словами сина О. Радіщева, О. Безбородько клопотався згодом про помилування його батька перед імператором Павлом I. Крім того, біограф О. Безбородько Є. Карнович слушно зауважив, що він «сприяв загальному ходу освіти в

Росії» [319, с. 263 – 265]. Історія заснування Ніжинської вищої школи – яскраве тому підтвердження.

Як відомо, князь О. Безбородько, один із найзаможніших вельмож свого часу, не залишив офіційного заповіту, проте в його паперах зберігся датований останнім роком життя документ під назвою «Записка для составления духовного завещания», згідно з якою спадкоємцем О. Безбородька став його брат І. Безбородько.

І. Безбородько народився у маєтку в с. Стольному на Чернігівщині 16 лютого 1756 р. У віці 16 років він вступив на військову службу. Поза всяким сумнівом, авторитет і протекція О. Безбородька були далеко не останнім чинником у кар'єрі молодшого брата: в 1785 р. тридцятирічний І. Безбородько був уже бригадиром, членом провіантської комісії. Але «бюрократическое и счетное начальствование» було не до снаги І. Безбородьку, і під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. він під проводом О. Суворова брав участь у штурмі фортеці Ізмаїл [486, с. 155]. І. Безбородько командував четвертою і п'ятою колонами лівого флангу, на долю якого випав «самый важный и опасный подвиг: им приходилось быть впереди, подавать первым пример самоотвержения и отважности прочим». О. Суворов у доповідній записці імператриці Катерині II про штурм фортеці Ізмаїл згадав про «мужественное самоотвержение» бригадира І. Безбородька. За участь у цій військовій кампанії 25 березня 1791 р. він був нагороджений орденом Св. Георгія III ступеня і золотою шпагою. І. Безбородько міг назавжди залишитися в тіні свого видатного старшого брата, проте доля розпорядилася інакше: саме з його іменем пов'язане відкриття вищого навчального закладу в Ніжині [442, с. 12].

У сьомому пункті «Записки для составления духовного завещания» О. Безбородько доручив своєму спадкоємцю за рахунок прибутків з його маєтностей «отлагать и вносить в ломбард в первые пять лет [после его смерти] по 10 тыс. рублей ежегодно, а в следующие за ними восемь лет по 20-титысяч ежегодно же. Проценты с этого капитала назначались на

содержание богаделен для престарелых и увечных, где угодно будет правительству приказать».

Проте цей пункт «Записки» залишався невиконаним аж до 1805 р., коли граф І. Безбородько звернувся з поясненнями до імператора Олександра І. Пославшись на «разные обстоятельства домашние», він попросив дозволити внести суму одразу за шість років з відсотками, а в подальші сім років зобов'язувався вносити по 20 тис. крб. Але оскільки в «Записке» покійного князя О. Безбородька не було сказано, на який саме заклад мали виділятися відсотки від вкладених коштів, граф І. Безбородько висловив побажання, щоб вони були використані в «Малороссии – отчизне покойного князя» на облаштування Училища вищих наук. Водночас граф виділив місце з садом, матеріали для спорудження його будівлі у м. Ніжині Чернігівської губернії. Крім того, він зобов'язався виділяти щорічно навчальному закладу по 15 тис. крб. і порушив клопотання про присвоєння йому імені князя О. Безбородька [286, с. 449 – 451; 403, с. 3; 344, с. 4; 149, стб. 425 – 428].

За словами сучасника, князя І. Долгорукова, Ніжин було обрано для облаштування навчального закладу тому, що «князь Безбородко очень привязан был к Нежину, хотел тут построить для себя дом и в нем перестать жить так, как Разумовский скончался в Батурине; но предположения человеческие суетны: князь умер на Неве, а в Нежине, вместо дома для него, подымает брат его колоссальное здание для распространения наук и художеств». [302, с. 311]. Крім того, поблизу у селах Вертїївка та Носївка знаходились маєтки графа І. Безбородька, прибутки з яких були призначені для фінансування закладу. Звідти також було простіше доставляти матеріали для будівництва навчального корпусу.

29 липня 1805 р. на клопотанні І. Безбородька з'явилася власноручна резолюція Олександра ІІ: «Быть по сему, а училищу именоваться Гимназией высших наук князя Безбородко». Невдовзі було оприлюднено й імператорський указ:

«1. Поставить в главном зале собрания сего Училища бюсты обоих учредителей оного с надписью, что сие сделано от нас им в память. Бюсты сии будут залогом общей признательности к столь похвальному подвигу, предпринятому ко благу Отечества.

2. Предав тиснению прилагаемое при сем прошение, издать оное во всенародное известие.

3. Привести в исполнение все распоряжения, графом Безбородко учиненные, в точной сообразности с его волею, возложить на Министерство народного просвещения» [149, стб. 425].

На жаль, І. Безбородько не дожив до відкриття гімназії. Він помер у Санкт-Петербурзі 3 червня 1815 р., назавжди увічнивши «имя свое не только в возрожденной им к новой умственной жизни Малороссии, но и в целой России» [486, с. 157]. У графа не було синів – лише дві дочки. Одна з них була дружиною князя А. Лобанова-Ростовського, інша – графа Г. Кушелева. В останньому подружжі народився син Олександр, який став найближчим спадкоємцем графа І. Безбородька по жіночій лінії. Пізніше йому «повелено было именным Высочайшим указом называться впредь графом Кушелевым-Безбородко, во уважение к отличному служению покойного князя Безбородко, на пользу и славу отечества всю жизнь посвятившего, дабы знаменитая заслугами фамилия сея с кончиною последнего в роде не угасла, но паки обновясь, пребыла навсегда в незабвенной памяти российского дворянства» [404, с. 77 – 78].

18 квітня 1820 р. був оприлюднений рескрипт «Об учреждении в Нежине Гимназии высших наук Князя Безбородко», в якому зазначалося:

1. «Училище сие согласно с последовавшим о нем в 29 день июля 1805 года повелением моим, именовать Гимназию высших наук князя Безбородко;

2. В сообразность с целью такого заведения, учредить оное на одинаковых с Ярославским Демидовским высших наук училищем правах в

отношении к чиновникам и воспитанникам оного; в рассуждении же учения – на основании, предположенном Главным училищ правлением;

3. Во уважение отличного для пользы общественной подвига, покойным князем Безбородко, также братом его графом Безбородко, равномерно и ныне внуком их графом Кушелевым-Безбородко учиненного, в доставлении способов к основанию столь важного учебного заведения, предоставить графу Кушелеву-Безбородко, представляющему ныне лице основателя оного, носить звание почетного попечителя Гимназии и по нем иметь оное всегда старшему в роде его. Сношения его с Гимназией и начальством училищным определены будут уставом Гимназии, который представят мне на утверждение;

4. Гимназии высших наук князя Безбородко состоять под непосредственным ведомством попечителя Харьковского учебного округа» [149, стб. 1363 – 1364].

Цікаво, що спочатку О. Кушельов-Безбородько клопотався про найменування навчального закладу «Лицеєм», але йому було відмовлено, бо, мовляв, «учреждение вновь лицеев где бы то ни было не согласуется с общепринятою Главным правлением училищ системою народного просвещения в государстве» [241, с. 6].

19 лютого 1825 р. був затверджений Статут Ніжинської гімназії вищих наук, згідно з яким новостворений навчальний заклад займав проміжне місце між університетами та гімназіями. Його мета полягала в тому, щоб «в Малороссийском крае, месте их рождения, доставить всем и особенно неимущим дворянам и другого состояния жителям удобность при воспитании их детей в благочестивых правилах, приобрести сведения в языках и науках, полезных для каждого человека, и напоследок в высших науках, служащих приготовлением юношества на службу государству» [227, стб. 1819].

Повний курс навчання у Гімназії вищих наук тривав 9 років і був розподілений на 3-триріччя або розряди [404, с. 82; 478, с. 50].

Протягом усього періоду існування Гімназії вищих наук у ній навчалася

достатньо велика кількість учнів: 1826 р. – 249, 1827 р. – 209, 1828 р. – 228, 1829 р. – 274, 1830 р. – 344, 1831 р. – 384, 1832 р. – 358 [445, с. 273].

Згідно зі Статутом, «воспитанники Гимназии и обучавшиеся в оной, получив аттестаты о совершенном окончании полного курса, предписанного сим Уставом, и с показанием в оном отличных успехов в благонравии и науках, поступают в гражданскую службу: удостоенные звания кандидатов – двенадцатым, звания же студента – четырнадцатым классом. Кандидаты и студенты, поступающие в службу военную, пользуются правом студентов университетских. Аттестаты, полученные от сей Гимназии, имеют равную силу с аттестатами, выдаваемыми от Российских университетов, и освобождают получивших оные от испытания для производства по службе в высшие чины» [221, стб. 1834 – 1835].

Першими директорами Гімназії вищих наук були відомі вчені, вихідці із Закарпаття В. Кукольник та І. Орлай. Серед її вихованців були науковці й письменники П. Редкін, В. Тарновський, В. Любич-Романович, К. Базилі, М. Гоголь, Н. Кукольник, Є. Гребінка, М. Білевич, О. Афанасьєв-Чужбинський [271, с. CXLVI – CLXXXVI].

На жаль, перебіг освітнього процесу в Ніжинській гімназії вищих наук був серйозно ускладнений внаслідок так званої «справи про вільнодумство» 1827 – 1830 рр. На підставі доносу професора М. Білевича виконувача обов'язки директора Гімназії К. Шапалинського було звинувачено у бездіяльності, а професора М. Белоусова – у вільнодумстві. Згодом подібні звинувачення були висунуті й на адресу професорів І. Ландражина та Ф. Зінгера [444, с. 103 – 117]. С. Машинський аргументовано довів зв'язок ніжинських професорів з декабристами і діячами польського визвольного руху [360]. Чиновник Е. Адеркас за результатами свого тримісячного перебування у Гімназії подав міністру народної освіти К. Лівену рапорт зі своїми висновками у «справі про вільнодумство». Міністр, у свою чергу, подав доповідну записку Миколі І, в якій запропонував: «Я полагаю бы четырёх вышеозначенных профессоров: Шапалинского, Белоусова,

Ландражина и Зингера отрешить от должности за худое поведение и вредное на юношество влияние, со внесением сих обстоятельств в их паспорта, дабы таковым образом они и впредь не могли быть нигде терпимы»[375, с. 290 – 292]. Микола I схвалив пропозиції міністра, і К. Лівен видав відповідний наказ від 27 жовтня 1830 р.: «Профессоров Гимназии высших наук князя Безбородко Шапалинского и Белоусова, за вредное на юношество влияние, а Ландражина и Зингера сверх того и за дурное поведение, отрешить от должности, со внесением сих обстоятельств в их паспорта, дабы таковым образом они и впредь не могли быть нигде терпимы в службе по учебному ведомству, а тех из них, кои не русские, выслать за границу, русских же – на места их родины, отдав под присмотр полиции» [58].

Внаслідок «справи про вільнодумство» уряд визнав недоцільним надалі зберігати за Ніжинською гімназією вищих наук властивий їй енциклопедичний профіль. Після закінчення слідства, 17 серпня 1830 р. міністр «нашел удобнейшим, чтобы в этом году не принимать воспитанников в нижний класс сей гимназии», а почесний попечитель 27 грудня того ж таки року повідомив адміністрації Гімназії вищих наук розпорядження «воздержаться от определения вновь чиновников и даже от положительного утверждения в высших должностях чиновников, уже служащих ныне, до утверждения новаго устава; а дабы не было остановки в преподавании, до того времени поручить должности способнейшим». У 1832 р. було завершено розгром цього навчального закладу. Гімназію вищих наук було закрито, а на її базі створено Фізико-математичний ліцей з досить вузькою спеціалізацією [343, с. 109].

Згідно із Статутом Фізико-математичного ліцею, затвердженим 7 жовтня 1832 р., повний курс навчання у ньому становив три роки, протягом яких вивчалися Закон Божий, теоретична та прикладна математика, фізика, хімія та технологія, природнича історія, всесвітня та російська історія та статистика, російська словесність, німецька та французька мови. Ліцей був підпорядкований попечителю Харківського навчального округу, а після

заснування Університету Св. Володимира – Київського навчального округу. Штат Ліцею складався з директора, законовчителя, шістьох професорів та двох лекторів іноземних мов. Студентам, які закінчили курс навчання у Ліцеї, надавався чин XIV класу при вступі на цивільну службу, а при вступі на військову службу – однакові права з випускниками університетів [227, стб. 490 – 495].

Відомими випускниками Ніжинського фізико-математичного ліцею були В. Каталей – генерал, учасник російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., Д. Журавський – вчений-механік та інженер, фахівець у галузі мостобудування і будівельної механіки, М. Миклуха – інженер-шляховик, будівничий Миколаївської залізниці і перший начальник Московського вокзалу, письменник й етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський, письменник та публіцист М. Сементовський.

Проте невдовзі стало зрозуміло, що новостворений навчальний заклад занепадає через невизначеність мети освітнього процесу та відсутність гімназійних класів, які мали б поповнювати контингент студентів Ліцею. Вже у 1837 р. урядовці дійшли висновку, що «заведение это не имеет твердого основания и с самого начала не достигало определительного характера... Настоящие курсы не имеют положительной цели и не приготавлиют ни к службе, ни к занятиям, свойственным разным гражданским сословиям. Таким образом, хотя преподавание математических наук усилено даже в сравнении с университетским курсом, но оно не связано ни с военными науками, ни с архитектурой, ни с другими отраслями, которые могли бы дать им полезное в общежитии приложение; из физических наук одна только химия, будучи соединена с технологиєю, имеет практическое направление, а юридические науки вовсе не преподаются. История, словесность и статистика, назначением для всех этих наук одного профессора, крайне ослаблены» [177, стб. 43 – 44].

Водночас було запропоновано змінити спеціалізацію цього навчального закладу. «Живо ощущается ныне, недостаток способных делопроизводителей в нижних и средних инстанциях судебных мест. При выборе предметов

юридического курса и назначении числа профессоров необходимо сообщить преподаванию российского права ту полноту объема и содержания, которая требуется для практического применения юридических знаний в службе государственной», – у такий спосіб аргументував вибір юридичного напрямку навчання у Ніжинському ліцеї професор К. Неволін [115, с. 27 – 29].

24 квітня 1840 р. був виданий указ імператора Миколи I: «В видах улучшения нынешнего состояния лицея князя Безбородко и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготавливающегося в гражданскую службу, признали Мы за благо дать сему высшему учебному заведению новое устройство и, сверх того, учредить в Нежине особую гимназию, как приуготовительное к поступлению в Лицей заведение» [2; 98, с. 302; 117, стб. 45 – 46;].

Ніжинський юридичний ліцей досить упевнено розпочав свою діяльність. Зусиллями почесних попечителів було розбудовано навчально-матеріальну базу, укомплектовано штат викладачів, організовано освітній процес. Але невдовзі з'ясувалося, що Ніжинський юридичний ліцей успадкував від свого попередника не тільки ймення фундатора, але й цілу низку проблем, які полягали у невизначеності статусу навчальних закладів «особливого типу» й недостатньому фінансуванні. Ці недоліки далися взнаки на зламі 50 – 60-х рр. XIX ст., коли країна опинилася у кризовій ситуації, й розгорнулася підготовка перетворень, що увійшли в історію під назвою буржуазних реформ, покликаних модернізувати усі сфери життя Російської імперії.

Відтак, у кулуарах Міністерства народної освіти, а часом і на сторінках періодичних видань розгорнулися дискусії з приводу реорганізації Ніжинського юридичного ліцею.

Згідно зі штатним розписом, професори Ліцею отримували 750 крб. на рік, директор – 571 крб. Натомість ад'юнкт університету отримував 800 крб., ординарний професор – 1200 крб., старший учитель гімназії – 391 крб., а директор – 800 руб. У 1840-х рр. заробітна платня у 750 крб. та низькі ціни в

Ніжині приваблювали не тільки молодих випускників університетів, але й людей сімейних. Проте з плином часу умови життя змінились, і на початку 60-х рр. робота в Ліцеї втратила свої колишні переваги [462, с. 29].

«Чтобы понять всю неудовлетворительность материальных средств Лицея, стоит только сравнить его средства с теми, которые предоставлены ему были при самом основании. Сорок лет тому назад на содержание Гимназии высших наук, состоявшей из 9 классов, получалось 42 тысячи ассигнациями, что, как известно, по тогдашней ценности предметов, почти равнялось 42 т. серебром. Теперь на содержание трех курсов Лицея и 24 штатных стипендиатов получается ежегодно дохода 12527 р. 45 коп., да на содержание семи классов Гимназии отпускается из Государственного казначейства 9720 р. итого 22247 р. 15 коп. серебром, следовательно для 10 классов вдвое меньше того, что предполагалось необходимым для 9 классов Гимназии высших наук князя Безбородко ... профессор Гимназии высших наук получал 2000 р. ассигнациями, но как мы уже приняли, ассигнационные рубли 40 лет тому назад почти равнялись нынешним серебряным рублям; теперь профессор Лицея получает 750 р. сер. и между тем должен удовлетворять гораздо высшим научным требованиям, нежели 40 лет тому назад», – у такий спосіб було схарактеризовано матеріальний стан професорів та Ніжинського юридичного ліцею загалом його дирекцією у 1862 р. [110, с. 28]

Зрозуміло, що це негативно впливало на кількісний та якісний склад викладачів Ліцею. Зростала плінність кадрів. Крім того, через нестачу коштів професори шукали підробітки поза Ліцеєм, що негативно позначалося на виконанні їхніх безпосередніх обов'язків [463, с. 29 – 30].

У 1856 р. Ніжинський юридичний ліцей відвідав міністр народної освіти Є. Ковалевський. Він побував на заняттях у Ліцеї та гімназії, у церкві та пансіоні й загалом залишився задоволений станом навчального закладу [30, с. 15]. Але того ж таки 1856 р. Рада Ліцею підготувала проект нового Статуту, який передбачав суттєві зміни в освітньому процесі та штатному

розкладі. Окрім «распространения знаний по части законоведения», Лицей мав спеціалізуватися на підготовці кадрів для державної служби. Передбачалося збільшення терміну навчання до 4 років і запровадження в освітній процес цілої низки нових дисциплін, а саме міжнародного права, римського законодавства та його історії, історії російського законодавства, судової медицини, політичної економії, теорії словесності. Відтак, штат Лицею мав збільшитись. У проекті Статуту ішлося також про розширення повноважень Ради Лицею. Передбачалося, що директор повинен мати науковий ступінь чи вчене звання. Вихованці, які закінчили курс на «добре», мали отримувати право на чин X класу при вступі на цивільну службу, на «задовільно» – на чин XII класу [32, арк. 7 – 60 зв.]. Передбачалося також збільшення витрат на утримання будівлі Лицею, церкви, бібліотеки та студентів, які навчалися на повному пансіоні. Як бачимо, проект нового Статуту передбачав виділення додаткових коштів для Лицею і саме тому, напевне, не був утілений в життя.

У щорічних звітах про діяльність Ніжинського юридичного лицейо також почали з'являтися критичні зауваження щодо стану навчального закладу: «Лицей не может по организации своего курса соответствовать современному состоянию юридических наук и нуждается в преобразованиях, которых исполнение невозможно при настоящих материальных средствах» [95, с. 23 – 28].

У звіті за 1863 р. Рада Лицею зазначила, що, наріла потреба у збільшенні кількості кафедр [196, с. 164]. Попечитель Лицею виявляв бажання поповнити річний бюджет навчального закладу на 1000 крб., але це не могло суттєво поліпшити ситуацію [131, с. 20; 132, с. 15].

У підготовленій Міністерством народної освіти у 1867 р. «Записке о необходимости преобразования лицеев Демидовского и князя Безбородко» йшлося про те, що внаслідок невизначеності статусу і недосконалих навчальних планів з них «не выходят ни хорошие камералисты, ни юристы». Стверджувалося, що «в самом устройстве этих заведений таятся причины их

упадка. Действительно, лицеи наши не имеют доселе никакого определенного, ни научного, ни практического значения; они занимают какое-то среднее место между университетами и гимназиями. Естественным следствием этого является несчастная поверхностность образования, которая всегда вредила нашему обществу» [115, с. 1 – 2].

Ця ж думка практично дослівно була викладена в «Обзоре деятельности ведомства Министерства народного просвещения за 1862 – 1864 гг.»: «Заведения эти [Демидовский в Ярославле и князя Безбородко в Нежине] занимают какое-то среднее место между университетами и гимназиями и не принадлежат вполне ни к разряду средних, ни к разряду высших учебных заведений. Естественным следствием этого является поверхностность образования, делающая лицеи в нынешнем их виде заведениями совершенно бесполезными» [306, с. 91].

Водночас було висловлено низку пропозицій щодо реформування Ніжинського ліцею: перетворити його у факультет Київського університету Св. Володимира з певною автономією; створити на його базі реальне або агрономічне училище; ліквідувати Ліцей і використати благодійні пожертви князя Безбородька для підтримки стипендіатів у інших навчальних закладах.

Директор Ліцею Є. Стеблін-Камінський з цього приводу зазначив: «Вместо того, чтобы для неизвестного нового совершенно разрушать совершенно старое, не легче ли было бы усовершенствовать учебное заведение, не без пользы существующее уже сорок лет? До сих пор в лицейском преподавании преобладающее место занимали юридические науки: если бы курс этих наук сделать по возможности полнее и соединить с практическими занятиями, то реформа подобного рода принесла бы существенную пользу, особенно в наше время, когда предстоит надобность в знающих служебных деятелях по судебной части» [381, с. 19].

Абсолютно протилежну думку висловив попечитель Київського навчального округу барон О. Ніколаї: «В Юго-Западном нашем крае не существует ни одного ученого заведения по наукам камеральным,

техническим или агрономическим, а между тем польза, которую могло бы принести оно, сознается всеми единогласно... целая масса молодых людей в этом крае, особенно из многочисленной, так называвшейся прежде, шляхты, ищет для себя практического образования и нигде по близости его не находит. Помещики также крайне нуждаются в людях, сведущих в сельском хозяйстве, и принуждены выписывать управляющих в сельском хозяйстве для своих имений из-за границы» [381, с. 19].

О. Ніколаї прийшов до висновку, що Ніжинському ліцею потрібно надати агрономічне спрямування: «В таком виде он мог бы приносить существенную пользу, приготавливая: 1) молодых людей к государственной службе по ведомству Министерств государственных имуществ, уделов и финансов, т.е. по тем самым ведомствам, для которых юридические факультеты наших университетов, имеющие чисто-юридическое, а не камеральное направление, наименее удовлетворительны; 2) приготавливая специалистов для заведывания помещичьими именьями, фабриками и заводами и вообще для просвещенного занятия разного рода промышленностью» [381, с. 32 – 36].

Але керівництво Ліцею запевняло, що агрономічне спрямування не надасть позитивних наслідків, адже «по своему характеру и другим причинам, малороссы до сего времени несравненно более склонны к государственной службе, нежели к частной специальной деятельности ... Есть еще одно обстоятельство не в пользу агрономического факультета. С учреждением его, может быть, нужно будет закрыть гимназию и устроить пригособительную земледельческую школу, как в Горках; между тем сыновья многих мелкопоместных землевладельцев и чиновников, поселившихся в этой местности собственно для воспитания детей, нуждаются более в общем образовании и должны будут искать его в других отдаленнейших гимназиях» [111, с. 24 – 25].

Відтак, обговоривши вищевказані пропозиції та розуміючи, що для реформування Ліцею у будь-який вищий навчальний заклад годі й чекати

необхідних коштів як від держави, так і від спадкоємців засновників, міністр народної освіти О. Головнін схвалив проект реформування Ліцею, запропонований 7 грудня 1865 р. почесним попечителем О. Кушельовим-Безбородьком:

1. Ліцей закрити, а з коштів, за рахунок яких утримувався навчальний заклад, призначити 42 стипендії князя Безбородька по 250 руб. (разом 10500 руб.) студентам Київського університета Св. Володимира – вихідцям з Чернігівської, Київської та Полтавської губерній, переважно випускникам Ніжинської гімназії.

2. Навчально-матеріальну базу ліцею передати Ніжинській гімназії за умови, що вона буде перейменована у Ліцей князя Безбородька і утримуватиметься коштом Державного казначейства.

3. Зберегти звання почесного попечителя навчального закладу за старшим у роді графів Кушельових-Безбородьків.

4. Надати почесному попечителю право, в разі потреби, відновити в Ніжині вищий навчальний заклад і повернути йому усе майно [111, с. 31; 460, с. 127; 290, с. 29 – 30.].

Необхідність цієї трансформації пояснювалася таким чином: «Опыт убедил, что заведение это, несмотря на все усилия правительства, не достигает цели, и поэтому постоянно имеет крайне ограниченное число учащихся и весьма неполный комплект преподавателей, и что в настоящее время, при введении новых штатов в университете и гимназии, Лицею будет еще труднее иметь преподавателей, которые бы согласились принять меньший оклад в Лицее, когда в университетах и гимназиях находятся многие вакансии преподавательских должностей с большим содержанием» [460, с. 126 – 127].

Але новий міністр народної освіти Д. Толстой побачив у цьому проекті порушення волі засновників і призупинив чергове реформування Ліцею. Водночас він наголосив на «крайне бедственном», «беотрадном», «безысходном» становищі Ліцею. Ухвалена 14 березня 1869 р. постанова

«О разрешении приступить к преобразованию Нежинского лицея на личном осмотре сего учебного заведения министром народного просвещения» відзначала плачевний фінансовий стан Ніжинського ліцею, що отримував «всего до 13325 руб. в год, т.е. в половину меньше содержания обыкновенной классической гимназии» [463, с. 32 – 33].

Водночас, у звіті про діяльність Ліцею за 1871 р. уперше з'явилася думка про можливість перетворення юридичного навчального закладу в історико-філологічний [135, с. 111]. Пояснювалось це тим, що університети та Демидівський юридичний ліцей повністю забезпечують кадрами судову систему, але водночас у країні відчувалася нестача учителів середніх навчальних закладів. Щорічно відкривалися нові гімназії, прогімназії, реальні училища, учительські семінарії, де значна частина дисциплін мала саме історико-філологічне спрямування. Натомість університети й Петербурзький історико-філологічний інститут були не в змозі забезпечити викладацькими кадрами усі новостворені середні навчальні заклади. Тим більше, що реформувати існуючий заклад з належною навчально-матеріальною базою було простіше, ніж створювати новий [158, стб. 653 – 656].

У 1873 р. після візиту до Ніжина міністр народної освіти засвідчив його скрутне становище. «Это некогда прекрасное высшее учебное заведение, обязанное своим началом значительному пожертвованию князя Безбородко и брата его графа Безбородко, все более и более падает. За недостатком в профессорах, лицей поставлен ныне в необходимость допускать к исправлению профессорской должности молодых преподавателей, не имеющих высшей ученой степени, необходимой для занятия профессорской должности; но и такие преподаватели, получая крайне ограниченное содержание, меньшее чем учителя гимназии, считают для себя профессорские места в лицее временными и оставляют их при первом случае; число студентов, уменьшающееся с каждым годом, в течение 1873 года понизилось до 93 человек». Міністр запропонував «усилить денежные средства лицея ежегодным пособием со стороны правительства и поставит лицей на степень

высшего учебного заведения, но не юридического, так как юридические факультеты наших университетов и Демидовский юридический лицей готовят уже достаточное число юристов для Империи, а скорее всего филологического. При всеобщем в Империи недостатке в учителях для гимназий и других средних учебных заведений и при стремлении нашего общества учреждать новые гимназии и средние училища, действительная потребность общества была бы вернее и более удовлетворена преобразованием Нежинского лицея в Историко-филологический институт по образцу существующего уже в С.-Петербурге, и с той же целью приготовления учителей для гимназий и вообще средних училищ Империи». 21 січня 1874 р. імператор Олександр II схвалив пропозицію міністра, і розпочалася процедура реформування навчального закладу [137, с. 19 – 20].

13 вересня 1874 р. це питання розглянула Державна рада. У рішенні, зокрема, зазначалося: «Осуществление этой мысли может, без сомнения, принести благотворные результаты, удовлетворив до некоторой степени и притом с наивозможно меньшим обременением Государственного казначейства, постоянно ощущаемой у нас повсеместно потребности в хорошо подготовленных учителях» [158, стб. 605]. Водночас Д. Толстой заявив, що план перетворення Лицею готувався за активної участі безпосереднього спадкоємця засновників – попечителя Лицею графа О. Мусіна-Пушкіна. В обговоренні цього питання взяли участь князь С. Урусов, Д. Делянов, Н. Метлін, Д. Толстой, Ф. Новосильський, Є. Герстфельд, М. Островський, П.Шамшин, статс-секретар Е. Перетц.

20 листопада 1874 р. Державна рада ухвалила постанову «О преобразовании Лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко» на підставі Статуту і штату Петербурзького історико-філологічного інституту з підпорядкуванням його попечителю Київському навчального округу [159, с. 50 – 51; 94].

1 січня 1875 р. останній директор Лицею М. Чалий вийшов у відставку. Натомість на посаду директора Історико-філологічного інституту був

призначений доктор слов'яно-руської філології, професор М. Лавровський, який і завершив реорганізацію Ліцею [417, с. 506].

Таким чином, попри усі труднощі й негаразди, зумовлені передусім об'єктивними причинами, Ніжинський юридичний ліцей відіграв важливу роль у розвитку освіти й підготовці фахівців у галузі юриспруденції, залишаючись єдиним світським навчальним закладом «особливого типу» на теренах Лівобережної України.

2.3. Структура і система управління

Згідно зі Статутом 1840 р. вищим колегіальним органом управління навчальним закладом була Рада Ліцею, що складалася з директора, інспектора і професорів. До її компетенції належали: розподіл курсів і академічних годин; розгляд методики викладання; проведення іспитів; розпорядження навчальними посібниками; організація урочистих актів, а також «рассуждения по предложениям директора о делах..., требующих ученых соображений» [176, с. 154 – 155]. Засідання Ради відбувалися один раз на місяць за умови присутності двох третин її членів [14, арк. 1].

Натомість Правління Ліцею, що складалося з директора, інспектора та його помічника, якого призначав попечитель Київського навчального округу, опікувалося фінансами, господарством та правопорядком на території навчального закладу і збиралося двічі на місяць.

Рада і Правління Ліцею були підзвітні та підконтрольні почесному попечителю, якому вони мали щосеместра подавати звіти про свою діяльність та фінансовий стан навчального закладу [177, стб. 37].

Водночас були запроваджені щотижневі методичні наради для «удостоения успехов в науках и поведении учащихся, выведения общин результатов, назначения перевода на высшие курсы, назначения наград отличнейшим, избрания цензоров и изыскания средств и способов для улучшения успехов в науках учащихся» [13, арк. 32 – 32 зв.].

Як зазначалося у звіті дирекції Ліцею за 1850 – 1851 навчальний рік,

«в истекшем ... году, кроме заседаний для приемных экзаменов, ординарных заседаний Совета Лицея было 22, Правления 52 ... Предметами суждения в заседаниях ... были: соображение мер для лучшего исполнения распоряжений Высшего начальства, выполнение разных текущих дел по управлению заведениями, распределение учебных часов и предметов, назначение порядка испытаний, подробное рассмотрение и обсуждение программ преподавания, представляемых каждое полугодие наставниками Лицея, суждение о достоинстве сочинений, представленных студентами для соискания на награды, распоряжения по хозяйственной части и распоряжения для увеличения и усовершенствования библиотеки и других учебных пособий учебных заведений» [85, арк. 3 зв. – 4].

Головою Ради та Правління був директор, кандидатуру якого подавав попечитель Київського навчального округу, а затверджував міністр народної освіти. Втім, останній мав право «замещать должность сию и по собственному его усмотрению». Директор насамперед повинен був наглядати за тим, щоб «предписания высшего начальства исполнялись в точности и своевременно» й аби «преподавания в Лицее шли с успехом и в надлежащей постепенности». Крім того, він мав розглядати скарги на професорів та студентів і в разі потреби передавати їх на розгляд попечителю навчального округу, а також щомісяця звітувати йому про діяльність Лицею [177, стб. 35].

23 січня 1851 р. Міністерство народної освіти затвердило «Інструкцію директору Лицею князя Безбородька», що регламентувала його діяльність.

Згідно з цією інструкцією, професори мали надавати директору програми своїх предметів із зазначенням методів, способів і засобів навчання, обсягу матеріалу, а також використаної літератури. Виняток становили лише богословські дисципліни, програми яких затверджувались Міністерством народної освіти і духовним відомством. Програми усіх інших навчальних дисциплін розглядалися Радою Лицею і передавалися разом з її рішенням попечителю навчального округу, щоб той, у свою чергу, надав їх міністру народної освіти [142, стб. 1256; 143, арк. 1259].

Директор Ліцею мав також наглядати за дотриманням порядку і дисципліни, присутністю студентів на лекціях та іспитах. Він мусив переглядати конспекти лекцій викладачів та студентів і щорічні звіти професорів [142, стб. 1258; 143, стб. 1259].

Другою особою у посадовій ієрархії Ліцею був інспектор, якого призначав міністр народної освіти за поданням попечителя Київського навчального округу. У разі потреби, за поданням директора попечитель Київського навчального округу призначав помічника інспектора. Повноваження інспектора визначалися окремим «наставленням». Згідно з університетськими Статутами 1804 і 1835 рр., він мав передусім здійснювати нагляд за навчанням і поведінкою студентів.

Обов'язки інспектора Ніжинського юридичного ліцею і Ніжинської гімназії виконували Є. Зимовський (1840 – 1841 рр.), І. Кулжинський (1841 – 1843 рр.), П. Ієропес (1843 – 1849 рр.), Й. Паєвський (1849 р.), П. Морачевський (1849 – 1859 рр.), О. Андрієвський (1859 – 1863 рр.) та О. Белобров (1863 – 1875 рр.) [3]. Цікаво, що Й. Паєвський, який перебував на посаді інспектора лише кілька місяців, та О. Белобров, який обіймав цю посаду найдовше – протягом 12 років, водночас залишалися викладачами кафедр російської історії та статистики (Й. Паєвський) та російської словесності (О. Белобров). З-поміж інспекторів були колоритні особистості, як-от письменник і етнограф І. Кулжинський, перекладач Святого Письма українською мовою П. Морачевський, літературознавець і фольклорист О. Белобров. Погану репутацію, особливо серед місцевих гімназистів, мав П. Ієропес. «Між нами твердо трималася така думка, – згадував один з них, – що Ієропес не в змозі обідати, якщо не випоре двох-трьох учнів» [379, с. 174].

На посаді помічника інспектора Ніжинського юридичного ліцею перебували С. Шишкін (1840 – 1849 рр.), К. Лихошерстов (1849 – 1859 рр.), Ф. Чайковський (1859 – 1865 рр.), І. Прокопович (1865 – 1872 рр.) та К. Молотков (1873 – 1875 рр.).

Професорів обирала Рада Ліцею і за поданням адміністрації Київського

навчального округу затверджував на посаді міністр народної освіти, який мав право «и по собственному своему усмотрению назначать в сие звание людей, отличных ученостию и даром преподавания». Статут 1840 р. у такий спосіб окреслював їхні обов'язки, які полягали: «1) в полном, правильном и благонамеренном преподавании своего предмета; 2) в точном и достоверном сведении о ходе и успехах в ученом мире наук, им (професором) преподаваемых, 3) в не упустительных заседаниях в Совете». Навчальне навантаження професора становило не менше 8 годин на тиждень [306, с. 59].

Допоміжний персонал Ніжинського юридичного ліцею складався з секретаря і чиновника Правління, касира, наглядачів і канцеляриста пансіону та економа, обов'язки якого протягом усього періоду існування навчального закладу виконував І. Кониський – дядько відомого громадського діяча і письменника О. Кониського. Один з викладачів зазвичай за сумісництвом завідував бібліотекою Ліцею [9].

Директору Юридичного ліцею була підпорядкована створена того ж таки 1840 р. Ніжинська гімназія: «В видах улучшения нынешнего состояния Лицея князя Безбородко и доставления оному больших средств к успешному образованию юношества, приготавливающегося в гражданскую службу, признали Мы за благо дать сему высшему учебному заведению новое устройство и, сверх того, учредить в Нежине особую гимназию, как приуготовительное к поступлению в Лицей заведение» [158, стб. 644].

«Нельзя иначе предупредить совершенный упадок этого заведения, как учредить при оном Гимназии, посредством которой Лицей получил бы наконец твердую опору и поступил бы в связь с прочими учебными заведениями в Империи», – так були сформульовані причини створення Ніжинської гімназії у поданні до Державної ради [177, стб. 45].

У 1841 р. до Ніжинської гімназії було приєднано Ніжинське Олександрівське грецьке училище [318, с. 54]. Відкрите у 1814 р., воно вело свій родовід від школи, яка була заснована ще у 1696 р. Спочатку цей навчальний заклад базувався при грецькій Михайлівській церкві, а потім у

збудованому спеціально для неї поруч з храмом дерев'яному будинку. Окрім грецької, тут вивчали російську мову, арифметику, малювання, початки географії, Закон Божий. У цій школі навчалися переважно діти ніжинських греків, але здобували освіту й представники інших національностей.

Директор Ніжинського юридичного ліцею також опікувався повітовим й приходськими училищами та приватним жіночим пансіоном і щороку звітував про їхню діяльність [18; 154, с. 21; 155, с. 503 – 504].

Ніжинська гімназія діяла на підставі Статуту 1828 р. Директор, інспектор, а також викладачі іноземних мов та малювання були спільними з Ліцеєм. Водночас була створена Педагогічна рада, засідання якої відбувалися щотижня, а інколи й частіше. На засіданнях Педагогічної ради розглядалися питання щодо розподілу навчальних годин, проведення іспитів, стану господарської частини. У 1859 р. до предметів обговорення на засіданнях Педагогічної ради було додано ще два напрямки: «1-е) все касающееся поведения учеников, их наказания, увольнения и перемещения из одной Гимназии в другую; 2-е) все, замеченные директором и инспектором недостатки и упущения в классах, касающиеся преподавания или изложения различных предметов и обращения учителей с учениками». [107, с. 5]. Окрім того, були запроваджені надзвичайні зібрання Педагогічної ради, на яких обговорювалися питання удосконалення методики викладання навчальних дисциплін.

Директор гімназії також терміном на 2 роки призначав сімох класних керівників: «Каждый из этих учителей должен наблюдать, чтобы прочие преподаватели его класса не впадали в изменения по своему предмету, а также следить за успехами, занятиями и направлением учеников своего класса, посещая по возможности и квартиры их» [35, арк. 1 – 1 зв.].

Навчання в гімназії тривало 7 років. Основними предметами вважалися класичні мови та математика, оскільки мови – «надежнейшее основание учености и ... лучший способ к возвышению и укреплению душевных сил юношей», а математика сприяла ясності думок, розвитку мислення [355,

с. 27].

Згідно із Статутом 1828 р. у Ніжинській гімназії викладалися Закон Божий, священна та церковна історія; російська граматики, словесність та логіка; латинська, німецька, французька та грецька мови; математика; географія та статистика; історія; фізика; чистописання, креслення та малювання [223, с. 1111].

«Мы все-таки остаемся в убеждении, что при настоящем многообразии предметов, по классам, а в целом гимназическом курсе, невозможно ожидать от учеников основательных познаний и способности к самостоятельному труду... Невозможность удовлетворить разнообразным требованиям нередко производит в учащихся усталость и упадок духа. Развлеченные многообразием, ученики по необходимости, получают привычку к легкому и поспешному приобретению познаний, и эта вредная привычка отражается впоследствии на общественной жизни молодого поколения», – так було схарактеризовано стан освітнього процесу в Ніжинській гімназії у 1862 р. [110, с. 24].

При вступі до гімназії учні мали вміти читати, писати та знати елементарні правила арифметики. Вони могли вступити одразу до другого, третього або четвертого класу, якщо успішно склали відповідні іспити. Вступали до Гімназії у віці 10 років у перший та другий клас, у віці 12 років – у третій та четвертий [223, с. 1112].

У 1858 р. при гімназії було відкрито підготовче відділення. «Педагогический совет Гимназии убедился в том, что дети, поступающие в Гимназию, по большей части очень мало развиты и вовсе не приготовлены к тому, чтобы внимательно следить за преподаванием в классе, и потому нашел необходимым открыть при гимназии приготовительный класс для детей 8 и 9 лет, о чем и ходатайствовал у начальника округа. 12 воспитанников, поступивших в августе месяце в приготовительный класс, доказывают, что предположение Педагогического совета сходится с желанием родителей», – у такий спосіб було окреслено потребу у підготовчому відділенню

Педагогічною радою гімназії [107, с. 18].

Кількість учнів гімназії коливалася у межах 250 – 350 осіб. Гімназія знаходилася на території Ліцею, підпорядковувалася його дирекції та утримувалася державним коштом «в розміре 5828 рублей в год» [355, с. 15]. Плата за навчання повсякчас зростала. Спершу учні сплачували 2 крб. 86 коп. за рік, а у 1869 р. – вже 15 крб. [289, с. 2].

Від плати за навчання звільнялися «заслуживающие того по своему поведению и прилежанию дети совершенно недостаточных родителей; причем наблюдается, чтобы число освобождаемых от платы за учение составляло, в отношении ко всему числу учащихся, не более десяти процентов» [112, с. 10; 222, стб. 1431 – 1432]. Окрім того, плату за навчання бідних учнів могли вносити благодійники: «Имея ввиду, что в настоящем учебном году, при существующем комплекте, ни один ученик не может быть освобожден от платы за учение, Нежинское общество пожертвовало оставшиеся от доходов во время зимних вечерних собраний 52 р. 50 коп., в пользу беднейших учеников Нежинского уезда для платы за обучение» [112, с. 12].

У гімназії існував спільний з Ліцеєм пансіон, за перебування в якому учні мали сплачувати 214 крб. на рік, а також спільна учнівська квартира, за яку треба було сплачувати 80 крб. на рік. У пансіоні та на спільній квартирі проживало близько 30 учнів [306, с. 78]. Втім, у 1859 р. спільна квартира була закрита, а згодом така ж доля спіткала й ліцейський пансіон [107, с. 3].

Учні гімназії мали право користуватися навчально-матеріальною базою Ліцею – фізичним, зоологічним та мінералогічним кабінетами. Гімназія мала свої основну та учнівську бібліотеки [215, с. 101]. Значний внесок до книжкового фонду було зроблено у 1858 р., коли виручені від продажу речей зі спільної учнівської квартири 615 крб 15 коп. були витрачені на придбання книг для учнівської бібліотеки [107, с. 5].

16 вересня 1861 р. було затверджено нові правила перевodu з класу в клас у гімназіях. Учні, які відмінно навчалися протягом року, переводилися

без іспитів. У разі, якщо учень отримував з однієї або двох дисциплін незадовільну оцінку, Педагогічна рада могла дозволити перевести учня у старший клас, але лише за умови, якщо за це проголосує дві третини її членів.

На підставі цих правил Рада Ніжинської гімназії визначила, що відмінниками вважалися учні, які мали з половини дисциплін оцінку «весьма удовлетворительную», а з інших «достаточную». Не допускалися до іспиту «совершенно слабые» учні, які мали середній бал нижче 2,5 [110, с. 7 – 9].

У 1860 р. було уточнено правила видачі атестатів випускникам гімназій. Право на «одобрительный» атестат надавалось учню, який закінчив гімназію з оцінками «удовлетворительно» з усіх дисциплін. Нагороджувати медалями можна було не більше трьох учнів на рік – однією золотою і двома срібними. Умовами для нагородження медалями були зразкова поведінка та успіхи у навчанні: золотою медаллю нагороджувався випускник, який з двох третин дисциплін отримав оцінки «весьма удовлетворительно», а з інших – «удовлетворительно»; срібною медаллю нагороджували, якщо половину дисциплін було складено на оцінку «весьма удовлетворительно», а решту – на «удовлетворительно». Якщо ж у декількох претендентів на медаль збігалися оцінки за навчання та поведінку, оцінювалися не лише підсумкові бали, а й оцінки протягом усього терміну навчання [108, с. 8].

З ініціативи директора Юридичного ліцею та Ніжинської гімназії Є. Стебліна-Камінського для учнів старших класів влаштовувалися літературні вечори, на яких вони зачитували й обговорювали свої твори. Цікаво, що «разборы сочинений всегда писаны были учениками того же класса, к которому принадлежал и представивший сочинение, для того, чтобы не возбудить соперничества, не всегда полезного» [108, с. 24]. У такий спосіб Є. Стеблін-Камінський «узнавал способности, степень развития и склонности каждого воспитанника. Этими наблюдениями он пользовался, чтобы указать молодому человеку подходящий для него род занятий».

У 1862 р. «в видах поощрения учеников гимназий Киевского учебного округа к самостоятельным занятиям, в особенности к изучению русского

языка и словесности» було запроваджено чотири премії для кращих учнівських творів: одна – 100 крб., три – по 50 крб. Твори подавалися до 15 травня, а імена переможців оприлюднювались у Циркулярі попечител навчального округу. Твори зачитувалися на урочистому акті у тій гімназії, де навчався переможець. Гімназисти, які не перемогли у конкурсі, також могли бути відзначені попечителем [110, с. 11 – 12].

Згідно з «Правилами для учеников гимназии» вони не могли без дозволу інспектора змінювати місце проживання. Заборонялося також «курить табак, играть в карты и другие предосудительные игры, иметь у себя запрещенные книги и рукописи, оружие, употреблять вино и спиртные напитки, а также посещать трактиры, кондитерские и другие публичные заведения в этом роде. Без разрешения начальства ученики не могут посещать концерты, театры, цирки и другие публичные зрелища; бывать в собраниях клуба безусловно воспрещается» [64, арк. 13; 289, с. 7].

У 1874 р., під час реорганізації Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька в Історико-філологічний інститут, було вирішено «Нежинскую гимназию обратить в гимназию при Институте и поставить ее в те же отношения, в каких находится гимназия Императорского Историко-филологического института к сему последнему, с предоставлением Министру народного просвещения права, не выходя из штатной суммы, назначенной на Нежинскую гимназию, и применительно к устройству гимназии, существующей при Императорском Историко-филологическом институте, приспособить ее к целям нового института» [48, арк. 58].

Виключно важливу роль в усіх сферах життєдіяльності Ніжинського юридичного ліцею відігравав його директор. Як зазначалося у Статуті 1840 р., він «есть начальник Лицея по всем частям управления оногo». Відтак, від особи директора, його компетентності та навіть вдачі значною мірою залежав кінцевий результат консолідованих зусиль викладачів і студентів. Проаналізовані документи і свідчення сучасників дозволяють стверджувати, що усі 5 очільників навчального закладу відіграли позитивну роль в його

історії.

Перший директор Ніжинського юридичного ліцею Християн Адольфович Екеблад народився 11 травня 1800 р. у Фінляндії. Отримавши початкову освіту вдома, Х. Екеблад закінчив згодом Петербурзьку медико-хірургічну академію. Надалі він викладав у Харківському університеті й у жовтні 1829 р. був затверджений на посаді екстраординарного професора кафедри ветеринарних наук. Сучасник засвідчив, що Х. Екеблад викладав фізіологію та судову медицину настільки цікаво, що слухати його лекції приходили студенти з інших факультетів [293, с. 210 – 212].

Х. Екеблад захоплювався філософією Шеллінга та Гегеля, про що свідчать його наукові праці «Краткое обозрение душевных особенностей животных», «Опыт обозрения и биолого-психологическое исследование способностей человеческого духа» [552; 553]. У 1831 р. Х. Екеблад брав участь у боротьбі з епідемією холери, а у 1834 р. – з голодом. Х. Екеблад був одним з авторів проекту реорганізації ветеринарної освіти. Невдача проекту створення ветеринарного училища була однією з причин його звільнення у жовтні 1834 р. з Харківського університету. Втім, через сім місяців Х. Екеблад очолив Ніжинський фізико-математичний ліцей, а після його реорганізації у 1840 р. – Ніжинський юридичний ліцей [280, с. 113 – 114; 550, с. 153], директором якого він залишався до 13 січня 1855 р. Звільнений з посади за власним бажанням, Х. Екеблад переїхав до Петербурга, де і помер у 1877 р.

Другий директор Ніжинського юридичного ліцею Матвій Матвійович Могилянський народився у 1807 р. Після закінчення Страсбурзького університету 17 вересня 1826 р. він вступив на службу до канцелярії Новоросійського генерал-губернатора графа М. Воронцова, а згодом служив у Державному банку та Канцелярії Комітету міністрів.

У 1838 р. М. Могилянський був призначений начальником друкарні Київського університету Св. Володимира, у 1839 р. – інспектором пансіону при Першій Київській гімназії, в 1843 р. – інспектором казенних училищ

Київської губернії, у 1846 р. – інспектором Київського університету Св. Володимира. 13 січня 1855 р. М. Могилянський очолив Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька та Ніжинську гімназію і перебував на цій посаді до 16 січня 1857 р.

М. Могилянський приділяв значну увагу вивченню іноземних мов і поповненню бібліотеки Ліцею, піклувався про життя та побут вихованців. М. Могилянський був людиною достатньо вимогливою та суворою, відтак сучасник зауважив, що він був «более хорошим администратором, чем педагогом» [328, с. 212 – 217].

Згодом М. Могилянський був призначений помічником попечителя Київського навчального округу, а в лютому 1859 р. – попечителем Одеського навчального округу. У квітні 1862 р. він став членом Головного управління училищ, а через рік – членом Ради міністра народної освіти.

Третій директор Ніжинського юридичного ліцею Єгор Павлович Стеблін-Камінський народився 17 квітня 1815 р. Після закінчення Полтавської гімназії він навчався на філософському факультеті Харківського університету. У 1836 р. Є. Стеблін-Камінський почав викладати у Кам'янець-Подільській гімназії російську та німецьку мови, а потім послідовно обіймав посади вчителя у Першій Київській гімназії, Інституті благородних дівиць, наглядача пансіону при Першій Київській гімназії. У 1849 р. Є.П. Стеблін-Камінський став інспектором цих двох навчальних закладів, у 1850 р. – директором казенних училищ Київської губернії, у 1854 р. – інспектором Київського навчального округу.

2 грудня 1856 р. Є. Стеблін-Камінський був призначений директором Ніжинського юридичного ліцею і перебував на цій посаді до 1866 р. [31]. На думку сучасника, він «сделал Лицей в полном смысле центром общественной и умственной жизни Нежина и даже уезда, так что Лицей при Каминском стоял во главе общественной жизни города Нежина» [330, с. 217 – 220].

Згодом він займав посаду правителя канцелярії генерал-губернатора Північно-Західного краю, а потім – Віленського губернатора.

Помер Є. Стеблін-Камінський у 1882 р.

Четвертий директор Ніжинського юридичного ліцею Єгор Васильович Гудима народився у 1812 р. у дворянській сім'ї на Полтавщині. Після закінчення Пирятинського повітового училища він вступив до Ніжинської гімназії вищих наук і закінчив її у 1832 р.

Опісля він працював домашнім учителем, а в 1834 р. виїхав до Петербурга, де за допомогою свого земляка письменника Є. Гребінки влаштувався до Комісії духовних училищ. Водночас він викладав географію у Дворянському полку, а у 1842 р. перейшов на службу до Міністерства внутрішніх справ.

У 1854 р. Є. Гудима вийшов у відставку і три роки провів у батьківському маєтку на х. Недосталь (Гудимівці). У 1857 р. Є. Гудима був призначений директором училищ Чернігівської губернії і водночас очолював губернський тюремний комітет.

З 14 серпня 1866 р. до 1 липня 1869 р. Є. Гудима перебував на посаді директора Ніжинського юридичного ліцею і місцевої гімназії [41]. Біограф Є. Гудими І. Сребницький зазначив, що він «не отличался представительностью и влиянием своего предшественника Е. Стеблина-Каминского. Впрочем, его благодущие и доброта, граничившие со слабостью, отзывались прежде всего на нем самом, давая повод некоторым из его подчиненных, чьи честолюбивые и властолюбивые замыслы шли дальше пределов, указанных силою вещей, считать себя выше «неученого», по из мнению, Гудимы, и поощряли к разного рода «вылазкам» против него. Но Егор Васильевич добродушнейшим образом относился к этим вылазкам, отвечая на них разве что блесками своего хохлацкого юмора» [453, с. 221 – 222].

Є. Гудима вийшов у відставку в чині статського радника. Він був нагороджений орденами Св. Анни II і III ступенів та Св. Станіслава II ступеня.

Помер Є. Гудима у 1870 р.

П'ятий і останній директор Ніжинського юридичного ліцею Михайло Корнійович Чалий народився у 1816 р. Початкову освіту він здобув у приватній школі, яка нічим не відрізнялася від звичайної дяківської науки, де учня муштрували вивчити напам'ять «Псалтир» і «Часослов». У 1828 р. М. Чалий вступив до Новгород-Сіверської гімназії, яка на той час відзначалася досить високим освітнім рівнем, а у 1840 р. – до Київського університету Св. Володимира, який закінчив у 1844 р. по словесному відділенню. Служив М. Чалий спочатку у Немирові учителем, а у 1858 р. був призначений інспектором Другої Київської гімназії [540, с. 305].

У 1861 р. М. Чалого було призначено на посаду директора Білоцерківської гімназії, при якій почало діяти приходське училище. Особливу увагу він звертав на релігійне виховання гімназистів і домогся відкриття гімназійної церкви.

У 1869 р. М. Чалого було призначено на посаду директора Ніжинського юридичного ліцею і Ніжинської гімназії.

Саме тоді помітно зросла чисельність студентів Ліцею, але водночас дедалі активніше обговорювалося питання про його реорганізацію. Відтак М. Чалому довелося узяти безпосередню участь у цій дискусії.

20 листопада 1874 р. Державна рада ухвалила постанову «О преобразовании Лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко». На початку 1875 р. М. Чалий вийшов у відставку й оселився у Києві, віддавшись літературній творчості й упорядкуванню своїх мемуарів.

Спогади М. Чалого, що друкувалися свого часу в журналі «Киевская старина», належать до кращих зразків вітчизняної мемуаристики. У 1882 р. М. Чалий видав книгу «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» – найбільш повний для свого часу життєпис великого поета.

Перу М. Чалого належали також «Записки украинца о польском востании 1863 года», біографічні нариси «Андрей Иванович Дикой» та «Иван Максимович Сошенко», стаття «Юные годы П.А.Кулиша».

Помер М. Чалий 1907 р. у Києві і похований на Байковому кладовищі [325; 468, с. 223 – 225].

Характерною ознакою ліцеїв як навчальних закладів «особливого типу» був інститут почесного попечительства. Згідно зі Статутом 1840 р. значні повноваження належали почесному попечителю Ніжинського юридичного ліцею. Зокрема, він мав право «во всякое время ревизовать Лицей по всем частям его управления и свидетельствовать положение денежных сумм». Крім того, Рада і Правління Ліцею мали подавати йому «каждые полгода мемории о своих действиях ... и отчёты о суммах» [157, с. 533; 177, стб. 34].

Після реорганізації Фізико-математичного ліцею в Юридичний почесним попечителем цього навчального закладу залишився граф О. Кушельов-Безбородько. Він довгий час перебував на дипломатичній службі у країнах Західної Європи, а у 1826 р перейшов до Міністерства народної освіти. У 1833 – 1835 рр. О. Кушельов-Безбородько виконував обов'язки помічника директора Публічної бібліотеки. Часто виїжджаючи до своїх численних маєтків (він володів 20 тис. душ кріпаків), О. Кушельов-Безбородько не залишив помітного сліду в її діяльності. У квітні 1835 р. він вийшов у відставку, але у 1837 р. повернувся на державну службу у відомстві фінансів і державного контролю. З 1854 р. і до своєї смерті О. Кушельов-Безбородько обіймав посаду державного контролера [409, с. 158 – 175].

Він повсякчас надавав підтримку Ніжинському юридичному ліцею – подарував велику бібліотеку, що складалася здебільшого з класичних творів французької літератури, мінералогічний, фізичний та мінцкабінети, а у 1845 р. – картинну галерею. Водночас почесний попечитель допоміг облаштувати у навчальному корпусі церкву Св. Олександра на честь засновника Ніжинської вищої школи О. Безбородька. Ця думка пролунала під час освячення храму 22 червня 1824 р.: «Во благодарение и бессмертную память основателям сего знаменитого учебного заведения, а также соребнователю их, внуку графу Александру Григорьевичу Кушелеву-Безбородько» [241, с. 8 – 9].

Наступним попечителем навчального закладу став його син граф Г. Кушельов-Безбородько. Він народився 20 січня 1832 р. у Петербурзі, закінчив у 1850 р. Царськосельський Олександрівський ліцей і служив у канцелярії Комітету міністрів Російської імперії [29].

Великий шанувальник шахів, Г. Кушельов-Безбородько влаштував у своєму будинку змагання шахістів, а у 1853 р. узяв участь у заснуванні Товариства любителів шахів. Він також пробував сили на ниві белетристики, почасти на українську тематику. У петербурзькому журналі «Пантеон» у 1856 р. Г. Кушельов-Безбородько опублікував повість «Сказочник: Отрывок из путевых записок Грицки Григоренко», ввівши до неї виконувану головним героєм-бандуристом пісню на вірш Т. Шевченка «Заворожи мене волхве...» зі спеціальною приміткою: «Стихи одного из малороссийских поэтов» (на той час ще діяла запроваджена імператором Миколою I заборона щодо Т. Шевченка «писати і малювати»). Ідентичний текст Г. Кушельов-Безбородько вмістив у книзі своїх нарисів та оповідань «Очерки и рассказы» (СПб., 1857).

У 1859 – 1862 рр. Г. Кушельов-Безбородько видавав у Петербурзі журнал «Русское слово», в якому у 1860 р. побачили світ дві рецензії на «Кобзаря» Т. Шевченка (спочатку російського поета М. Михайлова, а потім Д. Мордовця), здійснений М. Гербелем російський переклад «Катерини» Т. Шевченка та підготовлені О. Афанасьєвим-Чужбинським матеріали про часопис «Основа» та життя Т. Шевченка. На початку 1860-х рр. Г. Кушельов-Безбородько зустрічався в Лондоні з О. Герценом і навіть виділив кошти для «Вільної російської друкарні». Восени 1861 р. він підтримав петицію столичної інтелігенції на захист репресованого поета М. Михайлова.

Власним коштом Г. Кушельов-Безбородько опублікував книгу «Лицей князя Безбородько» (СПб., 1859) та укладені М. Костомаровим (вип. 1 – 2, 4) і О. Пипіним (вип. 3) збірники «Памятники старинной русской литературы» (СПб., 1860 – 1862). Він також видавав «Шахматный листок» (1859 – 1863) і

був разом з І. Вернадським одним з фундаторів і очільників петербурзького Шахового клубу [524, с. 546 – 547].

Ще у 1850 р. граф О. Кушельов-Безбородко повідомив міністру народної освіти: «Старший сын мой, граф Григорий, долженствующий, на основании устава Лицея князя Безбородко, быть после меня почетным попечителем одного Лицея, по случаю окончания курса учения в Императорском Александровском лицее и поступления в государственную службу, просил моего дозволения пожертвовать в пользу Лицея Князя Безбородко зоологический кабинет из двухсот изображений животных из картон-пиерра. Препроводив этот кабинет в Нежин, для приобщения к другим кабинетам Лицея князя Безбородко, уже прежде мною оному подаренным, я долгом счел о сем довести до сведения нашего Сиятельства, прилагая при сем и список этого кабинета» [362, с. 176 – 178].

Коли після смерті батька Г. Кушельов-Безбородко обійняв посаду почесного попечителя, він придбав для бібліотеки Лицею низку автентичних рукописів М. Гоголя – першу редакцію першого тому «Мертвых душ», «Тарас Бульба», «Портрет» (обидві редакції), «Игроки», «Тяжба», «Лакейская», «Театральный разъезд», а також 32 листи М. Гоголя до М. Прокоповича. Крім того, він замовив для Лицею копії портретів свого батька О. Кушельова-Безбородька, М. Гоголя, Н. Кукольника, Є. Гребінки [362, с. 176 – 178].

Третій почесний попечитель Ніжинського юридичного лицейо граф О. Мусін-Пушкін народився у 1824 р. Службу свою він почав у Міністерстві закордонних справ і в 1844 р був відряджений до місії в Штутгарті. У 1846 р. О. Мусін-Пушкін повернувся до Росії і надалі перебував на службі у Міністерстві народної освіти. У 1848 р. О. Мусін-Пушкін був затверджений почесним попечителем Петербурзьких Володимирського і Рождественського повітових училищ. У серпні 1856 р. він був призначений церемоніймейстером імператорського двору, а у листопаді 1861 р. – віце-президентом Придворної контори.

Після смерті графа Г. Кушельова-Безбородка, який не мав дітей, Ніжинський юридичний ліцей залишився без почесного попечителя. Тим часом, сестра небіжчика, графиня Любов Олександрівна, дружина графа О. Мусіна-Пушкіна, після відмови її старшої сестри, Варвари Олександрівни Кочубей, від спадщини, зосередила у своїх руках усе майно сім'ї Безбородьків, у тому числі й маєтки, якими забезпечувалося утримання Ніжинського юридичного ліцею. Тому саме вона у 1873 р. звернулася з клопотанням до міністра народної освіти «про испрошение Наивысшего разрешения на предоставление звания почетного попечителя Лицея Князя Безбородко мужу ее, графу Алексею Ивановичу Мусину-Пушкину, с переходом этого звания после его смерти на старшего в роде Мусиных-Пушкиных». Це клопотання 12 березня 1873 р. було задоволено [153, стб. 1772 – 1773].

На початку 1870-х рр. графиня Л. Мусіна-Пушкіна, як спадкоємиця О. Кушельова-Безбородька, та княгиня Є. Суворова-Римнікська – удова графа М. Кушельова-Безбородька, зробили щедрі пожертви на користь Ліцею, завдяки яким О. Мусін-Пушкін сподівався врятувати Юридичний ліцей, але доля його була вже фактично вирішена. Після реорганізації навчального закладу О. Мусін-Пушкін продовжував виконувати обов'язки почесного попечителя новоствореного Історико-філологічного інституту князя Безбородька [452, с. 178 – 180].

Отже, структура і система управління Ніжинського юридичного ліцею, визначені Статутом 1840 р., залишалися практично незмінними й досить ефективно функціонували протягом усього періоду існування цього навчального закладу. Вагомий внесок у діяльність Ніжинського юридичного ліцею, який став важливим осередком юридичної освіти та кузнею кадрів для багатьох сфер судочинства і державного управління, належав його директорам і почесним попечителям. Непересічні особистості, вони докладали значних зусиль для розбудви навчально-матеріальної бази, організації освітнього процесу і виховання студентської молоді.

2.4. Навчально-матеріальна база

29 липня 1805 р. граф І. Безбородько звернувся до Олександра І з клопотанням «О заведении в Нежине Гимназии высших наук Князя Безбородко»: «После смерти покойного брата моего, Князя Безбородко, нашел я в бумагах его записку, в коей означено его желание, чтоб из доходов его имени вносимо было в Воспитательный дом: 1) В продолжение первых пяти лет по смерти его по 10000 рублей. 2) По истечении сего времени чрез 8 лет, по 20000 рублей ... Как шесть лет по смерти брата моего минуло, то вследствие воли его вносить в первые пять лет 10000 рублей, а последние восемь по 20000 в Воспитательный дом, я имею в готовности за шесть лет 70000 рублей с процентами, на сумму сию причитающимся за прошедшие годы, что всего и составляет по сей 1805 год Апреля по 6-е – 81920 рублей. А в остающиеся впредь семь лет вносимо будет каждый год по 20000 рублей от меня или наследников моих, в то самое место, куда внесется ныне представляемая сумма. Мое желание есть, чтобы суммы сии были отданы в Государственный заемный банк, с тем, чтобы проценты с них обращались на счет сумм, на содержание предполагаемого Училища нужных. Но как одни проценты сии были бы недостаточны для основания и содержания сего Училища, то в дополнение недостатка сумм, на сие потребных, я полагаю от себя: дать под означенное Училище навсегда место с садом, принадлежащее мне в городе Нежине, коему и план при сем представляю, и заготовленный для строения дому материал, состоящий в кирпиче, сколько одного есть в наличности. И споспешествуя со своей стороны благонамерениям покойного брата моего, с сего же времени и впредь на вечные времена ежегодно из доходов имени моего назначаю давать по 15000 рублей, взнос которых чиню ныне с тем, чтоб, во-1-х, к построению дома для Училища употребить из сей же ежегодной суммы, от меня жертвуемой, с процентами, кои ныне за шесть лет, за внесенную сумму 70000 рублей, составляют 11920 рублей. А по отстроении уже дома, когда откроется Училище, то она сумма, по

15000 рублей, должна обращена быть на содержание того Училища» [149, стб. 425 – 427].

Згідно із §21 Статуту 1840 р., «Лицей князя Безбородко содержится доходами с пожертвованного в пользу сего заведения капитала и ежегодным взносом 4285 р. 71 коп. (ассигнациями 15000 крб.), который основатели обеспечили недвижимым именем» [2, с. 73 – 73 зв.].

Помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович засвідчив, що станом на 1 травня 1845 р. на рахунку Лицею у Ніжинському повітовому казначействі перебували 5783 крб. 80,5 коп. сріб. і 157535 крб. 71, 25 коп. асигнаціями [16, арк. 36 зв.]

Княгиня Є. Суворова-Римнікська, удова графа М. Кушельова-Безбородька, у 1870 р. зобов'язалася через 10 років пожертвувати на користь Лицею 105 тис. крб. сріб., а до того виплачувати щороку на утримання закладу 5250 крб. сріб. Гроші були покладені до Державного банку під 5,5 % [47, арк. 1 – 1 зв.; 133, с. 15; 164, стб. 1587; 163, с. 55].

Графиня Л. Мусіна-Пушкіна, як спадкоємиця О. Кушельова-Безбородька, вирішила доповнити щорічний внесок на утримання Лицею, призначений графом І. Безбородьком. Вона зобов'язалася з 1 липня 1871 р. щороку вносити на рахунок Лицею 1714 крб. 29 коп. сріб. [166, с. 11 – 12; 165, стб. 1433 – 1435; 156, стб. 644; 79, арк. 1 – 2 зв.].

Ще однією статтею доходів Лицею була плата за навчання. У 1845 р. міністр народної освіти затвердив нове «Положение о взимании платы за учение в высших и средних учебных заведениях», яка була збільшена у Петербурзькому та Московському університетах до 40 крб. сріб. у Харківському, Казанському та Київському – до 20 крб. сріб., у Рішельєвському та Ніжинському ліцеях – до 15 крб. сріб. [199, с. 31 – 32; 66, арк. 11 – 12 зв.].

Строки сплати за навчання встановлювалися піврічні: 1 січня та 1 липня. Вступники мали сплатити за навчання при прийомі до Лицею, а студенти – протягом двох місяців з початку півріччя. Студенти, які не

сплатили за навчання без дозволу попечителя навчального округу, підлягали виключенню [200, с. 79 – 80; 201, с. 98 – 105].

Кошти, що сплачувалися за навчання, вносилися до прибутково-видаткової книги, яку у відповідності до § 23 Статуту Лицею князя Безбородко вів касир [177, стб. 34]. У ній фіксувалися щомісячні прибутки та видатки [52; 54].

Студенти, які подавали відповідні прохання, могли бути звільнені від плати за навчання, або її могли зменшити на половину чи розстрочити [40, арк. 124 зв.; 77, арк. 12]. Плата могла бути зменшена на 50 % з дозволу попечителя навчального округу, якщо батьки чи особи, що їх замінювали, не могли сплачувати повну суму. Якщо в одному навчальному закладі навчалися двоє чи більше братів, повна плата стягувалася за одного, а за решту сплачувалася половина відповідної суми.

Від плати за навчання звільнялись «а) дети преподавателей и чиновников, служащих при тех же учебных заведениях, где обучаются дети их; б) воспитываемые Приказами общественного призрения и вообще благотворительными обществами; в) сироты и дети совершенно недостаточных родителей, не иначе как по усмотрению попечителей Учебных округов, которые в сем случае не стесняются никакими свидетельствами, но могут требовать надлежащих по сему предмету сведений откуда следует, если то признают нужным» [199, с. 35; 230, стб. 366].

Свідоцтва про бідність мали бути належним чином оформлені та видані відповідними органами влади: дітям дворян та чиновників – повітовими предводителями дворянства, дітям купців та міщан – міськими думами, дітям іноземців, художників та різночинців – поліцією.

Після видачі студенту такого свідоцтва, копія направлялася до навчального закладу. На цій підставі студент звільнявся від плати за навчання. Якщо його матеріальний стан зміцнювався, то установа, яка видавала довідку, мала сповістити про це Правління навчального закладу [113, с. 535 – 536 ; 167, с. 590 – 591].

Студенти, звільнені від плати за навчання, позбавлялися цієї пільги, якщо не переходили на наступний курс або через погану поведінку [200, с. 82].

На початку 1849 – 1850 навчального року плата за навчання знову була збільшена і у Петербурзькому та Московському університетах становила 50 крб. сріб., у Харківському, Казанському та Київському університетах – 40 крб. сріб.; Рішельєвському, Демидівському та Ніжинському ліцеях – 30 крб. сріб. [145, с. 97 – 98].

З коштів, сплачених за навчання, Правління навчального закладу могло нараховувати допомогу «беднейшим из отличных по прилежанию и поведению своекоштным студентам». Вона полягала в одноразовій грошовій допомозі, придбанні одягу, навчальних посібників, призначенні стипендії. Стипендії не мали перевищувати 143 крб. сріб., а одноразові виплати – 60 крб. сріб. на рік [200, с. 83].

Прохання про допомогу подавалося до Правління навчального закладу разом із посвідкою інспектора «о доброй нравственности». Водночас перевірялись успіхи в навчанні, матеріальний стан студента та його поведінка [200, с. 83].

Так, у 1861 – 1862 навчальному році Правлінням Лицею було порушено клопотання щодо призначення стипендії студентам III курсу А. Левдику та I курсу П. Жуковському: «За свои отличнейшие занятия науками при отличнейшем поведении заслуживают стипендий, Левдик в 60 крб., Жуковский в 80 крб. Вследствие чего Правление Лицея, зная крайне бедное состояние вышеупомянутых студентов, на основании §19 п. 1 Положения о взимании платы за учение, утвержденного г. министром народного просвещения 16 мая 1852 г. имеет честь покорнейше просить Ваше Превосходительство о разрешении выдавать в настоящем учебном году из суммы, собираемой за учение в Лицее, стипендии студентам: Левдику по 60 крб., Жуковскому по 80 крб., за каждое полугодие впредь Левдику по 30 крб., Жуковскому по 40 крб.» [55, арк. 1 – 1 зв.].

Після закриття в лютому 1862 р. пансіону Ліцею князя Безбородько кошти, які передбачалися для утримання 24 пансіонерів, виплачувалися у вигляді стипендій, а студентам дозволялося жити на квартирах [148, стб. 827]. На стипендії виділялося 2742 крб. 72 коп., але частина суми за розпорядженням попечителя Київського навчального округу доплачувалася, якщо штатна сума виявлялася недостатньою [147, с. 53; 110, с. 6]. Виплати у розмірі 114 крб. 28 коп. призначалися Правлінням Ліцею на підставі § 29 Статуту за поданням почесного попечителя [141, с. 66; 196, с. 165; 197, с. 50].

На першому курсі стипендії не призначалися, окрім випадків, коли на цьому наполягав почесний попечитель. Студент міг бути позбавлений стипендії у разі поганої поведінки чи недостатніх успіхів у навчанні [92, арк. 7 зв.].

8 квітня 1869 р. начальник 29-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант Л. Рудановський виділив 4000 крб. срібом для запровадження в Ліцеї стипендії пам'яті свого батька Платона Осиповича Рудановського, «чтобы эта стипендия выдавалась одному из недостаточных студентов, отличающихся успехами в науках и нравственностью» [180, стб. 1099]. Стипендія була затверджена на відсотки з даної суми [181, с. 9 – 10; 91].

На поповнення бібліотеки виділялося 428 крб. 55 коп., з них близько 100 крб. на періодичні видання і до 28 крб. на палітурки [140, с. 132].

На території Ніжинського юридичного ліцею знаходились триповерховий навчальний корпус, що складався з 18 кімнат, 7 великих та 7 малих коридорів, 7 чуланів та 7 туалетів; двоповерховий флігель з 14 кімнат, 2 коридорів та чулану; лазня; кам'яний льох; дерев'яні амбар та «ледник»; 2 сараї, стайня і пральня [10, арк. 41].

Проект головного корпусу був опрацьований у 1806 р. архітектором Луджі Руска і втілений у життя Іваном де Лукіні. Будівництво розпочалося у 1808 р. і з низки причин дуже затягнулося. Загалом, за підрахунками О. Кушельова-Безбородька, на будівництво було витрачено 1250681 крб. 27 коп. [425, с. 72].

На першому поверсі головного корпусу були розміщені апартаменти попечителя навчального закладу та квартира директора, у північному крилі – їдальня для студентів, а у південному – церква. На другому поверсі знаходилися бібліотека, актовий зал і розташовані анфіладою навчальні аудиторії. На третьому поверсі з північного боку були розміщені спальні ліцеїстів, з південного – квартири викладачів. В актовому залі відбувалися святкові та урочисті заходи. У його кутах були розміщені білі кахляні печі, які збереглися з тих далеких часів до наших днів. Зал прикрашали бронзові бюсти засновників Ніжинської вищої школи [425, с. 73 – 74]. У цьому ж корпусі, але в іншому крилі знаходилася й Ніжинська гімназія.

Періодично у будівлі Ліцею проводились ремонтні роботи. Перші свідчення про виділення коштів з цією метою зафіксовані у 1855 р. – 897 крб. [194, с. 81]. Надалі ремонтні роботи проводилися щороку [Додаток Ж].

На території Ліцею існував великий парк. «В нем очень сыро (по причине шедших постоянно, все лето дождей), дорожки не убиты щебнем и на них много желтых листьев (которых, несмотря на то, что главные дорожки сада были утром выметены опять много напало с деревьев)», – такими були враження міністра народної освіти Є. Ковалевського, який відвідав Ліцей 19 вересня 1856 р. [30, арк. 2].

Міністр також залишився незадоволений станом ліцейської церкви: «Посещение на другой же день 20-го числа утром церкви произвело также неприятное впечатление на г. министра: он нашел, что помещение её в нижнем этаже совершенно неприлично, что стены грязны, пол дурен и проч. Особенно неприятно поражен был тем, что на стенах нарезано множество ученических фамилий с годами и числами» [30, арк. 2 зв.]. Після цього візиту міністр наказав терміново скласти кошторис для проведення ремонтних робіт у головному корпусі.

Фізичний, мінералогічний та зоологічний кабінети були засновані ще за Гімназії вищих наук. У фізичному кабінеті у 1842 р. налічувалося близько 110 приладів: із загальної фізики – 22, теорії світла – 16, електрики – 23,

гальванізму – 1, магнетизму – 4, звуку – 1, теплоти – 8, вчення про газу – 24, вчення про повітря – 4, рідких речовин – 1, гігрометрів – 1, математичних – 12. Крім того, у фізичному кабінеті були наявні модель парової винокурні, жнивна машина та 2 плуги – на двох і на чотирьох коней [13, арк. 30].

У мінералогічному кабінеті в 1840 р. налічувалось 700 мінералів [2, арк. 21]. Ще близько 2000 екземплярів у 1862 р. подарував попечитель Ліцею Г. Кушельов-Безбородько [56, арк. 2].

У зоологічному кабінеті у 1841 р. нараховувалось 1042 екземпляри комах, птахів, ссавців [82, арк. 21]. У 1850 р. син почесного попечителя Ліцею Г. Кушельов-Безбородько подарував колекцію із 200 зображень тварин: з розряду чотирируких – 11, з розряду комахоїдних – 6, з розряду гризунів – 30, з розряду беззубих – 7, з розряду двуутробних – 5, з розряду товстошкірих – 12, з розряду однокопитних – 12, з розряду тих, що відригують гумку – 55, з розряду ластоногих – 4, з розряду рибоподібних – 3, з розряду земноводних – 4 зображення [85, арк. 24 – 25].

Першу згадку про колекцію з 66 монет та медалей у мінцкабінеті Ніжинського ліцею містить звіт міністра народної освіти графа С. Уварова за 1837 р. [418, с. 7].

Після створення Юридичного ліцею колекція постійно поповнювалась. Зокрема, бронзову медаль подарував Ліцею обер-прокурор Синоду граф М. Протасов, срібну медаль – надвірний радник П. Клобуков. Робили пожертви і випускники навчального закладу.

До 25-річчя навчального закладу почесний попечитель граф О. Кушельов-Безбородько подарував Ліцею свою нумізматичну колекцію, яка складалася з понад 440 монет та медалей [418, с. 8; 373, с. 99 – 104].

У травні 1852 р. у передмісті Ніжина – Магерках було знайдено скарб, що складався з близько 200 срібних давньоруських монет. Професор М. Тулов повідомив про знахідку до управління Київського навчального округу, надіславши туди кілька монет. Помічник попечителя округу М. Юзефович, професор Київського університету Я. Волошинський та

професор Юридичного ліцею М. Тулов зібрали в Ніжині понад 70 екземплярів. Основна ж частина монет розійшлася серед приватних осіб, а три монети були передані до Ліцею. М. Тулов писав, що «до цього часу панувала думка, що не було руських грошей до навали Золотої Татарської Орди, а були лише медалі, які робились греками. У «Слові про полку Ігоревім» слово «сребра» – це не злиток срібла, а монета, що і підтверджується написами на них» [439, с.99 – 100].

За час існування Ніжинського юридичного ліцею було здійснено декілька спроб опису його нумізматичної колекції. Завідували мінцкабінетом зазвичай бібліотекарі Ліцею. Станом на 1843 р. професор А. Циммерман вніс у «Тетрадь для записи различных предметов нумизматической коллекции Лицея князя Безбородько» 70 екземплярів. У 1855 р. професор О. Янишевський упорядкував «Список монет, составленный в продолжение «Тетради для записи различных предметов нумизматической коллекции Лицея князя Безбородько», до якого увійшли вже 854 артефакти [418, с. 8]. На підставі візуальної атрибуції монети були чітко згруповані по країнах, хронології та металу: давньоримських монет – 10; російських срібних – 18, мідних – 29; польських срібних – 29, мідних – 16; австрійських срібних – 5, мідних – 10; пруських – 9; шведських – 5; польська срібна; французьких мідних – 3; англійських і німецьких мідних – по 2; молдавська мідна; турецьких – 6. У колекції також були 5 медалей: до 250-річчя Віленського університету, у пам'ять про приєднання Прусії до Польщі у 1492 р., на честь графа Корвина Красинського, на честь генерала Наполеона Бонапарта, медаль голандська (без напису і дати) [565, с. 108; 433, с. 50].

Останнє поповнення колекції мінцкабінету Ніжинського юридичного ліцею відбулось у 1872 р., коли граф Г. Кушельов-Безбородько заповів навчальному закладу власну колекцію медалей та монет разом зі спеціальними меблями. Ліцей отримав пожертву після смерті попечителя в липні 1873 р. Точна кількість монет, яка була пожертвована мінцкабінету, невідома. В Акті прийому від 31 серпня 1873 р. згадані 11 ящиків із загальним

переліком вмісту кожного («ящик 2 – медалі російські XVIII – XIX ст.»), але без зазначення кількості.

3 грудня 1874 р. датований рапорт радника Правління Ліцею М. Затиркевича і завідувача мінцкабінету професора І. Сребницького, згідно з яким нумізматичне зібрання складалося зі «старого зібрання» за описом 1855 р. – 854 екземпляри, з яких не вистачало 6 екземплярів; «нового надходження з описом» – 950 номерів; «частини нового зібрання» – 2544 екземплярів [566, с. 185].

Наступного року І. Сребницький здійснив атрибуцію неописаних експонатів – 13 золотих, 1238 срібних, 1259 мідних, 34 різних. Серед них нараховувалося 290 грецьких і римських монет, а також 750 російських мідних монет XVII ст. [434, с. 91] [Додаток 3].

На початку XX ст. кількість експонатів зросла до майже 6000. Проте у 1934 р. нумізматичне зібрання було передане до Всеукраїнського музейного містечка (нині Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник), а звідти у 1936 р. – у Центральний історичний музей ім. Т.Г. Шевченка (нині Національний музей історії України) [418, с. 16].

Граф О. Кушельов-Безбородько у 1820 р. з нагоди відкриття Гімназії вищих наук подарував навчальному закладу бібліотеку, яка складалася з 2500 томів [179, стб. 1358 – 1362]. За описом 1830 р. у бібліотеці Гімназії вищих наук знаходилося 806 назв у 3312 томах латинською мовою, 512 назв у 1717 томах російською та грецькою мовами – загалом 1318 назв книг у 5029 томах, включаючи журнали [342, с. 235].

Згідно із § 48 Статуту Ліцею основною бібліотекою завідував один з професорів з додатковою платнею у розмірі 85 крб. 78 коп. сріблом [32, арк. 23 зв.]. За час існування Ніжинського юридичного ліцею цей обов'язок виконували Ф. Шульговський, А. Циммерман, О. Янишевський, К. Царевський, учитель Ніжинської гімназії Кончевський [1, арк. 1 – 2; 4, арк. 1 – 2; 24, арк. 1 – 2; 34, арк. 1 – 2; 39, арк. 1 – 2; 484, с. 128].

Тематика книг, які зберегалися у бібліотеці, відзначалася різноманіттям, що було зумовлено неодноразовими перетвореннями Ліцею. Переважали книги з богослів'я, філософії, правознавства, загальної та російської історії, статистики, математики, природничих наук, медицини, мовознавства, словесності, а також літературні твори. Згодом у бібліотеці з'явилися твори українських письменників і учених Марка Вовчка, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського [327, с. 1; 424, арк. 220; 371, с. 39].

За час існування Ніжинського юридичного ліцею бібліотека суттєво поповнилася. За кошторисом, затвердженим 24 квітня 1840 р., на поповнення бібліотеки щороку мало витратитися 428 крб. 55 коп. [32, арк. 62]. Відтак, щороку фонд бібліотеки зростав на 80 – 110 назв книг. Літературу закупували через комісіонерів Міністерства народної освіти, Московської друкарні Другого відділення власної Його Імператорської величності канцелярії, у деяких київських та іноземних видавництвах [13, арк. 29].

Щорічно на суму близько 200 крб. сріб. передплачувалися вітчизняні та зарубіжні періодичні видання, якими користувались як викладачі, так і студенти: «Сенатские ведомости», «Журнал Министерства внутренних дел», «Христианские чтения», «Журнал Министерства народного просвещения», «Современник», «Литературный журнал», «Журнал Министерства государственных имуществ», «Библиотека для чтения», «Москвитянин», «Журнал мануфактур и торговли», «Московские ведомости», «Воскресное чтение» та ін.

Окрім книг та періодичних видань у бібліотеці зберегалися рукописи, креслення, естампи. Загалом фонд бібліотеки навчального закладу за час існування Юридичного ліцею зріс практично вдвічі: з 1962 назв, які склали близько 7000 томів [82, арк. 19], до 3863 назв, що склали 14580 томів [301, с. 3] [Додаток 3].

У користуванні щороку перебувало близько тисячі екземплярів книг і журналів, які видавалися лише професорам, у яких книги могли отримати

студенти, що унеможливило підрахунки кількості книг, якими користувалися студенти [65, арк. 8].

Датовані 1841 р. документи містять згадки про існування в Ніжинському юридичному ліцеї книгарні «для снабження учащихся всеми необходимыми руководствами и пособиями» [82, арк. 20].

Як вже зазначалося, після смерті М. Гоголя Г. Кушельов-Безбородько придбав для бібліотеки Ліцею деякі рукописи та листи колишнього вихованця Ніжинської гімназії вищих наук. Вони стали «родзинкою» книгозбірні, але у 30-х рр. ХХ ст. їх було передано до Центральної наукової бібліотеки АН України.

Вагомий внесок у поповнення бібліотеки належав директору Ліцею Є. Стебліну-Камінському. Завдяки його клопотанням у бібліотеці Ліцею з'явилися видання Товариства історії та старожитностей російських, Археографічної комісії, було засновано студентську бібліотеку, яка у 1875 р. налічувала понад 3000 томів [53, арк. 13; 71, 6 – 8 зв.].

У 1860 – 1861 навчальному році почесний попечитель Ліцею Г. Кушельов-Безбородько подарував бібліотеці 100 екземплярів виданої його коштом книги «Ліцей князя Безбородько» [75, арк. 9]

Тим не менше, бібліотека Ліцею далеко не повністю задовольняла потреби навчального закладу. Про це йдеться у звітах про відвідування Ніжинського юридичного ліцею інспекторами та попечителями Київського навчального округу. Це ж підтвердив і міністр народної освіти під час свого візиту до Ліцею у 1856 р.: «При входе в библиотеку г. министр предложил библиотекарю Янишевскому вопрос: «Довольны ли Вы библиотекой?», на что библиотекарь отвечал, что библиотека весьма неполна даже и по отделу наук юридических. После этого г. министр обошел около всех шкафов, рассматривал сочинения и сказал: «Да, я вижу, что Ваша библиотека совершенно пустая, хлам». Потом спрашивал, нет ли каких-нибудь библиографических редкостей или примечательностей, на что библиотекарь отвечал, что ничего не имеется. Вслед за тем г. министр рассматривал опись

книгам библиотеки и цидулки Алфавитного каталога, составленного библиотекарем, и вписал свое имя в бархатную книгу для записывания имен знатных посетителей Лицея. Выходя из библиотеки г. министр сказал: «Нужно пополнить Вашу библиотеку, а все в ней находящееся ненужные или неполные сочинения сбыть, чтобы по распоряжению моему библиотекарь составил список книг, необходимым для Лицея и не находящимся в библиотеке» ... На пополнение библиотеки потребуется до 2000 р.с., на что г. министр отвечал: «Это хорошо. Необходимо нужно пополнить Вашу библиотеку, потому что в ней, кроме новых сочинений, почти ничего нет. Я не думал, чтобы у Вас была такая пустая библиотека». [30, арк. 2].

У 1858 р. почесний попечитель Г. Кушельов-Безбородько пожертвовав 1000 крб. на бібліотеку навчального закладу [107, с. 6].

Ще у 1845 р. до 25-річчя Ніжинської вищої школи почесний попечитель граф О. Кушельов-Безбородько подарував Юридичному ліцею картинну галерею. Вона складалася з 175 творів, кількість яких фактично не змінилася до перетворення навчального закладу в Історико-філологічний інститут. Галерея нараховувала 10 картин італійської школи XVI ст., 9 – флорентійської, 12 – римської, 13– ломбардської, 12 – венеціанської, 5 – неаполітанської, 20 – французької, 20 – німецької, 46 – фламандської, 7 – нової російської школи. Як зазначалося, «картини сии в положеных рамах размещены прилично и в надлежащих местах здания Лицея» [17, арк. 580]. Згодом, у 1858 р. почесний попечитель Г. Кушельов-Безбородько поповнив картинну галерею портретами колишнього попечителя навчального закладу графа О. Кушельова-Безбородька і трьох видатних випускників Гімназії вищих наук – Є. Гребінки, М. Гоголя та Н. Кукольника [107, с. 6].

Зберігся список ікон та картин біблійного змісту, датований 1873 р.: «Богородиця, Спаситель та Іоанн» (венеціанська школа Іоанна Белліні), «Благовіщення Божої Матері», «Богородиця», «Іродіада, або Відсічення глави Предтечі», «Муки Спасителя», «Еліазар і Рахіль», «Перенесення креста Спасителем», «Спаситель на хресті» (школа Тінторетто), «Поклоніння

пастирів» (венеціанська школа Карпіоні), «Поклоніння волхвів», «Богородиця і Спаситель», «Благовіщення», «Створення світу» (Брейгеля старшого), «Спаситель і Богоматір», «Богородиця зі Спасителем», «Святий, що роздає милостиню», «Святий Себастьян», «Поклоніння волхвів», «Святий Йосип, що проповідує в пустелі», «Богоматір, Спаситель та Іоанн» [81, арк. 1].

«На обратной стороне каждой доски или холста, – зауважив сучасник, – помечено кому принадлежит исполнение картины, а также имеются черные номера, вероятно те, под которым значились эти картины в каталоге еще полной, не разрозненной картинной галереи графа А. Кушелева-Безбородко, значительная часть коей, как известно, находится в Императорской Академии художеств. Красные номера, стоящие рядом с черными, соответствуют записи картин, в имеющемся при Институте каталоге, который был напечатан, как дарственный акт графа, в одном только экземпляре» [520, с. 4] [Додаток Н].

Цікаво, що почесний попечитель зажадав, аби картини знаходилися в аудиторіях, церкві, актовому залі та інших приміщеннях Ліцею, що мало посприяти розвитку естетичного смаку ліцеїстів [428, с. 182 – 189].

Н. Кукольник у тижневику «Іллюстрація» від 9 лютого 1846 р. зазначив: «Ми з приємністю довідалися, що Ліцей, у якому й ми мали щастя навчатися, Ніжинський ліцей князя Безбородька отримав від свого почесного попечителя, його сіятельства графа О. Кушельова-Безбородька воістину вельможний подарунок. Ми пам'ятаємо, який магічний вплив мали на нас картини нашого вчителя малювання, вихованця тутешньої академії К. Павлова. Ми захоплювались ними невимовно: вони пробуджували в нас паростки художнього смаку... Тепер Ніжинський ліцей має цілу галерею з 175 картин. Число це, здається, тепер ще збільшилося; ми ж рахуємо лише ті, що внесені в каталог, видрукуваний окремо» [432, с. 62].

Згодом, у 1932 р. картини були передані до Київського державного музею західного та східного мистецтва, де вони зберегалися до 1946 р., коли були повернуті Ніжинському педагогічному інституту, але їхня кількість

зменшилась до 134. На сьогодні у Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя зберігаються близько 100 полотен, з них 64 експонуються в галереї, а 36 знаходяться у запасниках [426, с. 35 – 37].

Загалом, завдяки щедрим жертвам засновників і почесних попечителів навчально-матеріальна база Ніжинського юридичного ліцею, яка складалася з навчального корпусу, що являв собою пам'ятку архітектури доби класицизму, допоміжних приміщень, предметних кабінетів, великої бібліотеки та картинної галереї, відповідала потребам навчального закладу і дозволяла належним чином організувати освітній процес.

РОЗДІЛ 3

НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ ЯК НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

3.1. Організація освітнього процесу

Освітній процес у закладах «особливого типу» – ліцєях мав багато спільних рис, адже вони передусім готували своїх вихованців до державної служби, що не передбачало поглибленого вивчення предметів, які не мали практичного значення.

Склад кафедр свідчить про те, що Ніжинський юридичний ліцей мав виключно практично-спеціальний характер. Як зазначалося в Статуті 1840 р., «главною целью Лицея князя Безбородко есть распространение основательных сведений по части отечественного законодательства». За винятком енциклопедії законознавства, в Ліцеї не викладалося жодної науково-теоретичної дисципліни з царини права – римського права, міжнародного права, політичної економії, що були характерні для навчальних програм юридичних факультетів університетів. Навчання по суті зводилося до засвоєння студентами Зводу законів, відтак у Ніжинському ліцеї було створено 4 фахові (енциклопедії законознавства і державного права; поліцейських та кримінальних законів і судоустрою; цивільного права; законів казенного управління) та 5 загальноосвітніх (богослів'я; російської словесності; російської історії та статистики; німецької словесності; французької словесності) кафедр.

Навчальний рік у Ніжинському юридичному ліцеї традиційно розпочинався 4 вересня урочистим публічним актом, в якому брали участь викладачі і студенти, а також учителі та учні Ніжинської гімназії. Зазвичай усі присутні перш за все виконували духовний піснеспів «Днесь благодать Святого Духа нас собра». Опісля один з професорів Ліцею виголошував промову з актуальної наукової або громадсько-політичної проблеми. Так, у

1842 р. з промовою «Об истории и историческом искусстве» на урочистому акті виступив професор Й. Паєвський, у 1848 р. з промовою «О кредите» – професор М. Бунге, у 1850 р. з промовою «О современном направлении изящной словесности на Западе Европы» – професор М. Тулов, у 1856 р. з промовою «Очерк системы казенных доходов в России со времени императора Петра Великого до конца XVIII столетия» – професор А. Циммерман, у 1860 р. з промовою «Об английском областном учреждении и управлении общественном, или так называемом самоуправлении, и о возможности применения их в России» – професор І. Максимович, у 1861 р. з промовою «О происхождении и значении дворянства в развитии общественных отношений в России» – професор М. Затиркевич, у 1863 р. з промовою «О значении панславизма по понятиям западных публицистов» – професор І. Лашнюков, у 1865 р. з промовою «Реформы в финансовом законодательстве настоящего царствования» – професор І. Патлаєвський і т.д. [Додаток Л]. Далі директор або інспектор оприлюднювали ґрунтовний звіт про діяльність Ніжинського юридичного ліцею та Ніжинської гімназії за минулий навчальний рік. Насамкінець вручалися нагороди кращим студентам і учням «за отличные успехи и благонравие». Завершувався урочистий акт виконанням гімну «Боже Царя храни». На це свято до Ліцею часом приїздили можновладці, зокрема попечителі Київського навчального округу барон О. Ніколаї у 1861 р. та Ф. Вітте у 1862 р. Матеріали щорічних урочистих актів зазвичай оприлюднювались окремими брошурами «по определению Совета Лицея» [107; 108; 109; 110; 111; 112].

Повний курс навчання в Ліцеї становив 3 роки і поділявся на 6 семестрів. Викладання велося лекційним методом згідно з програмами, що подавалися на початку навчального року до Ради Ліцею. Вони мали відповідати наступним вимогам: «а) чтобы предмет был изложен в полноте, согласно с потребностью лицейского образования; б) чтобы как общие начертания, так и отдельные статьи программы, строго соответствовали ученой и нравственной цели; в) чтобы в содержании программы не

укрывалось ничего несогласного с учением Православной Церкви или с образом правления и духом государственных учреждений наших, и г) чтобы, напротив, ясно и положительно выражались везде, где только это правило может иметь рассудительное применение, благоговения к святыне, преданность к государю и любовь к Отечеству» [142, стб. 1257; 143, стб. 1259].

Окрім лекцій передбачалося проведення так званих репетицій. Річні репетиції проводились для повторення матеріалу перед іспитами, а поточні – для контролю засвоєння знань.

У Ліцеї вивчали догматичне і моральне богослів'я; церковне законодавство; історію Православної Церкви; християнське віровчення; енциклопедію законодавства; державне право; закони казенного управління; цивільне право; закони державного благоустрою; закони поліцейські; кримінальне право; загальну та російську статистику; історію Росії; російську словесність; німецьку словесність; французьку словесність; малювання [7; 10, с. 27 – 30 зв.; 13, арк. 19 – 30 зв.; 17, арк. 564 – 572; 83, арк. 1 – 21 зв.; 144, с. 63].

Змінювалася кількість годин, деякі предмети об'єднувалися чи розподілялися на кілька частин, переносилися з курсу на курс, але їх перелік залишався фактично незмінним протягом усього періоду існування навчального закладу. Заняття з танцювального та музичного мистецтва мали факультативний та індивідуальний характер. У залежності від тижневого навантаження змінювався розклад занять [Додаток В].

Вакації відбувалися двічі на рік: з 10 червня до 22 липня і з 20 грудня до 12 січня [98, с. 306].

Розклад сесій затверджувався Радою Ліцею. Поточні іспити для студентів першого та другого курсів розпочиналися на початку травня, а випускні іспити для студентів третього курсу – у середині квітня [72, арк. 1].

Річні іспити проводилися комісійно під головуванням директора у складі 2 професорів. Якщо студент без поважних причин не з'являвся на іспит, до повторного він не допускався.

Якщо студент не знав відповідей на питання білету або відповідав слабо, йому могли запропонувати інший білет, але в такому випадку студент міг претендувати на оцінку не більше, ніж «задовільно» [206, с. 12 – 14].

Іспити могли бути як усні, так і письмові. Усні екзамени відбувалися по білетах, причому студентам заборонялося користуватись конспектами.

Окрім річних творів, кожний студент мав написати короткий твір з дисципліни за власним вибором. Теми творів визначалися професорами за погодженням з Радою Лицею. Короткі твори писалися під час проведення іспитів, а річні мали подаватись до 1 квітня. Замість одного річного твору допускався переклад статті з іноземного часопису, визначеної професором.

Річні та короткі твори за дорученням Ради Лицею перевірялися професорами, які виставляли оцінку і затверджували її власним підписом. Оцінки за ці два твори підсумовувались.

Також згідно із § 58 Статуту 1840 р. студенти щороку одержували «задачу из предметов, входящих в курс лицейского преподавания, с назначением за удовлетворительное по оной решение золотой, а за лучшее после того, если оно близко к требуемому достоинству, серебряной медали» [160, стб. 396; 176, с. 162]. Твори, удостоєні медалей, зараховувались як річні.

Теми були достатньо різноманітні й стосувалися головним чином історії держави та права: «История сельского сословия в России до XVII века» (1861 – 1862 н. р.), «Об институте присяжных» (1862 – 1863 н. р.), «Исторический очерк узаконений о рекрутском наборе в России» (1863 – 1864 н. р.), «Финансовое законодательство Петра Великого» (1864 – 1865 н. р.), «Об имущественных первоотношениях супругов по русскому праву в историческом и догматическом отношениях, сравнительно с иностранными правами» (1865 – 1866 н. р.), «История питейных сборов со введения строгой откупной системы при императрице Екатерине II в 1765 году до настоящего времени» (1871 – 1872 н. р.) [89, арк. 8; 141, с. 64; 196, с. 162; 197, с. 48; 123, с. 5].

Роботи подавалися на конкурс до 1 квітня. Студент мав запечатати твір

у конверт, попередньо написавши епіграф до нього, та відправити на ім'я директора. У цьому ж конверті, крім твору мав бути ще один запечатаний конверт, в якому були наведені прізвище автора та епіграф [72, арк. 13 – 13 зв.].

Конкурсні роботи досить суворо розбиралися п'ятьма рецензентами – професорами. Твори передавалися від одного до іншого викладача протягом двох тижнів разом з відомістю, в якій викладачі зазначали, коли отримали твори, яку оцінку поставили, кому і коли відправили. Твори професори не мали затримувати у себе більше 3 діб [67, арк. 15].

Роботи зазвичай були виконані на досить високому рівні й отримували схвальну оцінку фахівців. Так, конкурсна робота К. Троцини за 1847 р. «Историческое развитие судоустройства в России от времен в. кн. Иоанна III до наших дней» була видана в Києві в 1847 р., а потім у Санкт-Петербурзі в 1851 р. під назвою «История судебных учреждений в России» [460, с. 122].

Достатньо неприємний казус трапився з відомим згодом літератором, перекладачем та видавцем М. Гербелем. У 1846 – 1847 навчальному році Рада Лицею оголосила конкурс робіт на тему з російської словесності: «Написать подробный разбор словесных произведений Сумарокова та Ломоносова и общий вывод по поводу характера и состояния русской словесности от Петра I до Екатерины II». На конкурс надійшов, зокрема, твір з епіграфом «Узнать язык народа – значит узнать весь ход его образования». Після обговорення Рада одноголосно прийняла рішення – нагородити автора срібною медаллю. Після відкриття пакету з епіграфом виявилось, що твір написав студент третього курсу М. Гербель. Але оскільки він «не исполнил вместе с тем всех нужных условий к тому, чтобы за представленное сочинение мог получить награду, а особенно учился не совсем для награждения его медалью удовлетворительно, то Совет Лицея определил: следуемой Гербелю награды серебряной медали не давать» [462, с. 26].

При випуску і переводі з курсу на курс загальні оцінки склалися з балів з кожного предмету, балів за річний та короткий твір, загальної суми

балів з головних предметів, загального середнього балу від цієї суми, суми балів з додаткових предметів, загальної суми балів [80, арк. 10].

У додатку до § 20 Правил для студентів Ліцею 1873 р. було визначено, яку кількість балів треба було набрати для перевodu з курсу на курс та випуску [80] [Додаток Г].

Студент переводився з курсу на курс, якщо середній бал був не нижче 2,5 за кожний предмет окремо і короткий твір, а з іноземних мов – не нижче 2 балів [71, арк. 27 зв.]. За Правилами 1873 р. студент переводився з курсу на курс, якщо середній бал був вищим 3, а 2 бали допускалося лише з одного з додаткових предметів. Якщо студент отримував з якогось предмету нижчий бал, але з інших дисциплін та за поведінку бали були достатні, його могли перевести. Така ж можливість надавалася студентам, які були відсутні на іспитах через хворобу, засвідчену довідкою лікаря. Графік перескладань призначався на серпень. Якщо до першого вересня академзаборгованість не була ліквідована, студент залишався на тому ж курсі на другий рік, але не більше двох років підряд [72, арк. 4].

Коли студент за власним бажанням залишав навчання у Ліцеї, він міг бути поновлений, якщо надавав довідку про гарну поведінку протягом часу відсутності у навчальному закладі. Якщо ж студента відраховували без права поновлення, він міг бути поновлений лише за рішенням Ради Ліцею після подання відповідних документів.

Для випуску з чином XII класу на початку 1850-х рр. середній бал мав бути не менше 3, з кожного предмету окремо і за короткий твір також не менше 3, а з іноземних мов – не менше 2,5 [71, арк. 27 зв.]. Наприкінці 1860 – на початку 1870-х рр. для випуску з чином XII класу необхідно було одержати з основних предметів (юридичні дисципліни) середній бал 3,5, а з додаткових (богослів'я, російська історія, статистика, російська словесність) – не менше 3, з іноземних мов – 2,5. З кожної дисципліни окремо бал мав бути не нижчим 3. З двох предметів та однієї з іноземних мов допускалася оцінка не менше 2,5 бала [92, арк. 20 зв. – 21]. Для випуску з

чином XIV класу існували такі ж вимоги, як при переводі з курсу на курс [142, арк. 9].

Аналіз навчальних планів Ніжинського юридичного ліцею засвідчив суто утилітарну спрямованість освітнього процесу. Як слушно зауважила Л. Міхневич, ішлося про підготовку юристів-практиків з необхідними знаннями і навичками у конкретних сферах юриспруденції. Відтак навчання зводилося до опанування законодавства, а не права як явища [368, с. 15]. Зрештою, це відповідало закладеним у Статуті 1840 р. принципам діяльності Ніжинського юридичного ліцею. Один з розробників цього документу, відомий юрист і ректор Київського університету Св. Володимира К. Неволін констатував «брак здібних діловодів у нижчих і середніх інституціях судових місць». Відтак, на його думку, «при виборі предметів юридичного курсу і призначенні професорів необхідно дати викладанню російського права той обсяг і зміст, які потрібні для практичного застосування юридичних знань на службі державній» [381, с. 15; 368, с. 15].

3.2. Професорська корпорація

Серед викладачів Ніжинського юридичного ліцею однозначно переважали вихованці Київського університету Св. Володимира. За нашими підрахунками, 15 з 16 професорів фахових юридичних кафедр (І. Максимович, П. Скорделі, М. Пилянкевич, П. Даневський, К. Царевський, І. Забугін, А. Глушановський, М. Бунге, В. Незабитовський, О. Янішевський, М. Затиркевич, А. Циммерман, М. Яснопольський, Л. Жданович та І. Патлаєвський) закінчили юридичний факультет, 7 з 8 професорів кафедр російської словесності та російської історії і статистики (М. Тулов, А. Линниченко, О. Белобров, Ф. Вороний, П. Іващенко, І. Лашнюков та І. Сребницький) – історико-філологічний та філософський факультети Київського університету Св. Володимира. Чи не єдиний виняток становив професор кафедри російської історії та статистики Й. Паєвський, який спочатку навчався у Віленському університеті, а потім закінчив Головний

педагогічний інститут при Санкт-Петербурзькому університеті [8]. Слід зауважити, що у документах бракує відомостей про освіту А. Черепова, який протягом 1867 – 1868 рр. виконував обов'язки професора кафедри цивільного права. Усі 5 законовчителів-викладачів кафедри богослів'я мали вищу духовну освіту: А. Гораїн, П. Смирнов, З. Шморгунов і А. Хойнацький закінчили Київську духовну академію, а І. Мерцалов – Московську. Найбільш строкатими у цьому контексті виглядали кафедри німецької та французької словесності. Тільки 3 з 14 лекторів-викладачів цих кафедр мали університетські дипломи: І. Лембах закінчив Харківський університет, І. Клернер спочатку навчався у Віленському та Дерптському університетах, а потім закінчив Санкт-Петербурзький університет, Я. Лельєвр – Паризький.

Згідно зі Статутом Ніжинського юридичного ліцею 1840 р., «никто не может быть определен профессором, не имея, по крайней мере, степени магистра того факультета, к которому принадлежит кафедра». Насправді, втілити в життя цю жорстку вимогу було практично неможливо, адже в середині ХІХ ст. навіть на університетських кафедрах бракувало магістрів. Відтак, це зумовило появу інституту виконуючих обов'язки професора, що набув значного поширення у вітчизняній вищій школі. Не становив у цьому відношенні винятку і Ніжинський юридичний ліцей. Тільки 6 з 16 викладачів, які в різний час читали лекції на фахових юридичних кафедрах навчального закладу, мали науковий ступінь магістра – І. Максимович, П. Даневський, М. Бунге, В. Незабитовський, А. Циммерман, М. Затиркевич. Показово, що усі вони здобули науковий ступінь магістра у Київському університеті Св. Володимира, вже викладаючи в Ніжинському юридичному ліцеї. Науковий ступінь магістра мали також 3 з 5 викладачів кафедри російської словесності (М. Тулов, А. Линниченко та Ф. Вороний) і 1 з 3 викладачів кафедри російської історії та статистики (І. Лашнюков), причому всі вони, за винятком І. Линниченка, здобули його під час перебування в Ніжині. Натомість усі 5 законовчителів-викладачів кафедри богослів'я І. Мерцалов, А. Гораїн, П. Смирнов, З. Шморгунов та А. Хойнацький мали науковий

ступінь магістра. Водночас жоден з лекторів-викладачів кафедр німецької та французької словесності не мав магістерського статусу. Це почасти компенсувалося тією обставиною, що вони були живими носіями німецької та французької мов. Зокрема, В. Лавров походив з Австро-Угорщини, Ф. Мерц – з Пруссії, Я. Лельєвр, А. Френізі та Й. Месоньє – з Франції, Ю. Ганнот – з Бельгії.

Для 6 з 16 професорів фахових юридичних кафедр П. Даневського, К. Царевського, І. Забугіна, М. Бунге, В. Незабитовського й А. Циммермана, а також 2 з 3 професорів кафедри російської історії та статистики І. Лашнюкова й І. Сребницького Ніжинський юридичний ліцей був, так би мовити, першим робочим місцем. Решта викладачів вже мала певний досвід педагогічної діяльності у середніх та вищих навчальних закладах. Найбільш вагомими були «послужні списки» законовчителів-викладачів кафедри богослів'я: І. Мерцалов обіймав посаду інспектора Чернігівської духовної семінарії, А. Гораїн – директора Чернігівського духовного училища, П. Смирнов – професора Костромської духовної семінарії, З. Шморгунов – професора Катеринославської духовної семінарії, А. Хойнацький – професора Волинської духовної семінарії. Значний педагогічний стаж мали також викладачі кафедр казенного управління А. Глушановський, російської історії та статистики Й. Паєвський, цивільного права М. Пилянкевич, російської словесності А. Линниченко та О. Белобров, німецької словесності Й. Месоньє та О. Казеллі.

За нашими підрахунками, протягом 1840 – 1875 рр. на 9 кафедрах Ніжинського юридичного ліцею викладали 43 особи. На кафедрі енциклопедії законознавства та державного права за цей час змінилися 2 викладачі, на кафедрі законів поліцейських та кримінальних з судоустроєм – 2, на кафедрі цивільного права – 5, на кафедрі законів казенного управління – 8, на кафедрі богослів'я – 5, на кафедрі російської словесності – 5, на кафедрі російської історії та статистики – 3, на кафедрі німецької словесності – 6, на кафедрі французької словесності – 8. Найдовше «затримались» у Ніжинському

юридичному ліцеї професори кафедр енциклопедії законодавства та державного права А. Циммерман (1841 – 1859 рр.) та М. Затиркевич (1859 – 1875 рр.), законів поліцейських та кримінальних з судоустроєм І. Максимович (1842 – 1869 рр.), цивільного права К. Царевський (1853 – 1866 рр.), законів казенного управління О. Янішевський (1853 – 1860 рр.) та Л. Жданович (1861 – 1862, 1866 – 1873 рр.), богослів'я І. Мерцалов (1840 – 1861 рр.) та З. Шморгунов (1862 – 1871 рр.), російської словесності М. Тулов (1840 – 1853 рр.) та Ф. Вороний (1864 – 1872 рр.), російської історії та статистики Й. Паєвський (1840 – 1853 рр.) та І. Лашнюков (1853 – 1868 рр.), німецької словесності І. Клернер (1841 – 1854 рр.), французької словесності Ю. Ганнот (1850 – 1866 рр.). Натомість, з різних причин скороминущою виявилась викладацька діяльність в Ніжинському юридичному ліцеї професорів кафедр цивільного права М. Пилянкевича (1841 – 1843 рр.) та Л. Черепова (1867 – 1868 рр.), законів казенного управління А. Глушановського (1842 – 1844) та В. Незабитовського (1851 – 1853 рр.), богослів'я А. Гораїна (1861) та П. Смирнова (1861 – 1862 рр.), російської словесності А. Линниченка (1853 – 1855 рр.) та П. Іващенко (1873 – 1874 рр.), німецької словесності І. Лембаха (1840 р.) та Е. Гофмана (1861 – 1862 рр.), французької словесності Й. Месоньє (1847 р.) та О. Казеллі (1848 р.). Загалом найбільша плинність педагогічних кадрів спостерігалася на кафедрах законів казенного управління, німецької та французької словесності.

Причини такого стану справ були чітко визначені в «Записке о необходимости преобразования лицеев»: «Находясь на службе в Лицее, профессор не имеет почти возможности следить за своевременным ходом науки, составляющей предмет специальных его занятий, имеет дело с весьма немногочисленной аудиторией, не обеспечен достаточно в материальных средствах жизни – словом, никакие существенные выгоды и преимущества не привязывают его к заведению». Відтак, щойно у Ліцеї з'являвся талановитий викладач, він зазвичай намагався перейти до університету [481, с. 8]

Значний інтерес становить питання про соціальне походження

викладачів Ніжинського юридичного ліцею. До дворянського стану належали професори кафедр енциклопедії законодавства та державного права М. Затиркевич (50% від складу кафедри), законів поліцейських та кримінальних з судоустроєм І. Максимович та П. Скорделі (100%), цивільного права П. Даневський та К. Царевський (40%), законів казенного управління А. Глушановський, М. Бунге, О. Янишевський, Л. Жданович, М. Яснопольський (70%), російської словесності М. Тулов і Ф. Вороний (40%), російської історії та статистики Й. Паєвський та І. Сребницький (66%). Усі 5 законовчителів-викладачів кафедри богослів'я, як і слід було очікувати, походили з духовенства. З духового стану походив також професор кафедри російської історії та статистики І. Лашнюков. Крім того, з купецтва походив професор кафедри законів казенного управління І. Патлаєвський, з міщанства – професор кафедри російської словесності А. Линниченко, з козацтва – професор кафедри російської словесності П. Іващенко. Професор кафедри законів казенного управління В. Незабитовський походив з родини чиновника, а професор кафедри російської словесності О. Белобров – з родини обер-офіцера. За браком відомостей не вдалося з'ясувати соціальне походження професорів кафедри енциклопедії законодавства та державного права А. Циммермана, кафедри цивільного права М. Пилянкевича, А. Черепова й І. Забугіна, а також лекторів-викладачів кафедр німецької та французької словесності.

У конфесійному відношенні переважна більшість викладачів Ніжинського юридичного ліцею належала до православ'я (серед них був і єврей-вихрест А. Циммерман) [60]. Виняток становили протестант лектор кафедри німецької словесності І. Клернер і католик лектор кафедри французької словесності Ю. Ганнот. Щоправда, слід зазначити, що у документах бракує відомостей про конфесійну приналежність інших викладачів цих кафедр.

Заслуговує на увагу й віковий склад викладацького корпусу Ніжинського юридичного ліцею, задля з'ясування якого ми брали до уваги

вік, в якому викладач приступав до роботи у цьому навчальному закладі. Наймолодшими за цим показником виявилися кафедри цивільного права (близько 23 років), законів казенного управління (близько 26 років), енциклопедії законодавства та державного права (близько 26 років), поліцейського та кримінального права з судоустроєм (близько 28 років), російської словесності (близько 29 років), російської історії та статистики (близько 29 років). Найстарішою з поміж базових кафедр за цим показником, як і мало бути, виявилася кафедра богослів'я – близько 36 років. Натомість несподівані результати дали обрахунки по кафедрах німецької (близько 40 років) та французької (близько 34 років) словесності. Наймолодшими дебютантами виявилися викладачі кафедр французької словесності 21-річний В. Петін'є, цивільного права 22-річні М. Пилянкевич та І. Забугін, законів казенного управління 22-річні А. Глушановський та М. Бунге, цивільного права 23-річні П. Даневський та К. Царевський, російської історії та статистики 23-річний І. Сребницький. Натомість у середньому віці розпочали працювати у Ніжинському юридичному ліцеї 55-річний викладач кафедри французької словесності Й. Месон'є, 51-річний викладач кафедри німецької словесності І. Лембах, 46-річний викладач кафедри французької словесності Я. Лельєвр, 44-річний законовчитель-викладач кафедри богослів'я І. Мерцалов.

Професорську корпорацію Ніжинського юридичного ліцею, до якої ми відносимо не тільки власне професорів, а й виконуючих обов'язки професора, законовчителів та лекторів іноземних мов, можна розглядати як досить згуртовану мікросоціальну групу. Попри відносну нечисленність, ця фахова спільнота відігравала виключно важливу роль у соціокультурному житті регіону й користувалася значним авторитетом у суспільстві. Професорська корпорація Ніжинського юридичного ліцею відповідала критеріям виокремлення мікросоціальних груп, які на прикладі професури Київського університету Св. Володимира і Київського комерційного інституту опрацював А. Чуткий [544, с. 43 – 57; 545]. Представникам таких спільнот

були властиві почуття приналежності до групи, усвідомлення спільної мети, постійна взаємодія. Вони були зайняті рівноцінними у соціальному та економічному відношенні видами професійної діяльності, отримували більш-менш однакову матеріальну і моральну винагороду, перебували у безпосередньому особистісному спілкуванні, що є підґрунтям для виникнення особливих емоційних стосунків та групових цінностей і норм поведінки.

3.3. Студентська спільнота

Правила вступу до Ніжинського юридичного ліцею неодноразово змінювалися протягом усього періоду існування навчального закладу на підставі постанов і розпоряджень Міністерства народної освіти [205].

У 1844 р. вступ до університетів та ліцеїв було обмежено для осіб, які закінчили гімназії з «неудовлетворительными успехами», а у 1851 р. було заборонено вступ особам, які не закінчили повний курс навчання у гімназіях з будь-якої причини [198, с. 1041; 229, с. 770 – 771; 231, с. 34 – 35]

В ухваленій у 1860 р. постанові Міністерства народної освіти «О приеме молодых людей в университеты и лицеи» зазначалося, що студентами могли стати лише особи 18-річного віку, а 17-річні юнаки, які мали видатні здібності, приймалися лише з дозволу попечителя [161, с. 518 – 519].

Для вступу слід було подати атестат про закінчення повного курсу гімназії; свідоцтва про народження та хрещення, засвідчені Духовною консисторією; документ про станову приналежність (для спадкових дворян – протоколи дворянських депутатських зборів чи укази Герольдії, для особових дворян – атестати та послужні списки батьків або їх копії, для осіб податних станів – свідоцтва про звільнення від кріпосної залежності, для дітей священників та пасторів, іноземців та уродженців Фінляндії – свідоцтва про звання) [63; 232, стб. 1044 – 1045].

Згідно з Правилами Ліцею 1873 р. абітурієнти мали також надати свідоцтво «о хорошем поведении», за винятком осіб, які закінчили військові навчальні заклади [80, с. 4; 206, с. 10].

Іспити приймали вчителі Ніжинської гімназії у присутності директора за членів Ради Ліцею [162, стб. 1051]. Усі іспити складались усно, окрім російської та іноземних мов. З російської мови абітурієнти писали твір, а з іноземних мов – диктант. Оцінювався іспит за наступною шкалою: «весьма удовлетворительно, удовлетворительно и неудовлетворительно». Якщо була виставлена оцінка «неудовлетворительно» з однієї дисципліни, то за рішенням екзаменаційної комісії її могли дозволити перескласти, якщо ж таких оцінок було дві або більше, то до повторного іспиту могли допустити не раніше наступного року [204, стб. 1036 – 1037].

За спостереженнями сучасників, рівень знань абітурієнтів, які вступали до Ніжинського юридичного ліцею, загалом залишав бажати кращого: «Результаты наблюдений относительно молодых людей, поступающих в Лицей, были те, что получившие гимназическое образование гораздо более имеют сведений, нежели приготавлиющиеся в доме родителей, потому что последние почти всегда приготавлиются в более краткий срок и не имеют под рукою тех. средств, которыми пользуются ученики гимназии. Особенным умственным развитием не отличаются ни те, ни другие, как потому, что в Лицей поступают большей частью посредственные ученики (лучшие в университеты), так и потому что гимназический курс слишком разнообразен, так что и самые даровитые ученики едва успевают удовлетворять формальным требованиям полноты программы, не достигая основательности познаний почти ни в одном предмете, а без основательных сведений хотя бы в нескольких предметах и правильного умственного развития достигнуть невозможно» [140, с. 131 – 140].

Згідно з «Правилами для студентов» 1869 р. до Ліцею приймалися молоді люди 17-річного віку, які закінчили повний курс гімназій чи інших середніх навчальних закладів, що прирівнювалися до гімназій, або успішно

витримали вступні іспити за програмою гімназій, окрім тригонометрії, космографії, слов'янської мови, природничої історії та однієї з нових мов, що проводилися з 1 травня по 10 червня Радою Ліцею. Якщо у середньому навчальному закладі, після закінчення якого абітурієнти вступали до Ліцею, не викладалися певні дисципліни гімназійного курсу, їх належало скласти додатково.

Прохання про прийом до Ліцею належало подати не пізніше 1 травня. До нього додавали метричне свідоцтво, документ про соціальне походження, атестат про закінчення гімназії, свідоцтво про поведінку з навчального закладу. Якщо абітурієнт отримував незадовільну оцінку з одного чи двох дисциплін, він мав право перескласти іспити, якщо таких дисциплін було три і більше, йому відмовляли у вступі. Якщо через хворобу студент не з'являвся на іспити, Рада Ліцею призначала дату повторного іспиту [92, арк. 1 – 6].

Студенти юридичних факультетів університетів переводилися до Ніжинського юридичного ліцею в залежності від кількості семестрів, які вони прослухали: один – на перший курс, три – на другий, чотири і більше – на третій. Студенти інших факультетів переводилися тільки на перший курс [92, арк. 8 – 8 зв.].

У 1870 р., коли кількість вступників досягла майже 200 осіб, директор Ліцею направив клопотання попечителю Київського навчального округу щодо перенесення вступних іспитів з травня, коли вони проводилися водночас із гімназійними, на серпень: «Когда число поступающий возросло до 150 человек, то Совет поставлен был в необходимость назначить для экзаменов особые дни, и то испытание производилось нередко до 12 часов ночи... в нынешнем году, благодаря отчасти и преобразованию Демидовского лицея, в Нежин в настоящем году прибыло уже более 200 человек футурусов, даже из самых отдаленных мест империи. Проекзаменовать, как долино, такую массу народу, придерживаясь прежних порядков и обычаев, я считаю делом до крайности вредным для заведения и обременительным для учителей гимназии, не получающих за такой тяжелый труд, кроме неприятностей

никакого другого вознаграждения. Предположим, что всех прошений до начала экзаменов наберется 220. Полагая на каждого субъекта по 10 минут, в один час можно проэкзаменовать 6 человек по одному предмету, употребляя ежедневно на экзамен по 12 часов, в день можно проэкзаменовать 72 человека, для 220 человек потребуется более 3 дней на каждый предмет, а для всех предметов при двух комитетах, не менее 15 дней ...» Прохання директора було задоволено, але абітурієнти мали складати усі іспити, не виключаючи тригонометрії, космографії, слов'янської мови, природничої історії та однієї з нових мов, як це було за правилами 1869 р. [93, арк. 2 – 12 зв.].

11 березня 1872 р. на підставі розпорядження міністра народної освіти «Об отмене в Лицее князя Безбородко вступительных испытаний» Лицей був позбавлений права проводити вступні іспити. Відтепер до нього приймали тільки на підставі атестатів гімназій або «свидетельств об удовлетворительном знании гимназического курса наук». Рада Лицею, за прикладом університетів, мала право на проведення одного «поверочного испытания из некоторых предметов, имеющих близкое отношение к юридическим наукам» [173, с. 177].

Як з'ясувалося, це розпорядження зніціював директор Лицею і Ніжинської гімназії М. Чалий. Натоді замість восьмого класу в гімназіях був 2-річний сьомий клас, і тільки найкращі учні, з дозволу адміністрації навчального округу, допускалися до екзамену після закінчення першого року перебування в сьомому класі. «Затем, – писав у своєму проекті М. Чалий, – для нежелающих остаться на второй год в седьмом классе предвидится два выхода: или они явятся к экзамену в гимназии в качестве посторонних лиц домашнего приготовления, или прибудут в Нежин держать вступительный экзамен в Лицее князя Безбородко, чтобы потом перейти в университет, как это показали предшествовавшие годы» [355, с. 36 – 37].

Це нововведення призвело до різкого скорочення чисельності студентів першого курсу, хоча другий та третій курси залишалися стабільними за рахунок студентів, які переводились з університетів.

Студенти Ніжинського юридичного ліцею походили здебільшого з Чернігівської та Полтавської губерній і закінчили гімназії або, у деяких випадках, духовні семінарії. Вік студентів коливався від 18 до 22 років, але, як виняток, траплялися студенти у віці 16 – 17 та 24 – 25 років [Додаток К].

Чисельність студентів Ніжинського юридичного ліцею коливалася у межах 50 – 90 осіб (24 з них були «казеннокоштовними»), за винятком 1869 – 1872 рр., коли цей показник сягнув 120 – 180 осіб. Річ у тім, що у зв'язку з проведенням судової реформи натовді виникла гостра потреба у фахівцях-юристах, а здобути освіту в Ліцеї можна було швидше і простіше, ніж в університеті. Крім того, натовді було скасовано вступні іспити в університети – відтепер до них могли вступати тільки особи з атестатами гімназій, отримати які було досить важко. Натомість до Ліцею вступні іспити деякий час ще зберегалися. Потрапивши у такий спосіб до Ліцею, студенти мали право переходу в університет, чим залюбки й користувалися. Починаючи з 1869 – 1870 навчального року кількість абітурієнтів досягала 200 осіб, і на перший курс вступало близько 100 осіб. Але згодом вони почали масово подавати прохання про переведення до університетів. Відтак у 1871 р. адміністрація Київського університету Св. Володимира проекзаменувала охочих перевестися з Ніжина і звернула увагу на досить низький рівень знань з деяких дисциплін. Водночас, до Ліцею почали переходити студенти університетів, які не впоралися з навчальною програмою, а також сімейні люди, які прагнули скоріше закінчити навчання. Вони здебільшого вступали на другий, а іноді й на третій курс, відтак третій курс був найчисленнішим. Наприклад, у 1872 р. на ньому навчалось 69 осіб, у 1873 р. – 65 [135, с. 111; 123, с. 6; 136, с. 82].

На підставі відомостей за 1842 – 1857 рр. можна встановити соціальний склад студентів Ніжинського юридичного ліцею. Впадає у вічі тенденція до

зменшення питомої ваги вихідців з дворянських родин. У 1842 р. вони становили 66% від загальної кількості студентів, у 1844 р. – 58%, у 1846 р. – 61%, у 1851 р. – 44%, у 1852 р. – 40%, у 1853 р. – 31%. У статистичних відомостях за 1854 – 1857 рр. наведено сумарну кількість дітей дворян і чиновників, які засвідчують відносну стабільність цього досить строкатого у соціальному відношення контингенту. У 1854 р. вони становили 72% від загальної кількості студентів, у 1855 р. – 66%, у 1856 р. – 67%, у 1857 р. – 77%. Крім того, у Ніжинському юридичному ліцеї навчалися діти офіцерів, священо- і церковнослужителів, міщан, купців, державних і казенних селян, козаків, однодворців а також вільновідпущені й іноземці. За 1858 – 1875 рр. відомостей про соціальний склад студентів Ніжинського юридичного ліцею, на жаль, бракує [Додаток К].

Збереглися також фрагментарні відомості про конфесійну приналежність студентів Ніжинського юридичного ліцею, які свідчать про зростання питомої ваги православних. У 1842 р. вони становили 68% від загальної кількості студентів, у 1843 р. – 76%, у 1845 р. – 80%, у 1846 р. – 83%, у 1851 р. – 90%, у 1852 р. – 89%. Відповідним чином зменшувалася численність римо-католиків – з 21 особи у 1842 р., до 15 – у 1844 р. 11 – у 1845 р., 10 – у 1846 р., 5 – у 1851 р., 7 – у 1852 р. Крім того, у Ніжинському юридичному ліцеї навчалися поодинокі студенти, які сповідували лютеранство, у 1844 р. їх було 2, у 1845 – 2, у 1846 р. – 4, у 1851 р. – 3, у 1852 р. – 1 [Додаток К].

Чисельність випускників Ніжинського юридичного ліцею мала загалом незначну амплітуду коливань – від 13 осіб у 1846 р. до 25 у 1867 р., за винятком форс-мажорних 1869 – 1873 рр., коли ці показники зросли до 37 – 70 осіб. Заслуговують на увагу й відомості про надання випускникам за підсумками навчання права на одержання чинів XII і XIV класів. Вони засвідчують тенденцію до поступового зростання кількості випускників, які одержували право на чин XII класу. Якщо протягом 1844 – 1854 рр. цей показник коливався у межах 15 – 30%, лише зрідка

перевищуючи 40-відсотковий рубіж, то надалі він зазвичай становив 50 – 70%, причому в 1862 р. досягнув рекордної відмітки у 84%. Наразі важко сказати, чим була зумовлена така динаміка – зростанням рівня підготовки фахівців чи зниженням вимог до студентів з боку викладачів. У цілому 436 випускників (50% від їх загальної кількості) одержали право на чин XII класу і 402 – на чин XIV класу.

Загалом, за час існування Ніжинського юридичного ліцею з його стін вийшли за приблизними обрахунками 838 випускників. Станом на 1881 р. вдалося зібрати відомості про 626 з них. 328 осіб (близько 53%) натовді обіймали різні посади у сфері судочинства. Серед них переважали судові слідчі (128 осіб), повітові та мирові судді (83 особи), прокурори та їхні помічники (16 осіб), присяжні повірені й адвокати (24 особи). Крім того, 10 випускників займалися правоохоронною діяльністю і перебували на посадах повітових справників, 45 – на військовій службі, 6 після закінчення Ліцею здобули медичну освіту. Досить велика група випускників – 202 особи (близько 32%) служили в органах державної влади та місцевого самоврядування. З-поміж них переважали чиновники міністерств і відомств (понад 50 осіб), Казенних палат і Палат державного майна (30 осіб), губернських правлінь (10 осіб), митниці (4 особи), службовці повітових і губернських земських управ (4 особи). Випускники Ніжинського юридичного ліцею М. Гессе і П. Шрамченко у різний час перебували на посадах відповідно київського та уфімського губернаторів, а К. Троцина очолював Чернігівську губернську земську управу. Порівняно незначна частина випускників Ніжинського юридичного ліцею – 33 особи (близько 5%) працювали в галузі народної освіти. 4 з них викладали у вищих, 21 – у середніх навчальних закладах, 3 очолювали гімназії та училища, 5 перебували на посадах доглядачів і наглядачів. Вихованці Ніжинського юридичного ліцею М. Ренненкампф та Ф. Леонтович обиралися ректорами відповідно Київського та Новоросійського університетів.

Таким чином, організація освітнього процесу в Ніжинському

юридичному ліцеї передбачала активну взаємодію професорської корпорації та студентської спільноти. Навчальний план Ліцею протягом усього періоду його існування не зазнав суттєвих змін. Традиційною залишалася і методика викладання, яка надавала перевагу лекційним заняттям. Переважна більшість викладачів фахових кафедр свого часу закінчила Київський університет Св. Володимира і підтримувала тісний зв'язок із своєю *alma mater*. Близькість до Києва, з яким Ніжин у XIX ст. вже мав залізничне сполучення, з одного боку, полегшувала комунікацію з тамтешньою інтелектуальною елітою, а з іншого – спокушала молодих провінційних професорів перспективою працевлаштування у навчальних закладах Києва. Відсутність суттєвої вікової різниці між викладачами та студентами Ніжинського юридичного ліцею сприяла гармонізації відносин, порозумінню і налагодженню оптимального алгоритму навчальної та наукової діяльності обох суб'єктів освітнього процесу.

РОЗДІЛ 4

НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ У НАУКОВОМУ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

4.1. Ніжинський юридичний ліцей як науковий осередок

З огляду на профіль Ніжинського юридичного ліцею, його професори передусім були фахівцями в галузі юриспруденції, що й визначало головний напрям їхніх наукових студій.

У 1845 – 1850 рр. у Ніжинському ліцеї князя Безбородька викладав М. Бунге [473, с. 21; 508, с. 233 – 239]. Написаний в Ніжині цикл лекцій «Про кредити» М. Бунге згодом розширив, удосконалив і перетворив у фундаментальну працю «Теория кредитов». Ця праця, уперше опублікована в 1852 р., забезпечила М. Бунге отримання диплома доктора і засвідчила високий професійний рівень дослідника. М. Бунге повсякчас доводив, що економічна наука без зв'язку із життєвими фактами перетворюється у суху схоластику і ніякої користі суспільству не приносить [242, с. 74 – 84; 256; 358, с. 39 – 56].

У Ніжині М. Бунге увійшов до гуртка, членами якого були вчитель Ніжинської гімназії М. Симонов, професор Ніжинського юридичного ліцею М. Тулов та В. Коперницький. Саме М. Бунге, за словами його учня Е. Картавцова, став «душой и главой кружка, горячо сочувствовавшего проповеди Грановского и Белинского, – кружка, не скрывавшего отрицательное отношение свое к тогдашним язвам русского общества – крепостному праву и взяточничеству – и искавшего идеалов на Западе». Гурток справив значний вплив на студентську молодь і ніжинську громаду в цілому [242; 437, с. 54; 474, с. 264].

Надруковані у 1858 р. на сторінках «Русского вестника» статті М. Бунге «О современном направлении русских университетов и о потребностях высшего образования», «Об устройстве учебной части в наших

університетах» закликали відновити університетську автономію, посилити увагу уряду і громадськості до потреб студентства, реформувати вищу освіту відповідно до вимог життя [249, с. 25 – 31; 251, с. 41 – 52].

Педагогічна діяльність М. Бунге та його виступи у пресі привернули увагу новопризначеного попечителя Київського навчального округу і прихильника реформування вищої освіти, визначного вченого-хірурга М. Пирогова. Саме він у 1859 р. рекомендував призначити на посаду ректора Київського університету Св. Володимира 35-річного професора М. Бунге.

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. гостро постало питання про необхідність проведення докорінних реформ. Потребу скасування кріпацтва М. Бунге обґрунтував у статтях «Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права» (1858), «Кредит и крепостное право» (1859) [250; 246].

Ці публікації М. Бунге не залишились непоміченими в урядових колах. У 1859 р. при Державній раді було створено Редакційні комісії для розроблення загальних положень для селян, котрі виходитимуть із кріпосної залежності. Була також створена Особлива фінансова комісія, завдання якої полягало в пошуку і обґрунтуванні підстав для вирішення аграрного питання шляхом викупу селянами земельних наділів. Для участі в їх роботі до Петербурга запросили кращих економістів і правознавців, у тому числі й М. Бунге. Він узяв участь у розв'язанні однієї з ключових проблем селянської реформи – підготовці законопроекту про викуп землі звільненими селянами, за що у 1862 р. був нагороджений орденом Св. Володимира III ступеня [446, с. 85 – 89].

М. Бунге був автором численних наукових праць з проблем розвитку промисловості, транспорту, землевпорядкування, фінансів, оподаткування, статистики, права, освіти, політичної економії. Йому належать, зокрема, студії «Значение промышленных товариществ и условия их распространения» (1855) [245], «О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования, и об отношении ее к

практической деятельности» (1857) [248], «Промышленность и ее ограничения во внешней торговле» (1857) [255], «Акционерные земельные предприятия» (1858) [243], «Экономический кризис 1857 года» (1859) [257], «Полицейское право» (1869) [254], «Основания политической экономии» (1870) [252], «Банковые законы и банковая политика» (1874) [244], «Курс статистики» (1865) [247], «Исследование о железной промышленности в губерниях Киевского учебного округа» (1877), «О восстановлении металлического обращения в России» (1877) та ін. [253].

Розглядаючи загалом діяльність ученого у галузі юриспруденції, варто зауважити, що М. Бунге в основному приділяв увагу питанням торгового, банківського, бюджетного і валютного права. Він також справив значний вплив на розвиток поліцейського права. На думку М. Бунге, перша його частина (вчення про безпеку або закони благочиння) належала до державного права, а друга (вчення про добробут або закони благоустрою) мала розглядатися як прикладна частина політичної економії [235, с. 71]. Закони благоустрою мають позитивний характер, закони благочиння – негативний: «Во-первых, оба имеют один общий источник, из которого они извлекают свои основные положения, – именно общественные отношения, сложившиеся исторически в различных областях человеческой деятельности. Во-вторых, законы, которыми определяются эти отношения, установлены и ради благосостояния, и ради безопасности... Наконец, в-третьих, оба отдела полицейского права пытаются установить отношение между деятельностью государственной или общественной власти и частных лиц» [254 с. 6].

Талановитий вчений, М. Бунге став також видатним державним діячем. У 1881 – 1886 рр. він очолював Міністерство фінансів, а протягом 1887 – 1895 рр. – Кабінет міністрів Російської імперії.

Наступник М. Бунге на кафедрі законів казенного управління Ніжинського юридичного ліцею В. Незабитовський захистив у 1852 р. магістерську роботу «О податной системе в Московском государстве, со времени установления единой державы до введения подушного оклада Петром

Великим». Йому ж належав «Очерк системы казенных доходов в России со времени Императора Петра Великого до кончины императрицы Екатерины II» [385, с. 75 – 101; 384, с. 2 – 71; 493, с. 292].

У 1853 р. В. Незабитовський перейшов на кафедру міжнародного права Київського університету Св. Володимира, яку займав до самої смерті [383]. В. Незабитовський не цурався і філософських узагальнень, прислухався до нових філософських течій у правознавстві й умів розібратися у найбільш складних теоретичних питаннях.

Засвоївши під час поїздки за кордон погляди європейських учених щодо необхідності розмежування сфер суспільства і держави, інтересів соціальних і політичних, на підставі правового вчення Е. Канта В. Незабитовський виробив власну оригінальну теорію права [564, с. 357]. Він намагався обґрунтувати її у докторській дисертації, але факультет не схвалив його новацій, відтак і В. Незабитовському довелося її суттєво переробити. Так виникло «Учение публицистов о межгосударственном владении», яке за своєю логічною стрункістю може служити зразком наукової роботи в галузі теорії права. В. Незабитовський був противником утилітарно-практичного погляду на університетську освіту і відстоював наукову постановку викладання [386].

У 1863 р. він узяв участь у впорядкуванні брошури «Восстание поляков в Юго-Западной России», виданої під грифом Київського університету Св. Володимира [267]. Як зауважив сучасник, «обстоятельства русской жизни вообще и личной обстановки в особенности не дали таланту Незабитовского развиться вполне и оказать русской юридической и политической науке те услуги, какие он, может быть, оказал бы при других, более благоприятных условиях» [382, с. 473].

Систематичний виклад своєрідного юридичного світогляду В. Незабитовського містила його стаття, додана до рецензії на працю М. Ренненкампа «Очерки юридической энциклопедии». В. Незабитовський заперечував основну посилку новітньої юриспруденції, згідно з якою право

виникає в суспільстві, тим часом як насправді, на думку вченого, воно передує формуванню соціуму.

Високий авторитет В. Незабитовського у фаховій спільноті засвідчило видання у 1884 р. його «Собрания сочинений» за редакцією А. Романовича-Славатинського, здійснене згідно з рішенням Вченої ради Київського університету Св. Володимира. До книги увійшли праці «О податной системе в Московском государстве со времени установления единодержавия до введения подушного оклада Петром Великим», «Очерк системы казенных доходов в России со времени императора Петра Великого до кончины императрицы Екатерины II», «Учение публицистов о междугосударственном владении», «Международные обычаи во время войны», а також ґрунтовні рецензії на праці сучасників.

І. Патлаєвський був призначений виконуючим обов'язки професора кафедри законів казенного управління Ніжинського юридичного ліцею 9 липня 1863 р. [61; 464, с. 297]. У 1865 р. він склав у Київському університеті Св. Володимира магістерський іспит і був запрошений на посаду доцента кафедри фінансового права у Новоросійський університет. Відтак магістерську дисертацію «Денежный рынок в России от 1700 по 1762 г.» І. Патлаєвський захистив лише у грудні 1868 р. [392].

На початку 1869 р. він виїхав за кордон і слухав лекції у Гейдельберзі, а повернувшись до Одеси, у квітні 1871 р. захистив докторську дисертацію на тему «Теория денежного обращения Рикардо и его последователей» [395].

І. Патлаєвський надрукував студію «О подоходных налогах» у «Сборнике государственных знаний» [394, с. 32 – 123], а також упорядкував «Отчеты Одесского комитета торговли и мануфактур о состоянии торговли г. Одессы за 1880 и 1881 г.» [556, с. 64 – 65]. Після смерті І. Патлаєвського Новоросійський університет видав його «Курс фінансового права» [393] з біографією вченого, написаною його учнем проф. В. Палаузовим.

У 1873 – 1875 рр. кафедру законів казенного управління Ніжинського юридичного ліцею посідав М. Яснопольський. У своїй головній праці

«О географическом распределении государственных доходов и расходов России» [559] він наполягав на нерівномірності податкового тягара для різних регіонів Росії, обтяженні землеробського центру без відповідної компенсації, зосередженні державних витрат у столицях і на околицях. На підставі ґрунтовного аналізу статистичних джерел він висвітлив нераціональність економічної та фінансової політики уряду. М. Яснопольському також належали статті «Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю» [558], «Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с северо-западными и в особенности польскими рынками» [560], «Экономическая будущность юга России и современная его отсталость» [561] та ін. [471, с. 321 – 322].

І. Максимович у 1842 – 1869 рр. викладав у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородько кримінальні та поліцейські закони. Саме в Ніжині він створив свої головні праці «О развитии идеи преступления по смыслу памятников русского законодательства» (1845) и «Об уголовных наказаниях в России» (1853) [121, с. 20; 122, с. 19; 511, с. 283 – 284].

І. Максимович розглянув історичний розвиток, сутність та різновиди кримінальних покарань, проаналізував нормативні акти, які побутували в різні періоди вітчизняної історії. Він також упорядкував таблицю покарань на підставі Соборного Уложення 1649 р., Військових артикулів, Повного зібрання та Зводу законів Російської імперії, а також Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. [357; 238, с. 362 – 363].

У листопаді 1859 р. почав читати лекції в Ніжинському юридичному ліцеї виконуючий обов'язки професора кафедри енциклопедії законодавства та державного права М. Затиркевич [457, с. 259 – 260]. У 1866 р він склав магістерський іспит, а потім протягом восьми років працював над дисертацією «О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя Русского государства в домонгольский период». Ця солідна праця (понад 500 сторінок), видана у 1874 р. в Москві, являла собою дослідження з історії політичного устрою як кінцевого результату

боротьби між станами та народами. Праця М. Затиркевича викликала жваву дискусію серед фахівців. Професор В. Сергієвич виступив з різкою рецензією на сторінках «Журналу Министерства народного просвещения» [441, с. 204 – 235], натомість професори В. Незабитовський і Д. Самоквасов відгукнулися про роботу схвально. Після здобуття наукового ступеня магістра М. Затиркевича затвердили на посаді професора, але того ж таки 1875 р. у зв'язку з реорганізацією Юридичного ліцею він вийшов у відставку і припинив розпочаті студії з історії політичної думки Франції у XVIII – XIX ст. М. Затиркевич також відмовився від пропозиції зайняти кафедру російської права на юридичному факультеті Київського університету Св. Володимира, оселився у рідних Осьмаках і зайнявся сільським господарством, публікуючи час від часу свої статті у «Земледельческой газете» [370, с. 158; 457, с. 259 – 260; 431, с. 98].

У 1841 – 1843 рр. обов'язки професора кафедри цивільного права Ніжинського юридичного ліцею виконував М. Пилянкевич [401, с. 298 – 299]. У 1843 – 1849 рр. він перебував у відрядженні за кордоном, а потім викладав у Київському університеті Св. Володимира. Книга М. Пилянкевича, над якою він почав працювати ще в Ніжині, «История философии права» побачила світ у 1870 р. вже після смерті автора за редакцією професора М. Ренненкампа [416, с. 1 – 15; 401, с. 298 – 299; 406; 407, с. 544 – 552].

У 1843 р. викладати цивільне право у Ніжинському юридичному ліцеї почав П. Даневський. У 1845 р. після захисту дисертації «Об источниках местных законов некоторых губерний и областей России» він одержав науковий ступінь магістра і був затверджений на посаді професора кафедри цивільного права [292]. Праця П. Даневського викликала значний інтерес фахівців і, зокрема, з боку відомого вченого професора К. Неволіна. Викладацька діяльність П. Даневського в Ніжині тривала до 1853 р. У 1859 р. він був призначений помічником статс-секретаря Державної ради по департаменту законодавства. П. Даневському було доручено впорядкувати історію цієї установи. З особистого дозволу імператора він міг користуватися

необхідними для своєї роботи матеріалами. «История образования Государственного Совета в России» була схвально зустрінута урядовцями, а імператор Олександр II наприкінці 1859 р. нагородив П. Даневського золотою табакеркою зі своїм вензелем. Книга була надрукована у кількості 150 примірників і роздана членам Державної ради та міністрам. У продаж ця праця ніколи не надходила і являє собою бібліографічну рідкість [291; 294].

На посаді професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею у 1840 – 1853 рр. перебував М. Тулов [59]. Його студію «О современном направлении изящной словесности на Западе Европы» було надруковано 1850 р. у «Журнале Министерства народного просвещения» [513, с. 145 – 178]. Згодом побачило світ фундаментальне дослідження М. Тулова «Руководство к познанию родов, видов и форм поэзии» (1853 р.). Розподіливши поетичні твори на ліричні, епічні та драматичні, він розглянув конкретні форми, в яких розвивалися ці види поетичної творчості у літературі різних народів .

М. Тулов також значною мірою прислужився розвитку освіти. На початку 1862 р. Міністерство народної освіти виділило кошти для створення мережі народних шкіл у західних губерніях, однак питання про підготовку вчителів для цих навчальних закладів залишалося невирішеним.

Оскільки одним з безпосередніх виконавців цього розпорядження був натоді вже інспектор училищ Київського навчального округу М. Тулов, він 18 квітня 1862 р. запропонував проект створення педагогічної школи з 6-місячним терміном навчання. До неї приймали селян та міщан православного віросповідання, які володіли знаннями, що відповідали програмі парафіяльного училища. Викладачі цієї педагогічної школи мали працювати на громадських засадах [521, с. 318 – 324].

Київська педагогічна школа під керівництвом М. Тулова почала діяти у приміщенні Університету Св. Володимира в травні 1862 р. Учителювали в ній викладачі гімназій та студенти Київського університету Св. Володимира, які

раніше опікувалися недільними школами, зокрема П. Житецький та М. Драгоманов.

Пізніше М. Драгоманов неодноразово згадував про Київську педагогічну школу. У брошурі «Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії» (1877 р.) він писав: «Тоді навіть начальство (міністерство Головнина, попечитель Вітте, інспектор округу Тулов) не жахалось народної української мови в школах. Для початкового читання учням були навіть запечатані на казенні гроші «Байки» Глібова. А коли ... московсько-катковський уряд заборонив в 1863 р. усякі педагогічні книги українські, та все-таки верховодці діла школьного в Києві ще не зовсім було забули шкільну науку» [303, с. 24].

У 1863 р. М. Тулов вирушив на 4 місяці у відрядження до Німеччини для вивчення досвіду підготовки вчителів і діяльності місцевих народних училищ, щоб «шукати вказівок для вирішення аналогічних питань елементарної освіти в Росії». Одним із результатів цієї поїздки стало дослідження «Народное образование в Пруссии», надруковане наступного року в журналі «Отечественные записки».

Водночас М. Тулов продовжував свої мовознавчі розвідки. Так, ще в 1861 р. окремою брошурою було опубліковано його «Обозрение лингвистических категорий», а у березневому номері «Журнала Министерства народного просвещения» за 1869 р. – «Очерк истории языкознания» [515; 514; 516; 436].

У 1874 р. М. Тулов видав навчальний посібник «Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуке», який було рекомендовано Вченим комітетом Міністерства народної освіти для середніх навчальних закладів, учительських семінарій та інститутів. Книга М. Тулова переслідувала практичну мету – створити зручну, раціональну систему навчання грамоті. Відтак, до основного тексту був доданий буквар з відомостями з історії російської абетки [282]. Крім теоретичної частини, яка містила відомості про фізіологічні умови вимови голосних та приголосних

звуків, причини зміни звуків (пом'якшення), співвідношення звуків і літер російської мови, у підручнику було вміщено додаток під назвою «Букварь для обучения русскому чтению» [518]. Він являв собою поурочну методичну розробку, якою змогли користуватися не лише професійні вчителі, а й ті, хто самостійно навчав дитину грамоті. У 1875 р. під назвою «Руководство для обучающих чтению по русскому букварю» педагог видав цей додаток окремою брошурою [517].

М. Тулов опікувався методикою навчання не лише російської, а й української грамоти. У 1879 р. у Воронежі вийшла друком його брошура «О малорусском правописании». Аби наблизити написання слів до їх вимови і таким чином полегшити процес навчання грамоти, М. Тулов запропонував низку змін у графіці та орфографії українського правопису. Він подав загальну характеристику українського правопису і обґрунтував графічну й орфографічну реформи, що спиралися на фонетичне написання, а також зразки текстів, надрукованих за новою орфографією [512].

У 1881 р. побачило світ виправлене та доопрацьоване друге видання посібника «Об элементарных звуках человеческой речи и русской азбуке» з «Букварем для обучения русскому чтению», окремою брошурою була надрукована публічна лекція М. Тулова у Київському університеті Св. Володимира «О процессе поэтического творчества». Того ж таки 1881 р. уперше в повному обсязі було оприлюднено один з найвідоміших літературних творів М. Тулова – «Гимназическая переписка, собранная бывшим инспектором Татаровской гимназии Иваном Линейкиным с дополнениями, почерпнутыми из юридической практики судебного следователя Петра Линейкина». Перші розділи цієї напівбелетристичної праці, яку автор підписав «Иван Линеикин», було надруковано ще в 1861 р. на сторінках журналу «Основа». Тоді через цензурні умови публікацію було припинено, і лише через 20 років «Гимназическая переписка» побачила світ повністю – спочатку у журналі «Вестник Европы», а потім окремою книгою. У творі, який побудовано у формі листування, що надає йому особливої

достовірності, представлено звичаї та порядки у тогочасній середній школі. Публічно засуджуючи передусім моральні недоліки освітянського життя, М. Тулов, вустами одного зі своїх героїв висловив думку про неможливість раціонального влаштування школи лише педагогічними засобами, якщо на неї негативно впливають умови навколишнього життя [521, с. 318 – 324].

У 1853 – 1854 рр. посаду професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею обіймав А. Линниченко. Ще у 1845 р він витримав встановлене для отримання ступеня магістра російської словесності випробування і після захисту дисертації «Очерк развития важнейших идей отечественного языкознания от возникновения ученых исследований русского языка до утверждения их на началах сравнительно-исторической науки о языке» у 1846 р. одержав науковий ступінь магістра. А. Линниченку належали дослідження про діяльність і творчу спадщину І. Крилова, Ч. Діккенса, некрологи професорів Київського університету Св. Володимира. Кілька видань витримав його «Курс истории русской литературы для средних учебных заведений» [217; 350; 351; 352, 353; 490]. Подальша науково-педагогічна діяльність була пов'язана головним чином з Київським університетом Св. Володимира.

Протягом 1856 – 1863 рр. на посаді професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею перебував О. Белобров. Його монографія «О народной русской поэзии», що побачила світ у 1859 р., була схвально зустрінута фахівцями. О. Белобров також досліджував пам'ятки українського фольклору, в якому вбачав «свідомий вираз народного духу, народного характеру» [431, с. 108].

У 1873 – 1874 рр. обов'язки професора кафедри російської словесності Ніжинського юридичного ліцею виконував П. Іващенко. У Ніжині він видав свої головні праці «Очерк содержания сатир А.П. Сумарокова» (Ніжин, 1874), «Религиозный культ южно-русского народа в его пословицах» (СПб, 1874), «Следы языческих верований в южнорусских шептаньях» (К., 1876).

У 1853 р. кафедру російської історії та статистики Ніжинського юридичного ліцею посів І. Лашнюков і викладав у своїй alma mater до 1868 р. Ще у студентські роки він написав працю «О причинах усобиц между русскими князьями и о влиянии их на современное общество в период времени от Рюрика до Ивана Калиты и Гедимины» [510, с. 408 – 409], удостоєну золотої медалі. Відгук про неї був опублікований у виданні Київського університету Св. Володимира в 1850 р.: «Автор весьма подробно изложил историю междукняжеских усобиц в пространство времени от Рюрика до Андрея Боголюбского; от Андрея же Боголюбского до Ивана Калиты и Гедимины он представил наглядную и верную характеристику усобиц, не вдаваясь в особенные подробности. Это сочинение имеет несомненную цену для науки отечественной истории, ибо, соединяя в себе результаты прежних исследований по этой части Устрялова, Погодина, Кавелина, Соловьева, вносит много совершенно нового в область исторического видения, как в целом, так и в частях» [266, с. VI – VII].

У 1854 р. І. Лашнюков здобув науковий ступінь магістра російської історії. Йому належали студії «Владимир Мономах и его время», «Очерки русской историографии», «Славянская идея и ее судьба», «Современное политическое положение западных славян», рецензії на праці істориків [321, с. 32].

Особливе значення в контексті розвитку вітчизняної історичної науки мали праці І. Лашнюкова «Очерки русской историографии и истории» (К., 1872), «Пособие к изучению русской истории критическим методом» (К., 1874) [346; 345].

І. Лашнюков був переконаний, що «історіографія відомого народу – кращий виразник його характеру, його розумового і морального стану в різні епохи історії його життя, кращий показник ступеня його політичного розвитку і громадського, національного самопізнання, найвірніший відгук того, що зробив народ у своєму прожитому житті» [346, с. 2].

І. Лашнюков критично ставився до методології, яку використовували його попередники. Глибоке вивчення доробку європейських вчених дало йому можливість побачити недоліки у працях вітчизняних істориків [435, с. 6 – 10].

У 1861 – 1862 рр. І. Лашнюков побував у країнах Західної Європи з метою ознайомлення з історичною наукою та педагогікою. Значний інтерес становлять його «Письма из Саксонской Швейцарии про Лужицкую семинарию», які були надруковані в 1862 р. у «Вестнике Юго-Западной России» [424, с. 151; 430, с.66; 429, с. 33].

Він особисто познайомився з відомим істориком Ф. Палацьким та його працями. «Знакомство с Палацким, – зауважив І. Лашнюков, – и изучение его истории принесло мне большую пользу: я понял задачу славянской истории и сознал несостоятельность наших воззрений на славянскую и отечественную историю» [347, с. 1].

У 1868 р. І. Лашнюкова запросили до Київського університету на посаду доцента кафедри російської історії. Вступна лекція І.В. Лашнюкова «Про склад давньоруського літопису» викликала позитивні відгуки слухачів, але у жовтні 1869 р. він предчасно пішов з життя [480, с. 38].

У 1873 р. почав викладати російську історію в Ніжинському юридичному ліцеї І. Сребницький [272, с. 302 – 303]. Після реорганізації навчального закладу він продовжив працювати у Ніжинській гімназії, а з 1877 р. – у Ніжинському історико-філологічному інституті [272, с. 302 – 303]. І. Сребницький написав 20 біографічних нарисів про викладачів і випускників Ніжинської вищої школи для книги «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко» (1881), яку впорядкував М. Гербель.

Особливий інтерес І. Сребницький виявляв до спадщини М. Гоголя. Він брав активну участь у підготовці до відкриття у 1881 р. першого пам'ятника письменникові в Ніжині, опублікував кілька праць та запровадив до наукового обігу нові документи про його життя і творчість. І. Сребницький був членом Історико-філологічного товариства при Ніжинському історико-

філологічному інституті. Значний інтерес становлять його розвідки «К биографии Георгия Конисского», «Пушкин и русская история», а також «Очерки из истории Лицея кн. Безбородко» (1895) [412, с. 413; 391, с.188 – 189].

На посаді законовчителя-викладача кафедри богослів'я Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька у 1871 – 1875 рр. перебував А. Хойнацький. Надалі він викладав богослів'я у Ніжинському історико-філологічному інституті [274, с. 311 – 312]. Надзвичайно плідний автор, А. Хойнацький систематично публікував у майже всіх духовних і деяких світських журналах статті та повідомлення з різних питань церковної історії Правобережної України і, зокрема, з історії греко-католицької церкви. Цій проблематиці були присвячені його праці «Западно-русская церковная уния в ее богослужении и обрядах», «Голос римского католицизма о святости и нетлении угодников Киево-Печерских», «Об отпустах, совершавшихся в православных церквах западного края России», «О латинских песнописцах и их песнопениях в римско-католической церкви сравнительно с песнопевцами церкви православной» і багато інших [532; 530; 123, с. 5; 212, с. 118 – 119].

Сучасники називали А. Хойнацького «історіографом і співаком гори Почаївської». Йому належали студії «Волынский патерик», «Историческое сказание о Почаевской лавре», «Путеводитель по Горе Почаевской», «Святая цельбоносная стопа Божией Матери в Почаевской Лавре», «Воспоминания о святых угодниках Киево-Печерской Лавры», из среды которых вышли блаженные иноки, основавшие обитель Почаевскую», «Воспоминание о явлении Божьей Матери на горе Почаевской ради избавления Почаевской обители от нападения турок и татар», «Лавра Почаевская» [532; 537; 538]. Вже після смерті А. Хойнацького була видана його праця «Почаевская Успенская лавра: историческое описание» (1897) [534; 529].

Цікавим фактичним матеріалом насичені праці А. Хойнацького «Жизнь и деятельность святителя Киприана, митрополита киевско-московского, на Волыни», «Житие и страдание святого преподобномученика Макария,

архимандрита овручского, переяславского чудотворца», «Житие преподобного Стефана, епископа волынского», «Из воспоминаний и заметок бывшего послушника Почаевской лавры при базилианах», «Минарет в Кременце», «Святитель Фотий, митрополит киевско-московский на Волыни», «Униатская ставленная грамота (instituta) 18 в., найденная в с. Столпове Житомирского уезда», «Варлаам Шишацкий, бывший архиепископ могилевский», «Очерки из истории православной церкви и древнего благочестия на Волыни», «Православие и Уния в лице двух своих защитников, преподобного Иова Почаевского и Иосафата Кунцевича», «Православие на западе России в своих ближайших представителях» [234; 532; 533; 535; 536]

А. Хойнацькому також належать нарис «Институтская Свято-Александровская церковь в г. Нежине» та «Очерки истории Нежинского Благовещенского монастыря».

Завдяки багатому фактичному матеріалу праці А. Хойнацького зберігають своє значення до сьогодні [336, с. 107 – 109].

Інспектором Ніжинського юридичного ліцею у 1849 – 1859 рр. був П. Морачевський. Він народився у 1806 р., закінчив у 1828 р. Харківський університет зі ступенем дійсного студента і вже через рік, склавши іспити, був призначений вчителем математики у Сумському повітовому училищі. У 1832 р. П. Морачевський розпочав викладати у Луцькій гімназії, де суміщав посади вчителя російської мови і географії та діловода, а потім секретаря педагогічної ради. З 1838 р. він працював вчителем словесності та інспектором у Кам'янець-Подільській гімназії, а у 1848 р. керував Дирекцією училищ Подільської губернії [62; 86, арк. 11 – 18; 492].

Відомий громадський діяч і письменник О. Кониський згадував: «Він був доброю і хорошою людиною і обходився з нами по-людськи... Буваючи часто в Морачевського, я постійно заставав його в кабінеті за роботою: він щось писав і часто рився в Біблії слов'янській і латинській; це й були його заняття з перекладу Св. Писання на малоруську мову» [379, с. 174].

У 1841 – 1842 рр. П. Морачевський підготував підручник «История русской словесности» у трьох томах (доля його невідома), а у 1849 р. закінчив роботу над поемою «Чумаки, або Україна з 1768 року» [335, с. 64]. Автор двічі намагався видати цей твір у різних варіантах у 1852 р. та 1863 р., але безрезультатно [334, с. 104 – 117].

У 1862 р. П. Морачевський впорядкував посібник «Священна історія», який відправив до Імператорської Академії наук, але отримав відповідь, що виданням таких підручників займається Св. Синод. Подальша доля цієї книги не відома, як і укладеного П. Морачевським «Словаря малороссийского языка по полтавскому наречию», започаткованого ще в 40-х рр. ХІХ ст. Перші літери цього словника П. Морачевський у 1853 р. надіслав на рецензію до Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук [279, с. 155].

Але головною справою життя П. Морачевського був переклад Святого Письма українською мовою. У вересні 1860 р. він відправив тексти Євангелія від Іоанна та Матвія митрополиту Петербурзькому і Новгородському Ісидору з проханням посприяти в їх публікації, але отримав відмову [380, с. 467 – 469]. Наприкінці 1861 р. П. Морачевський звернувся за підтримкою до Імператорської Академії наук і представив на розгляд повний текст перекладу Євангелія. Науковці схвально поставилися до цього проекту і вирішили надіслати переклад до Синоду для теологічної експертизи та надання дозволу на публікацію. Але 18 липня 1863 р. з'явилося розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друкування будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Відтак обговорення питання про здійснений П. Морачевським переклад було призупинено. Однак він не полишив цієї справи і продовжив працювати над перекладом Святого Письма [507, с. 236].

Згодом П. Морачевський висловив побажання, щоб його рукописи зберегалися у бібліотеці Імператорської Академії наук, доки не з'явиться можливість їх опублікувати. Проте надісланий перекладачем до Петербурга

рукопис був втрачений або вилучений, відтак його доля і до сьогодні невідома.

На щастя, згодом були виявлені інші авторські рукописи перекладів П. Морачевського. У 1899 р. вони були нарешті передані до бібліотеки Російської Академії наук: «Діяння святих апостолів» та «Псалтир» – з Відділення російської мови і словесності, «Апокаліпсис» – з бібліотеки академіка І. Срезневського. Крім того, бібліотека отримала у 1901 р. зошит з правками перекладача до основного тексту, а також копію рукопису Євангелія, який належав журналу «Киевская старина». Вони були передані до Імператорської Академії наук правнуком перекладача В. Морачевським у дар за умови їх публікації [279, с. 155 – 157], здійсненої у 1906 – 1911 рр.

Оригінали рукописів перекладених П. Морачевським книг Нового Заповіту та Псалтиря нині зберігаються у Бібліотеці Російської академії наук у Петербурзі.

4.2. Повсякденне життя і дозвілля студентів

Згідно з правилами Міністерства народної освіти 1824 р. від студентів університетів та ліцеїв вимагалися цілковита покора, богобоязлива поведінка і обов'язкове відвідування занять. Театри і тому подібні зібрання дозволялося відвідувати тільки з дозволу адміністрації закладу. Категорично заборонялося читання книг, «противних християнству та існуючим системам урядів, особливо ж Російського держави» [548, с. 15].

У 1837 р. були ухвалені «Правила о форме университетских студентов», які за незначним винятком поширювались і на студентів Ніжинського юридичного ліцею:

«1. Форма мундиров и мундирных сюртуков для студентов остается ныне существующая.

2. Студенты при мундирах и сюртуках имеют треугольные шляпы и шпаги.

3. Треугольная шляпа с серебряными кистями и петлицею из гладкого

позумента по цвету шитья носится всегда по форме, а не с поля.

4. Шпага без темляка носится прямо; при мундире на португее, а при мундирном сюртуке в разрезе оного, на левой стороне.

5. Шпаги имеют студенты при мундирах и мундирных сюртуках, во всех торжественных случаях, в дни праздничные и в публичных и многочисленных собраниях.

6. Треугольные шляпы носятся студентами всегда в обществах, в театрах и на гуляньях; фуражки оставляются студентам только для домашнего употребления.

7. В летнее время студенты носят в праздничные дни белые форменные брюки.

8. При встрече с генералами, студенты отдают им честь, прикладывая левую руку к шляпе, по примеру офицеров.

9. При встрече с особами императорской фамилии студенты имеют стать во фронт, отдать честь и буде в шинели, то спустить оную с левого плеча.

10. Во всех публичных местах студенты обязаны оказывать надлежащее уважение к месту и чину, чем соблюдается, как честь носимого мундира, так и главный наружный признак благовоспитанности» [169, с. 178 – 180].

У 1865 р. формений одяг для студентів університетів та ліцеїв було скасовано [174, с. 3; 175, с. 243; 38, арк.1 – 2 зв.], але лекції вони мали відвідувати в «приличной одежде», за чим наглядали професори та адміністрація Ліцею [92, арк. 10 зв.].

Казеннокошті студенти Ніжинського юридичного ліцею мали можливість проживати у пансіоні, яким на підставі Статуту 1840 р. опікувався передусім почесний попечитель [11]. Безпосередньо завідував пансіоном інспектор, а його господарську частину контролювало Правління Ліцею.

«У меня нет средств и возможности следить за всеми учениками, живущими на частных квартирах. Надзор за воспитанием детей должен быть

поручаем особым лицам, специально для этого приготовленным. Учителя заняты своим делом: они учат ваших детей; для надзора же за их воспитанием нужны особые лица. Этим последним лицам нужно платить порядочные деньги, а это можно делать лишь тогда, когда много детей живет вместе. Такое общежительство, кроме того, дает возможность с наименьшими расходами достигать лучшего результата в содержании детей, относительно пищи, одежды, обуви и прочего. Пансион и общая квартира дают такое помещение в казенном здании, какого невозможно найти в частном помещении, особенно в такой глуши, как Нежин», – зазначав директор Лицею М. Могілянський, з ініціативи якого кількість студентів у пансіоні суттєво зросла. Було призначено двох наглядачів, влаштовувалися виховні бесіди іноземними мовами. До пансіону запрошувалися викладачі, які допомагали студентам готуватися до занять та екзаменів [5; 6; 13, арк. 32 зв.; 176, с. 132].

Як зазначив І. Сребницький, «пансион служил объединяющим центром и для тех студентов, которые жили на частных квартирах. Благодаря этому, среди молодежи развит был корпоративный дух, забота об поддержании чести заведения. И действительно, за все это время в лицейском архиве, в котором ярко отражается вся жизнь заведения, нельзя найти и следов какого бы то ни было не только нечестного или неблагородного поступка со стороны кого-либо из студентов, но даже чего-нибудь несогласного с добрыми приличиями. Конечно, не обходилось дело без маленьких шалостей и дебошей; обращались иногда нежинские греки и их достойные конкуренты – евреи к лицейскому начальству с просьбами о взыскании со студентов долгишек; но – «блажен, кто смолоду был молод!». Близкое, внутреннее, так сказать, общение студентов между собою влияло хорошо и на умственный уровень студенчества: здесь менее развитые и менее знающие учились у более знающих, здесь юноши, с ещё неустановившимися понятиями, находили руководство у людей зрелых умственно и нравственно... Всеми этими условиями лицейской студенческой жизни вероятно объясняется та горячая, чтобы не сказать – страстная, любовь, какую сохраняют нежинские

студенты описанного периода к воспитавшему их заведению» [460. с. 122 – 123].

У 1851 р. було ухвалено постанову про об'єднання посад кімнатних наглядачів пансіонів та лекторів іноземних мов у Демидівському ліцеї та Ліцеї князя Безбородько [168, стб. 1288; 146, с. 31]. У 1845 р. у пансіоні було призначено канцелярського служителя [172, стб. 637 – 638; 171, с. 25].

Мешканців пансіону навчали музиці й танцям. Заняття проводились індивідуально: з музики – 2 години, з танців – 3 години на тиждень. [12; 13, арк. 25; 28; 49, арк. 5;]. Брати участь у заняттях з музики могли й «вольноприходящие» студенти, а танцям їх навчали лише з дозволу батьків [82, 5 зв.].

У 1845 р. дирекція Ліцею звернулася до міністра народної освіти з проханням призначити при пансіоні вчителя фехтування. Цю посаду обійняв Й. Орсіні, який проводив індивідуальні заняття з оплатою 25 руб. за курс [50, арк. 1 – 5.; 170, с. 9].

Помічник попечителя Київського навчального округу М. Юзефович у 1846 р. так описав свої враження від пансіону: «В пансионе Лицея 12 студентов из них – 10 на штатном содержании и 2 своекоштных. Отделение это помещено в противоположной части здания отделения гимназическому, так что последнее с ним никакого сообщения не имеет. Хозяйственное устройство пансиона вообще в состоянии весьма удовлетворительном, как и в отношении помещения, так и по содержанию воспитанников. Стол хорош. Гардеробные, столовые, спальные и больничные вещи в должной исправности и надлежащего качества. Гардероб, больница и кухня содержится в порядке. Медик Лучинский весьма усерден» [16, арк. 36].

Втім, міністр народної освіти Є. Ковалевський, який відвідав Ліцей через 10 років у вересні 1856 р., зробив суттєві зауваження: «На счет устройства пансиона заметил, что нет отдельной больницы, а при комнатах, назначенных для больных, нет особенной ванной, ни смотрительницы за больными (хотя и есть постоянный фельдшер)» [30, арк. 1 зв.].

У 1862 р. постало питання про подальшу долю пансіону. Як зазначалося у доповідній записці, «при Лицее состоит благородный пансион из двух отделений: студенческого (24) и ученического (15 воспитанников). Содержание пансиона в хозяйственном отношении делается затруднительным, потому что каждый студент обходится около 150 руб., а отпускается по штату на содержание одного студента 114 р. 28 коп., остальные же, при соединении смет пополняются на счет 214 р. вносимыми частными пансионерами, учениками гимназии. В настоящее время заметно менее желания помещать детей в закрытые заведения; кроме того, вследствие хода событий и резкого изменения дисциплинарных мер, в последние три года нравственные направления приняли такое направление, что из учеников трех классов весьма немногих уместно оставлять в закрытом заведении. По этим причинам, в истекшем 1861 году признано полезным не принимать в пансион около десяти бывших воспитанников и оставить их вольноприходящими. Таким образом, число частных пансионеров значительно уменьшилось, и пансион по всей вероятности будет закрыт в августе месяце 1862 года, если число пансионеров не увеличится, что почти невозможно вследствие принятого правила – принимать в заведение с большим разбором учеников высших трех классов гимназии. Г. почетный попечитель лицея князя Безбородко предложением от 21го июля 1861 года за № 21 разрешил предоставить на выбор штатным студентам жить в здании Лицея на полном содержании или вне оною, получая ныне стипендию в 114 р. 28 коп., а по уменьшении числа штатных воспитанников с 24 на 22, в 125 рублей. Правление Лицея по этому поводу сделало представление начальству округа, вполне согласное с предложением г. почетного попечителя» [140, с. 131 – 140].

Відтак, у 1862 р. студентам Ліцею, які перебували на повному пансіоні, було дозволено жити на квартирах з виплатою їм стипендій [147, с. 53; 148; стб. 827]. Та вже у 1863 р. пансіон був закритий, відтак усі студенти були вимушені шукати квартири у місті. Посада наглядача була скасована, а його

заробітна плата була розподілена між законовчителем за виконання обов'язків священика ліцейської церкви (160 руб.) та паламарем (60 руб.) [150, стб. 954 – 955].

Безпосередній контроль за навчанням і поведінкою студентів здійснював інспектор. Він мав «недолугих умовляннями залучати до роботи і намагатися прищепити старанність до навчання». У нього були два помічники, які безпосередньо спостерігали за студентами, й негайно доповідали інспектору «про зухвалість і спокусливі вчинки».

Інспектор перевіряв присутність студентів на заняттях [84]. Якщо без поважної причини було пропущено більш ніж третину лекцій, студента могли не допустити до річних іспитів і залишити на тому ж курсі на другий рік [68, арк. 46]. Якщо заняття були пропущені внаслідок хвороби, можна було порушити клопотання про перенесення іспитів. Перескладання призначалося на серпень і для тих, хто мав академічну заборгованість. Якщо до 1 вересня іспит не було складено, студента залишали на тому ж курсі на другий рік [71, арк. 8]. Студент міг залишатися на курсі не більше двох років підряд, усього на повторний курс дозволялося залишатися лише двічі.

Студентам було заборонено виїжджати з міста без дозволу керівництва Ліцею. У навчальний період студент мав право виїхати лише на 29 днів, а у період канікул – лише після повернення усіх книг до бібліотеки. Якщо студент прострочив відпустку, він мав надати докази, що на це були вагомні причини, у противному разі його відраховували. Після повернення з відпустки студент мав з'явитися до директора та інспектора.

За порушення правил Ліцею студенту могли оголосити зауваження, догану, позбавити стипендії, права займатись приватними заняттями, відрахувати з навчального закладу [64, арк. 13; 92, арк. 10, 13 зв.].

Студентам старших курсів було дозволено репетиторство у вільний від навчання час. Вони допомагали у навчанні двом–трьом студентам молодших курсів, за що одержували 10–15 рублів сріблом на рік за кожного [73, арк. 72 зв.; 92, арк. 11 зв. – 12].

Студенти Ніжинського юридичного ліцею викладали у недільній школі, яка була відкрита 17 квітня 1860 р., при Ніжинському повітовому училищі, підконтрольному директору Ліцею. Кількість учнів сягала 80 осіб, які опановували Закон Божий, читання, письмо та початки арифметики [95, с. 23; 108, с. 23].

«Инспектор старался отучить студентов от роскоши и приучать к умеренности и благоразумию, – засвідчив сучасник. – Инспектор смотрит, чтобы студенты не курили трубку. Искоренялась праздность, развратное поведение, которое проявлялось из-за слабости духа. Запрещаются всякого рода сборища. В воскресенье все учащиеся должны быть по форме в церкви. Хотя бы одна неделя Великого Поста должна соблюдаться студентами католического исповедания» [63]. При пансіоні існував студентський хор, який співав у лицейській церкві кожного святкового та вихідного дня.

Згідно з рішенням Державної ради, ухваленим у 1848 р., студенти, які закінчили курс навчання «с успехом», а також ті, хто не закінчив курс навчання, але залишив навчальний заклад не через погану поведінку, та мав позитивну характеристику керівництва навчального закладу, звільнялися від тілесних покарань [152, стб. 879 – 880].

Студенти, які були виключені з Ліцею за погану поведінку, не мали права залишатися у Ніжині, крім тих, у кого у місті мешкали батьки, які зобов'язувалися слідкувати за їхньою поведінкою [151, стб. 1404 – 1405; 22, арк. 1 – 2 арк.]

Студенти Ліцею виховувались у дусі поваги до корпоративних цінностей. Щоправда, згодом ситуація дещо змінилася. Сучасник змалював колоритний колективний портрет студентської спільноти: «Наконец, в среде лицейских студентов появляется ещё один и довольно многочисленный, контингент. Это – студенты, переходившие в Лицей из университетов. Они слагались из самых разнообразных элементов: малоспособные, убоявшиеся бездны университетской науки и отчаявшиеся в возможности справиться с нею; не выдержавшие полукурсового или окончательного экзамена в

университете; женатые студенты, иногда обременённые семейством и потому торопившиеся скорее окончить науку и поступить на службу или заняться частной деятельностью; наконец, еще особый отдел – люди, иногда и с большими способностями, но ещё с большими денежными средствами, перебивавшие во многих университетах, иногда от Петербурга до Казани и Одессы, везде прожигавшие жизнь, прокучивавшие родительские денежки, мало учившиеся, но зато бойкие, развитые, иногда блестящие, с нахватанными вершушками всего и с значительным запасом уже жизненного опыта. В Нежине являлись они, как в последнее прибежище, когда наступала пора покончить расчеты с периодом кутежей и прожигания жизни и занять определённое общественное положение. В Нежине иногда оканчивали курс господа, начавшие его в Московском университете и продолжавшие где-нибудь в Гейдельберге. Не в диковину были среди нежинских студентов и титулованные имена. Студенты всех перечисленных категорий этого последнего отдела поступали в Лицей прямо на второй и даже чаще всего на третий курс, и потому третий курс и бывал самый многочисленный и выпуски лицейские достигали такой большой численности, как в 1872, 1873 и 1874 годах. Вместе с изменением состава нежинского студенчества изменился и его характер сравнительно с характером его в сороковых и пятидесятых годах. Это уже не были, как прежде, местные «панычи», черниговские и полтавские, учившиеся под надзором своих папенок иногда затем только, чтобы по окончании курса засесть в своём имении или служить по выборам. Теперь, как видно из всего сказанного выше, состав студенчества стал самый разношерстный, отчего, конечно, уничтожилась прежняя солидарность и корпоративность студентов. Первый удар ей нанесён был закрытием в 1863 году лицейского пансиона, после чего студенты разбрелись по всему городу. Затем последовало уничтожение форменной одежды и подчинение студентов вне стен заведения общей полиции. Всё это разобщило студентов между собою. В то время как бедняки-студенты ютились по предместьям города на квартирах у мещан или же, как это делалось и в

университетах, числясь студентами, уезжали на целый год куда-нибудь в деревню «на кондиции», – студенты состоятельные, особенно из приезжих «знатных иностранцев», наполняли центр города и бросались здесь в глаза на каждом шагу. Впрочем эта часть студенчества для нежинцев была наиболее желательною и приятною. Эти студенты вносили оживление и интерес в нежинскую общественную жизнь: нередко изящные и остроумные молодые люди, они блистали в качестве кавалеров на всех балах, устраивали любительские спектакли и концерты; своими кутежами и разными затеями они поощряли нежинскую промышленность и ещё более нежинских ростовщиков. Зато и в образе жизни и в поведении студентов исчезает прежняя простота и дисциплина. То студенты судятся у мирового судьи за буйство, произведённое ими в кондитерской, с разбитием окон, посуды и тому подобное, то в Лицее заводится объёмистое дело об оскорблении студентом А-ским жены полковника, В. Ю. Р – а, или о буйстве, учинённом студентом Л-м на нежинской почтовой станции, причём хромой Л. своим костылём порядком нагрел бока и писарю, и старосте, и сбежавшимся ямщикам» [460, с. 129 – 130].

Чимало ліцеїстів займалися літературною творчістю. В обговоренні поетичних і прозових творів початківців брали участь викладачі кафедр російської словесності та російської історії і статистики М. Тулов, А. Линниченко, О. Белобров, І. Лашнюков [427, с. 95].

Успішно дебютував зі своїми творами у студентські роки М. Гребель. «Там веяло хорошим, здоровым духом и молодёжь училась, развивалась, читала и дурачилась, не задаваясь никакими мрачными помыслами о настоящем, никакими смутными чаяниями будущего. Хороший, тесный кружок товарищей, отсутствие педантизма и стеснений со стороны преподавателей и лицейского начальства, при полной возможности беззаботно и весело проводить время, деля его между делом и отдыхом – всё это чрезвычайно благотворно действовало на лицейскую молодёжь и вносила в среду ее ту цельность и гармонию, которых мы – увы – уже давно не видим

более между нашею учащеюся молодежью. При этих благоприятных условиях внутренней жизни Лицея, между лицеистами была сильно развита страсть к занятиям литературою, и эти занятия увлекли многих впоследствии на литературное и ученое поприще. Но в ту пору, на лицейской скамье, об этом ещё только мечтали, на возможность литературной славы только дерзали надеяться и довольствовались покамест обильным писанием стихов на все возможные и невозможные темы, воспеванием всяких идеалов и домашнею полемикою. Николай Васильевич [Гербель. – А.Т.], писавший стихи ещё в гимназии, конечно, не преминул принять участие в лицейской литературе и выступал с большим успехом на арене лицейских турниров со своими мадригалами, пародиями, посланиями и целыми поэмами, обличавшими уже тогда присутствие в нём несомненного поэтического таланта и большой плодовитости», – згадував сучасник [408, с. 350 – 351].

Інший вихованець Ліцею, однокурсник майбутнього професора І. Лашнюкова, запам'ятав товариські бесіди й дебати, які зазвичай відбувалися «в лицейском саду, где студенты, жившие в самом здании Лицея, проводили большую часть своего свободного времени. С особенным чувством вспоминается теперь это место, где высказываемо было столько мыслей, где свободно развивались самые отвлечённые вопросы из области высшей науки, где вместе с защитой учения того или другого философа об идее добра и правды, сознание неизменности этих начал уже сроднялось с внутренней природой спорящих. Иное совсем чувствовалось в самом здании: тут всё нам говорило о дисциплин и наружной форм, составлявшей в те времена первое условие нравственности студента... Сад был нашей академией, где мы свободно предавались нашим занятиям, куда каждый из нас приходил поучиться или из книги, или из беседы, или же просто из созерцания природы» [510, с. 408 – 409].

Загалом, затишний ліцейський парк (згодом його називатимуть графським) був для студентів сакральною місциною, а для випускників – втраченим раєм їхньої молодості. І. Сребницький з цього приводу слушно

зауважив: «В полумраке вековых лип и вязов лицейского сада, где над юношеством витала тень великого Гоголя, сладко мечталось этому юношеству и верилось во все истинное, доброе и прекрасное, укреплялось любовью к тому, противоречия чему им приходилось потом встречать за порогом этого самого сада». Якнайкраще ці ностальгічні відчуття передав у своїй поезії «В дорогу! В дорогу!», опублікованій в 1855 р. у журналі «Современник», М. Гербель:

«Один я бродил по аллеям густым
 Родного лицейского сада –
 И снова мелькали пред взором моим
 Деревья, дорожки, ограда...
 Я сердцем встречал их, я сердцем следил
 Их мирный полет – и, лелеем
 Заветным прошедшим, мечтал и бродил
 По темным лицейским аллеям...
 Пред вами, которые здесь до меня
 Росли в этом самом Лицее,
 Здесь так же мечтали в саду, как и я,
 И может быть, в этой аллее...
 Творец «Ревизора», певец «Вечеров»,
 Степей приднепровских и Сечи!
 Кто полн вдохновенья, уже был готов
 Начать величавые речи...» [421, с. 79].

Як відомо, у 1824 – 1827 рр. Гімназії вищих наук існував студентський театр, але внаслідок «справи про вільнодумство» він припинив своє існування. Надалі влаштовувати театральні вистави було заборонено, але студенти Ліцею брали участь у місцевих аматорських колективах разом з викладачами І. Лашнюковим, М. Туловим, О. Белобровом та М. Бунге [422, с. 9]. Активною учасницею цих спектаклів була, зокрема, П. Бордонос, майбутня дружина натоді ще ліцеїста Л. Глібова, який і сам залюбки грав на

сцені [423, с. 8;].

Зростання чисельності студентів спричинило істотні зміни соціального, національного та релігійно-конфесійного складу цієї спільноти. Переважання у студентському середовищі радикально налаштованої різночинної молоді поступово перетворило цю соціальну групу в каталізатор потужних антиурядових і антимонархічних виступів. Відтак, влада вживала заходів щодо запобігання поширенню подібних настроїв у студентському середовищі [316, с. 8].

У 1872 р. до Ліцею надійшов лист Міністерства народної освіти щодо «предостереження злонамерених стремлений юношества к составлению разного рода противозаконных тайных обществ и кружков и запрещения учащимся участвовать в них». За порушення цієї настанови студентам загрожувало виключенням з Ліцею із заборною вступати до будь-якого цивільного чи військового вищого навчального закладу [78, арк. 8 – 9].

Отже, контингент студентів Ніжинського юридичного ліцею був достатньо строкатим за походженням, віросповіданням, переконаннями, уподобаннями та інтересами. Незважаючи на численні заборони, повсякденне життя студентів було достатньо різноманітним: вони займалися літературною творчістю, малюванням, музикою, брали участь в аматорських спектаклях.

4.3. Видатні вихованці Ніжинського юридичного ліцею

Зі стін Ніжинського юридичного ліцею вийшло ціле гроно видатних учених, митців, державних і громадських діячів, які уславили свою *alma mater* далеко за межами регіону.

Микола Васильович Гербель народився 8 грудня 1827 р. у місті Твер (тепер Російська Федерація) у родині генерал-лейтенанта артилерії, онука швейцарського архітектора, запрошеного до Росії Петром I. Початкову освіту він здобув під керівництвом домашніх учителів. З одним з них М. Гербель був відправлений до Києва і за порадою попечителя Київського навчального

округу та приятеля сім'ї Е. фон-Брадке вступив до Першої Київської гімназії, а після її закінчення – до Ніжинського юридичного ліцею.

У спогадах М. Гербеля докладно йдеться про роки навчання в Ніжині: «Там веяло хорошим здоровим духом, и молодежь училась, развивалась, читала и дурачилась, не задаваясь никакими смутными чаяниями будущего. Хороший, тесный кружок товарищей, отсутствие педантизма и стесненей со стороны преподавателей и лицейскаго начальства, при полной возможности беззаботно и весело проводить время, деля его между делом и отдыхом – все это чрезвычайно благотворно действовало на лицейскую молодежь и вносила в среду ее ту цельность и гармонию» [408, с. 350]. М. Гербель брав участь у лицейських поетичних турнірах зі своїми пародіями, посланнями, поемами, що засвідчували наявність у нього справжнього таланту та працьовитості. Успіх серед товаришів, а можливо і усвідомлення власних сил, спонукали М. Гербеля відправити один із своїх ліричних віршів – «Бокал» до редакції «Библиотеки для чтения». Його було опубліковано у грудневому номері часопису в 1846 р., що спричинило справжній фурор у лицейській громаді.

Навчаючись в Юридичному ліцеї, в лютому 1846 р. він познайомився з Т. Шевченком, який відвідав Ніжин на шляху до Чернігова. Письменник і етнограф О. Афанасьєв-Чужбинський згадував: «Приїзд Шевченка до Ніжина не міг лишитись таємницею. Двері наші не зачинялись, особливо нас відвідували студенти і серед них М.В. Гербель, що був тоді на останньому курсі. У четвер ми пішли в Дворянське зібрання. Тут сталася невеличка пригода. Хтось з начальствующих осіб не хотів було впустити Шевченка на тій підставі, що останній був в оксамитовій шапочці, але цьому педантичному мужеві пояснили, що Тарас Григорович, хоч би в якому був убранні, робив честь своєю присутністю. Поет дуже сміявся з цієї пригоди. На другий день ми всі роз'їхалися по гостях, і тоді ж він написав Гербелю в альбом чотири рядки з однієї своєї п'єси:

За думою дума роєм вилітає,
Одна давить душу, друга роздирає,

А третяя тихо, тихесенько плаче

У самому серці, може, й бог не бачить» [236, с. 95 – 96].

Це був уривок з поезії Т. Шевченка «Гоголю». М. Гербель підтримував зв'язки з Кобзарем до останніх днів його життя. У 1856 р. М. Гербель надрукував у журналі «Библиотека для чтения» свій переклад вірша «Думка» («Нащо мені чорні брови»), що став першим опублікованим російським перекладом творів Шевченка. Він же першим у 1869 р. переклав російською мовою «Заповіт» великого українського поета. Усього М. Гербель переклав 18 творів Т. Шевченка, у тому числі поему «Гайдамаки» [354, с. 160, 327]. У 1860 р. він видав «Кобзар» у перекладах російських поетів (зокрема, й власному). Згодом ще двічі у 1869 і 1876 рр. він перевидавав цей збірник з деякими доповненнями й виправленнями. Останнє, 4-е видання побачило світ у Москві в 1905 р. вже після смерті М. Гербеля.

Ще одним його кумиром був М. Гоголь. З нагоди смерті великого письменника М. Гербель написав проникливі рядки:

«Певец, возмужавший в безвестной тиши,

Людей сердеведец великий,

Проникнувший духом в тайник их души

Как-будто бы был их владыкой...» [483, с. 10 – 11].

У 1851 р. М. Гербель завітав до міста своєї юності. Наслідком цієї поїздки стала стаття, оприлюднена в 1852 р. у журналі «Современник». «Нежин! – писав він. – Сколько воспоминаний с именем этого... городка, в котором прошли лучшие годы – годы молодости... Каждый раз, когда мне приходится подъезжать к Нежину, волнующие чувства охватывают меня, тысячи воспоминаний... мыслей.. чувств... будоражат кровь и сжимают сердце. Здесь, в этом городке, я начал жить, начал думать, изучать жизнь, и познавать людей. Здесь я впервые почувствовал дружбу и любовь».

Протягом 1848 – 1859 рр. М. Гербель перебував на військовій службі і вийшов у відставку в чині штаб-ротмістра. У 1852 р. він видав книгу

«Изюмский слободской казачий полк. 1651 – 1765», яка і на сьогодні залишається важливим джерелом з історії України.

Проте найбільше М. Гербель відомий як перекладач. Йому належить, зокрема, переклад «Слово о полку Ігоревім» під назвою «Игорь князь Северский» (СПб., 1854). Окремими виданнями вийшли перекладені М. Гербелем твори англійських, американських, німецьких, слов'янських поетів [315, с. 277 – 279; 523, с. 89 – 90]. Він також уперше здійснив видання творів Ф. Шиллера у 9 томах, Дж. Байрона у 5 томах, В. Шекспіра у 4 томах, Е. Гофмана у 4 томах, Й. Гете у 10 томах [408, с. 355].

М. Гербель був одним з ініціаторів видання і авторів книг «Лицей князя Безбородко» (1859) та «Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко» (1881) [424, с. 155].

М. Гербель впорядкував і видав антології «Російські поети у біографіях та зразках» (1873), «Поезія слов'ян» (1871), «Англійські поети у біографіях та зразках» (1875), «Німецькі поети у біографіях та зразках» (1877). Він також опублікував заборонені в Росії вірші О. Пушкіна (1861), К. Рилєєва (1861) та «Збірник віршів декабристів» (1862). М. Гербель вів активне листування з О. Герценом та М. Огарьовим. Художник М. Ге згадував, з яким захопленням О. Герцен читав твори Т. Шевченка у перекладі М. Гербеля: «Боже, что за прелесть, так и повеяло чистой нетронутой степью, это ширь, это свобода» [408, с. 350]. У 1862 р. М. Гербель перевидав літературну спадщину Є. Гребінки з його життєписом [427, с. 99 – 100].

М. Грушевський занотував у своїх спогадах: «Дуже приємно було читати розділи про українську літературу в хрестоматії «Поезія слов'ян» Гербеля – вона трактувалася тут як справжня література, і се страшенно мене тішило по тодішніх часах» [315, с. 277 – 279].

Поезії самого М. Гербеля побачили світ у 2-х томах у 1882 р.

Помер М. Гербель 20 березня 1883 р. у Петербурзі.

Іван Васильович Лашнюков народився у м. Конотопі в родині сільського священика. Середню освіту він здобув у Чернігівській духовній

семінарії, після закінчення якої 1844 р. намагався вступити до Петербурзької медико-хірургічної академії, але не був прийнятий через слабе здоров'я [542, с. 57 – 58]. Відтак він обрав Ніжинський юридичний ліцей, де поринув у нову для нього сферу юриспруденції та філософії. Ніщо так не бентежило студентів, як вивчення праць німецьких мислителів, зокрема Гегеля, але невеликий гурток на чолі з І. Лашнюковим детально з'ясовував усі питання [510, с. 408]. Загалом, І. Лашнюков, «имевший обыкновение ходитъ в растегнутом сюртуке и с прической несколько в беспорядке, считался, во мнении блюстителей чистоты нравов Лицея, чем-то вроде либерала» [510, с. 408 – 410].

Після закінчення Ліцею у 1847 р. І. Лашнюков за порадою професора М. Тулова вступив до Київського університету Св. Володимира, де почав вивчати російську історію під керівництвом професора П. Павлова, якого називали «Т. Грановським Київського університету». Як відзначав Ф. Вороний, «засвоєні в цей час програма і метод залишилися назавжди характеристичною особливістю Лашнюкова як викладача і дослідника, а саме: критика джерел історії і поглядів учених – як метод дослідження, питання історії культури – як головний предмет дослідження» [321, с. 30 – 37].

Після закінчення університету з відзнакою І. Лашнюков у 1851 – 1853 рр. викладав у Другій Київській гімназії, а потім повернувся до Ніжина і зайняв посаду професора російської історії та статистики в Юридичному ліцеї [348, с. 359].

У 1854 р. І. Лашнюков здобув ступінь магістра російської історії. Він досліджував історію Росії, історіографію, проблеми слов'язнавства, виступав у пресі з рецензіями на історичні праці. До своїх робіт І. Лашнюков підходив з історіографічних позицій – широко висвітлював літературу з питань, що вивчалися, даючи при цьому свої критичні коментарі. Саме тому сучасники називали його курс російської історії «критичним» [321, с. 30 – 37]. Доробок І. Лашнюкова свідчить про те, що він був одним з перших

дослідників історії вітчизняної історичної науки.

У 1868 р. І. Лашнюков був обраний доцентом кафедри російської історії Київського університету Св. Володимира, який надав йому позику на лікування, але стан здоров'я вченого погіршав, і в жовтні 1869 р. І. Лашнюков помер.

Костянтин Єлисейович Троцина народився у квітні 1827 р. Освіту він здобув у Ніжинській гімназії та Юридичному ліцеї князя Безбородька, який закінчив у 1847 р. з відзнакою і отримав золоту медаль за твір «Историческое обозрение судебных учреждений от Ивана III до поздних времен». Опісля К. Троцина господарював у своєму маєтку в с. Карпилівка Прилуцького повіту Полтавської губернії, де побудував школу й надалі опікувався нею особисто. «Жизнь его не шла тем порядком, которым следовали в то время люди с его образованием и состоянием, – зауважив сучасник. – Он по окончании Лицея и всю последующую жизнь исключительно посвятил местному обществу и оставлял жизнь в селе только на то время, какое требовалось для занятий на его общественной службе. Даже крестьянская реформа, имевшая огромное влияние на характер и ход жизни помещиков, когда многие из них переселялись в город, не изменила хода жизни Константина Елисеевича, который по-прежнему остался сельским жителем, занимаясь хозяйством, в соответствии с требованиями нового времени, при вольнонаемных рабочих... Он вел хозяйство не как помещик, а как человек просвещенный, понимающий условия хорошего и правильного хозяйства. Константин Елисеевич написал 2 статьи для журнала «Сельское благоустройство», в которых высказывал свои предположения относительно наделения крестьян землей и установлению за нее повинностей» [331, с. 465 – 466].

У квітні 1849 р. К. Троцина розпочав службу у канцелярії Петербурзького військового генерал-губернатора у чині губернського секретаря. У січні 1850 р. він перейшов на посаду столоначальника у Петербурзькій міській думі, але вже в серпні 1852 р. його було звільнено за

власним бажанням у зв'язку з погіршенням стану здоров'я [219].

Згодом К. Троцина продовжив службу у системі Міністерства народної освіти: 6 квітня 1855 р. був призначений почесним попечителем Кобеляцького повітового училища, а 8 жовтня 1858 р. – Переяславського повітового училища Полтавської губернії.

На початку 1859 р. було створено особливий комітет за участю службовців Міністерства державного майна та місцевих землевласників для створення проекту положення про розмежування земель у Чернігівській та Полтавській губерніях. К. Троцина був призначений головою Ніжинської межової комісії. 31 серпня 1863 р. він обійняв посаду члена від уряду в Чернігівському губернському присутствії у селянських справах, а у 1864 р. був обраний головою Чернігівської губернської земської управи [106, с. 100 – 102] і попечителем Чернігівської чоловічої гімназії. У 1866 р. К. Троцина залишив посаду голови губернської земської управи і переїхав до с. Дорогинка, де побудував та облаштував початкову школу, але й надалі обирався повітовим та губернським земським гласним [331, с. 467].

Коли 1869 р. були запроваджені мирові судові установи, К. Троцина був обраний почесним мировим суддею та головою з'їзду мирових суддів Ніжинського повіту.

Влітку 1880 р. К. Троцина відмовився від посади голови з'їзду мирових суддів, залишивши за собою посаду мирового судді та звання гласного повітового земського зібрання. У червні 1881 р. він був затверджений губернатором кандидатом на посаду засідателя Дворянської опіки по Ніжинському повіту.

З 19 серпня 1882 р. К. Троцина служив у Міністерстві фінансів на посаді чиновника з особливих доручень. У травні–жовтні 1883 р. він вивчав «движение торговли на ярмарках Полтавской и Черниговской губерний, а именно, Вознесенской и Александровской в Ромнах, Ильинской в Полтаве и Воздвиженской в Кролевце» [106, с. 100 – 102], а 20 квітня 1884 р. був звільнений з цієї посади за власним бажанням.

Протягом 1887 – 1905 рр. К. Троцина обирався Ніжинським повітовим предводителем дворянства, а у 1903 р. був висунутий кандидатом на посаду губернського предводителя дворянства. Однак похилий вік і поганий стан здоров'я унеможливили його подальшу службу.

30 серпня 1891 р. К. Троцина одержав чин дійсного статського радника, а в 1895, 1897 і 1901 рр. був нагороджений орденами св. Анни II ступеня та св. Володимира IV і III ступенів.

К. Троцина помер 23 січня 1914 р. у своєму родинному маєтку в с. Дорогинці Ніжинського повіту. Співчуття та підтримку родині померлого від імені Чернігівського губернського земського зібрання висловили відомі земські діячі Чернігівщини В. Хижняков та І. Рашевський.

К. Троцина стояв біля витоків створення земських установ на Чернігівщині. У цей складний період він очолив Чернігівську губернську земську управу, а потім протягом своєї тривалої громадської діяльності залишався земським гласним, віддаючи свої сили та знання покращенню життя народу.

Микола Якович Макаров народився 6 квітня 1828 р. у с. Мала Дівиця Прилуцького повіту Полтавської губернії. Початкову освіту він отримав вдома під керівництвом вчителя-німця, якого змінив учитель-француз, але його методи навчання та пристрасть до жінок не сподобались батькам М. Макарова і вони вирішили віддати сина до Ніжинської гімназії, яку він закінчив «с успіхом» в 1845 р. «Першим учнем» він залишався і в Ніжинському юридичному ліцеї [270, с. 417].

Після закінчення Ліцею в 1848 р. М. Макаров познайомився з керівником канцелярії Київського генерал-губернатора Д. Бібікова М. Писаревим, який щойно був призначений олонецьким губернатором. М. Писарев був у захопленні від розуму та ораторських здібностей М. Макарова і запросив його до Петрозаводська. Там М. Макаров познайомився з В. Білозерським – редактором журналу «Основа» та іншими українськими засланцями. Дізнавшись про це, губернатор М. Писарев змінив

ставлення до М. Макарова, мовляв, він «человек опасный и сближается с ссыльными» [270, с. 419]. Після цього М. Макаров був вимушений залишити Петрозаводськ. За клопотанням його родича О. Кочубея, який був членом Державної ради, М. Макарову дозволили залишитись у Петербурзі [391, с. 117]. Надалі він служив у Міністерстві внутрішніх справ та Міністерстві фінансів, обіймав посади управляючого акцизними зборами Гродненської губернії та управляючого Московською казенною палатою [391, с. 117].

М. Макарова повсякчас приваблювали наука, література та мистецтво. У 1852 – 1853 рр. він публікував статті у журналі «Современник», «Вестнике Географического общества», «Московских ведомостях». У часопису «Основа» в 1856 р. М. Макаров надрукував спогади про видатного українського історика М. Маркевича.

У Петербурзі М. Макаров познайомився з Т. Шевченком. Кобзар згадував про нього у щоденнику (запис від 12 травня 1858 р.), листувався з ним, дарував йому свої малюнки, у квітні 1860 р. надіслав «Кобзар» (1860) для передачі О. Герцену [479, с. 746]. У 1860 р. Т. Шевченко присвятив йому вірш «Барвінок цвів і зеленів» – «Н.Я. Макарову на пам'ять Т. Шевченко 1860 квітня 12» [356].

1 серпня 1881 р. М. Макарова було призначено заступником управляючого Державним банком. Статський радник М. Макаров був нагороджений орденами св. Анни I ступеня, св. Станіслава I ступеня та св. Володимира III ступеня.

Помер М. Макаров у Петербурзі в 1892 р.

Микола Карлович Ренненкампф народився в 1832 р. у м. Олександрівка на Чернігівщині. Він закінчив Чернігівську гімназію, у 1849 р. вступив до Ніжинського юридичного ліцею, а у 1850 р. перевівся до Київського університету Св. Володимира, де навчався спочатку на історико-філологічному, а потім на юридичному факультетах.

У 1855 р. М. Реннекампф закінчив університет із золотою медаллю та отримав ступінь кандидата за випускню працю «О нравах и обязанностях

оседлых инородцев и в особенности евреев в России» [288, с. 100].

Згодом М. Реннекампф викладав у Другій Київській гімназії та Київському університеті Св. Володимира. Після успішного захисту дисертації та отримання ступеня магістра у жовтні 1859 р. він був відправлений за кордон для підготовки до професорського звання. У 1862 р. М. Реннекампф був призначений екстраординарним професором кафедри енциклопедії законознавства, а у 1868 р. захистив докторську дисертацію на тему «Очерки юридической энциклопедии» [415, с. 564]. Надалі він викладав енциклопедію законознавства та історію іноземного законодавства в Київському університеті Св. Володимира, а також історію в Інституті шляхетних дівчат, був членом Ради Колегії Павла Галагана [288, с. 100].

Протягом 1883 – 1890 рр. М. Реннекампф обіймав посаду ректора Київського університету Св. Володимира. Водночас він брав активну участь у громадському житті, був почесним мировим суддею, гласним Київської міської думи, київським міським головою.

Помер М. Реннекампф у 1899 р.

Іван Якович Дунін-Борковський належав до давнього дворянського роду. Він народився 17 вересня 1832 р. у родовому маєтку Бобровиця під Черніговом [363, с. 56; 369, с. 493]

Початкову освіту він отримав вдома. Згодом закінчив Чернігівську гімназію та Ніжинський юридичний ліцей [271, с. CLVI]. Надалі перебував на військовій службі, брав участь у Кримській війні і був нагороджений медаллю за хоробрість. Вийшов у відставку в 1857 р. у чині поручика. Після смерті батьків І. Дунін-Борковський оселився у садибі в с. Новий Білоус і став повноправним спадкоємцем родових маєтностей [310, с 70 – 72].

Відтоді І. Дунін-Борковський розпочав свою громадську діяльність. Він був почесним мировим суддею, повітовим і губерньським земським гласним. «По отзыву людей, имевших с ним дело, – зазначив сучасник, – всегда проявлял полное бескорыстное трудолюбие, самостоятельный взгляд на дело и прямоту, доходящие иногда до резкости. К этому времени относятся первые

шаги его на поприще частной благотворительности... Теперь нет возможности собрать точные сведения о его частных пожертвованиях. Известно только, что еще до учреждения стипендий за счет Ивана Яковлевича всегда воспитывалось несколько студентов, которым он ежегодно высылал деньги» [310, с 72].

За життя І. Дунін-Борковський пожертвував Чернігівському реальному училищу 50 тис. крб., Чернігівській чоловічій гімназії – 20 тис. крб., Чернігівській жіночій гімназії – 5 тис. крб. Згідно з духовним заповітом І. Дуніна-Борковського, кожний з цих навчальних закладів отримав ще по 30 тис. крб., а початкові школи міста – 10 тис. крб. Крім того, меценат заснував низку іменних стипендій для студентів університетів на честь своїх батька й матері, громадських діячів І. Шрага та О. Тишинського, педагога Я. Неверова і витратив на це понад 400 тис. крб. [310, с. 70; 202, с. 1 – 2; 207, с. 3 – 4; 203, с. 17 – 18; 218, с. 1429 – 1442; 228, с. 331 – 342; 114, с. 3].

І. Дуніну-Борковському зобов'язані здобуттям вищої освіти сотні молодих людей з небагатих родин, вихованці Чернігівського сирітського будинку, які отримали путівку в життя завдяки цьому благодійнику і меценату.

Помер І. Дунін-Борковський неодруженим і був похований у с. Новий Білоус неподалік від Чернігова.

Микола Петрович Іляшевич народився 27 березня 1834 р. у с. Терники Хорольського повіту Полтавської губернії. Навчався у Золоніському повітовому училищі, Полтавській гімназії, а у 1851 р. вступив до Ніжинського юридичного ліцею. Навчаючись на третьому курсі, був удостоєний срібної медалі за твір з епіграфом: «Предлог торговли есть вывоз и привоз товаров в пользу государства, предлог таможенъ есть известный сбор с сего же самого вывоза и привоза товаров в пользу так же, государства; для того должно государство держать точную средину между таможеню и торговлею и делать такие распоряжения, чтобы сии две вещи одна другую не запутывали, тогда наслаждаются вольностью торга» [72, арк. 14 зв.].

Службову кар'єру він розпочав у канцелярії Чернігівського, Полтавського та Харківського генерал-губернатора, а згодом перейшов до Палати державного майна Полтавської губернії.

У 1858 р. М. Ілляшевич почав викладати у Петровському Полтавському кадетському корпусі, а згодом у Полтавській Маріїнській жіночій гімназії та Полтавському інституті шляхетних дівчат.

Наприкінці 1860-х рр. М. Ілляшевич переїхав до Петербурга, де спочатку був призначений вихователем і вчителем російської мови та словесності Першої Петербурзької військової гімназії, а у 1871 р. – викладачем елітного Пажеського корпусу.

У 1878 р. М. Ілляшевич став членом Учбового комітету 4-го відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, а згодом – почесним членом Лохвицької Єпархіальної училищної ради, віце-головою Попечительської ради притулку принця Ольденбурзького та виконуючим обов'язки директора цього закладу. З 1891 р. він завідував училищем Принцеси Терези Ольденбурзької.

У 1896 р. М. Ілляшевич був призначений спочатку головою Господарського комітету Покровської общини сестер милосердя у Петербурзі, а потім членом Петербурзького міського попечительства про народну тверезість.

Вийшов у відставку М. Ілляшевич у 1906 р., залишаючись дійсним членом Попечительської ради притулку принця Ольденбурзького та почесним членом Лохвицької єпархіальної училищної ради [391, с. 77 – 78].

Леонід Іванович Глібов народився 4 березня (21 лютого) 1827 р. у с. Веселий Поділ на Полтавщині у родині управителя маєтків поміщиків Родзянків [509, с. 359].

Початкову освіту Л. Глібов здобув вдома, а згодом навчався у Полтавській гімназії, де почав писати вірші російською мовою. Частина написаних у цей час поезій була надрукована 1847 р. в Полтаві окремою книжкою під назвою «Стихотворения Леонида Глебова». Замість очікуваних

лаврів, перша книга принесла авторові лише неприємності – інспектор гімназії зробив Л. Глібову «внушение» та пригрозив карцером.

Хвороба змусила Л. Глібова у 1847 р. перервати навчання й повернутися додому [391, с. 47]. Після невдалої спроби вступити на медичний факультет Київського університету, він у 1849 р. вступив до Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька [277].

У 1851 р. через хворобу батька Л.Глібов залишив навчання, а у 1853 р. повернувся до Ліцею і закінчив його в 1855 р., але без атестата [420, с. 12]. Чому так трапилося, наразі не відомо. Від особової справи Л. Глібова залишився лише клаптик листа попечителя Київського навчального округу: «Відносно Глебова буде повідомлене додатково». Це додаткове розпорядження надійшло лише в 1856 р. [443; 74]. Але право на чин XIV класу Л. Глібову було таки присвоєно [72, арк. 12].

У Ніжині Л. Глібов продовжував писати вірші українською та російською мовами, займався перекладами [427, с. 101]. Поезії Л. Глібова здобули визнання студентів і викладачів Ніжинського юридичного ліцею. Зокрема, професор М. Тулов вважав, що «байки Л. Глібова у показі побутового життя українців – цілком самостійна й дуже цінна праця і є великим внеском у літературу»[364].

У 1855 р. Л. Глібова було призначено вчителем історії й географії в Чорному Осколі на Поділлі. Згодом він переїхав до Чернігова і почав викладати у місцевій гімназії. Педагогічну й літературну працю Л. Глібов поєднував з культурно-просвітницькою діяльністю, брав участь у Чернігівській громаді, організовував літературні вечори та вистави, написав п'єси «До мирового» й «Хуторяночка». Особливо зблизився Л.Глібов з І. Андрущенком, який був пов'язаний не тільки з організаціями «Землі і волі» в Москві та Петербурзі, а й з О. Герценом, одержував з-закордону і поширював «Колокол», «Полярную звезду» та інші заборонені видання.

Демократичне піднесення на зламі 50-60-х рр. XIX ст. уможливило створення недільних шкіл для народу, видання книжок та журналів. Свої

байки та вірші Л. Глібов друкував у журналі «Основа», що з 1861 р. виходив у Петербурзі. Це були, як правило, передруки – вони раніше вже друкувалися в регіональній періодиці, здебільшого в «Черниговских губернских ведомостях». Але в «Основі» байки та вірші Л. Глібова стали доступними для читачів в усіх куточках України [365, с. 196].

У середині 1861 р. Л. Глібов почав видавати тижневик «Черниговский листок» (російською й українською мовами), що мав виразний літературний ухил і виходив за своїм значенням за межі місцевого органу. «Мета видання, – писав видавець і редактор, – надати можливість місцевим жителям мати друкований орган громадського життя і діяльності» [297, с. 23]. Після припинення у жовтні 1862 р. видання «Основи», «Черниговский листок» залишався єдиним україномовним періодичним виданням в Російській імперії. На цьому шляху Л. Глібову доводилося долати значні труднощі: «Кто ближе знаком с нашей редакцией и с образом наших действий, с нашими усилиями ями, тот очень хорошо знает, что мы вели свое дело даже с убытком для себя» [278, с. 259].

У 1863 р. у Києві в серії книг для народного читання вийшов перший збірник байок Л. Глібова, але сумнозвісний Валуєвський циркуляр спричинив його заборону, відтак частину тиражу було знищено [541].

У липні 1863 р. було заарештовано І. Андрущенка. Серед його паперів було виявлено листи Л. Глібова. Становище ускладнилося ще й тим, що І. Андрущенко передав з в'язниці Л. Глібову конфіденційні листи. Відтак у серпні 1863 р. було заборонено «Черниговский листок» і встановлено поліцейний нагляд за Л. Глібовим. Згодом, 1 жовтня 1863 р. розпорядженням міністра освіти його звільнили з посади вчителя. Відтоді все листування Л. Глібова пильно переглядав місцевий поліцмейстер [366, с. 212].

Позбавлений роботи, Л. Глібов 30 жовтня 1863 р. виїхав до Ніжина до батьків дружини. Тільки через два роки він зміг повернутися до Чернігова на посаду реєстратора губернського статистичного комітету. Наприкінці 1867 р. Л. Глібову вдалося влаштуватися завідувачим Чернігівською земською

друкарнею.

Л. Глібов неодноразово (у 1865, 1873, 1875, 1876 рр.) клопотався про дозвіл знову видавати газету, але безрезультатно [472, с. 183].

10 листопада (29 жовтня) 1893 р. Л. Глібова помер. Чернігів урочисто поховав свого великого громадянина. На пам'ятнику поетові, спорудженому на кошти громадськості, було викарбовано слова В. Самійленка:

«...І от замовк твій голос, погас огонь ясний,
Що в темному світі окопі;
Але не вмере поет у пам'яті людській.
Згадаєм ми тебе в недоленці лихій
І в кращий час нової долі».

Федір Іванович Леонтович народився у 1833 р. у с. Попівці Конотопського повіту Чернігівської губернії. Навчався у Ніжинській гімназії та Ніжинському юридичному ліцеї, який закінчив у 1855 р. з правом на чин XII класу [271, с. CLIX; 72, арк. 12].

До юридичного факультету Київського університету Ф. Леонтовича було зараховано без іспитів. Навчався він на «відмінно», відтак після закінчення університету йому запропонували залишитись у Київському університеті або вчителем Першої Київської гімназії, але Ф. Леонтович обрав Рішельєвський ліцей в Одесі [367, с. 91; 377, с. 16].

У 1863 р. Ф. Леонтович захистив магістерську роботу на тему «Крестьяне Юго-Западной России по литовскому праву в XV и XVI вв.» і у 1865 р. почав викладати на кафедрі історії російського права у Новоросійському університеті. Згодом він став членом Одеського товариства історії та старожитностей, Слов'янського товариства Кирила та Мефодія, Товариства допомоги літераторам та вченим, Сербського вченого товариства, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Ф. Леонтович брав участь у роботі VI Археологічного з'їзду в Одесі та Комісії для складання нового університетського Статуту [376, с. 11].

Свої враження про стиль і методику читання лекцій з історії російського права професором Ф. Леонтовичем сучасник засвідчив у такий спосіб: «На кафедрі сходила людина без найменших ораторських претензій, спокійна. Читав він ясно, іноді дещо швидко, але водночас із такою теплотою і любов'ю до свого предмета, що він, здавалося, мимоволі закликав своїх слухачів йти вказаним шляхом вивчення правового життя своєї Батьківщини, любов до якої зростала у міру того, як відкривалося перед очима молоді правове життя їхньої вітчизни» [323].

Докторську дисертацію з державного права «Древнее хорватско-далматское законодательство» Ф. Леонтович захистив у Новоросійському університеті у березні 1868 р. У 1869 р. він був обраний ректором Новоросійського університету і перебував на цій посаді два терміни до 1877 р. У 1879 р. Ф. Леонтович став деканом юридичного факультету, а в 1881 р. – проректором Новоросійського університету [525; 349, с. 367].

За часів ректорства та проректорства Ф. Леонтовича було відремонтовано будівлю Новоросійського університету, бібліотеку, виділено кошти на обладнання друкарні та обсерваторії, засновано «Опікунство для незаможних студентів» [378, с. 47 – 54.]

У 1884 р. Ф. Леонтович став директором Одеського комерційного училища, але й надалі залишався на посаді професора університету [317, с. 66]. У 1892 р. Ф. Леонтович був переведений до Варшавського університету і до 1902 р. обіймав кафедру російського права. В останні роки життя Ф. Леонтович мешкав у Одесі, але у 1909 р. переїхав до Кисловодська, де і помер у 1910 р.

Наукова спадщина Ф. Леонтовича складається з понад 80 праць з історії права Стародавньої Русі та Великого князівства Литовського, які й до сьогодні не втратили свого наукового значення.

Франтішек Казимирович Богусевич народився у фільварку Свірани Віленської губернії у сім'ї дрібного шляхтича. Початкову освіту він здобув у Віленській гімназії, яку закінчив у 1861 р. [528]. Того ж таки року

Ф. Богушевич вступив до Петербурзького університету, проте за два місяці був виключений за участь у студентських заворушеннях [419, с. 39]. Відтак Ф. Богушевич повернувся на батьківщину і працював учителем у містечку Дацішках на Опшмянщині. Тут його застало польське національно-визвольне повстання 1863 р., в якому Ф. Богушевич узяв безпосередню участь, був поранений і лише дивом врятувався від смерті.

Незабаром, після придушення повстання, Ф. Богушевич перебрався до України і в 1865 р. вступив до Ніжинського юридичного ліцею. Заробляв він собі на життя репетиторством, оскільки стипендію вдалося виклопотати лише на третьому курсі: «Быв на первом курсе лицея, я обратился к начальству о назначении мне стипендии со второго полугодия; но так как вакансии не оказалось, я получил отказ. Поступив во 2-й курс, я нашел возможным кое как содержаться репетиторским трудом, и поэтому счел неуместным беспокоить начальство моей просьбой о стипендии; на будущее же время, желая посвятить более времени собственному образованию, я не предвижу никакой возможности обеспечить свое существование трудом, так скудно вознаграждаемым и требующим более, чем я могу посвятить на этот предмет времени. От родных я не получаю никакого пособия по несостоятельности их; между тем как, кроме обыкновенных расходов на прожитие, я, больной, должен нести расходы на излечение. Все эти обстоятельства заставили меня утруждать просьбой Ваше высочородие о назначении мне стипендии на будущее время» [90, арк. 70; 427, с. 105 – 106].

Саме до студентських років належать перші літературні спроби Ф. Богушевича. Під впливом поезії Т. Шевченка він писав твори українською мовою, але вони залишилися неопублікованими, а згодом були знищені самим автором [262, с. 157 – 167].

У 1868 р. Ф. Богушевич закінчив Ніжинський юридичний ліцей з правом на чин XII класу [271, с. CLXXI] і влаштувався до канцелярії Чернігівського губерньського правління. Згодом він обіймав посаду судового слідчого у Кролевецькому, Стародубському та Чернігівському повітах.

Через погіршення здоров'я на початку 1871 р. Ф. Богушевич подав у відставку, але згодом повернувся на службу і був призначений судовим слідчим спочатку у Грязовецькому повіті Вологодської губернії, а потім у Борзнянському повіті Чернігівської губернії.

У червня 1874 р. Ф. Богушевич був призначений судовим слідчим у Конотопському повіті Чернігівської губернії [419, с. 44]. Дещо пізніше Ф. Богушевича було підвищено в чині – він став колезьким асесором, а згодом отримав чин надвірного радника. Та не пройшло й року, як Ф. Богушевич знову пішов у відпустку «внаслідок розладу здоров'я».

Короткочасний відпочинок і малоефективне лікування не давали бажаного результату. Треба було приділити серйозну увагу здоров'ю, змінити місце проживання.

До того ж, давні друзі обіцяли місце присяжного повіреного на батьківщині при Віленському окружному суді. Перебуваючи у відпустці, Ф. Богушевич у грудні 1883 р. залишив прохання про зарахування його в адвокатуру. 21 січня 1884 р. Віленський окружний суд прийняв Ф. Богушевича у присяжні повірені [419, с. 45].

На Віленщині Ф. Богушевич служив у окружному суді, проте в середині 1890-х рр. тяжка хвороба змусила його вийти у відставку й переїхати до своєї садиби Кушляни, де він і помер 15 квітня 1900 р. Похований Ф. Богушевич на кладовищі в містечку Жупрани (нині Ошмянського району Гродненської області Республіки Білорусь).

Формування поглядів Ф. Богушевича відбувалося під впливом ідей революційних демократів і селянського руху. Ф. Богушевич – один з зачинателів напряму критичного реалізму у білоруській літературі. Йому належать збірники поезій «Дудка білоруська» (1891, Краків, під псевдонімом Мацей Бурячок) і «Смичок білоруський» (1894, Познань, під псевдонімом Симон Реука з-пад Барисава). Збірки «Білоруська скрипочка» і «Білоруські оповідання» не були надруковані через цензурні утиски й досі не виявлені.

Поезія Ф. Богушевича пройнята глибокою вірою у творчі сили народу. Захист інтересів і прав пригнобленого селянства, критика царизму і пережитків кріпосництва складають пафос його творчості. Національно-визвольні вимоги поет тісно пов'язував з вимогою політичних свобод для широких народних мас. У своїх творах Ф. Богушевич змалював реалістичні картини злиднів і безправ'я пореформеного білоруського села. Поема «У острозі» стала гострим памфлетом на судові порядки царської Росії, свавілля чиновників. Людина з народу виступає у його віршах як носій духовного благородства, соціальної правди. Ф. Богушевич першим з білоруських письменників виступив на захист рідної мови. У своїй творчості він блискуче використав традиційну поезику народної пісні і казки, а відтак вплинув на розвиток білоруської літератури, творчість Я. Купали, Я. Коласа, Е. Пашкевич (Е. Тітки) [528].

Світогляд та ідейні переконання Ф. Богушевича відображали потреби національного відродження народів Російської імперії, позбавлених суверенних прав на самостійне суспільне і духовно-культурне існування, відновлення своєї державності.

Олексій Іванович Маркевич народився 17 березня 1847 р. у с. Смоші Прилуцького повіту Полтавської губернії. Навчався у Першій Київській гімназії, Константинівському межовому інституті в Москві, був вільнослухачем фізико-математичного факультету Московського університету. У 1867 – 1868 рр. О. Маркевич навчався у Ніжинському юридичному ліцею. Основну увагу він приділяв заняттям з історії, які проводив І. Лашнюков. Після переходу І. Лашнюкова до Київського університету О. Маркевич залишив Ліцей з наміром вступити до Новоросійського університету, але не зміг стати ні студентом, ні вільним слухачем. Згодом він усе ж таки одержав дозвіл відвідувати лекції на історико-філологічному факультеті й у 1869 р. закінчив Новоросійський університет [411, с. 304; 359, с. 183].

Згодом О. Маркевич викладав у Таганрозькій гімназії (1869 – 1871 рр.),

Одеському комерційному училищі (1871 – 1873 рр.), Одеському інституті шляхетних дівчат (1875 – 1876 рр.) та Одеській Маріїнській жіночій гімназії (1875 – 1884 рр.) [563, с. 515].

У 1879 р. О. Маркевич захистив магістерську дисертацію на тему «О местничестве: Русская историография в отношении к местничеству» і в 1880 р. став приват-доцентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету. У 1888 р. він захистив докторську дисертацію на тему «История местничества в Московском государстве в XV – XVII вв.» і в 1893 р. став ординарним професором Новоросійського університету.

О. Маркевич розробив близько 20 спецкурсів з російської історії, історії Південної України, історії слов'ян, загальної історії, історіографії, джерелознавства, історії літератури. Крім того, у науковому доробку О. Маркевича певне місце належало історичному книгознавству. Інтерес ученого до історії вітчизняної книжкової спадщини можна вважати частиною загального процесу збереження та вивчення книжкових пам'яток України, що, у свою чергу, було викликано піднесенням національної самосвідомості [547, с. 225 – 230].

О. Маркевич був членом Одеського товариства історії та старожитностей, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Таврійської губернської вченої архівної комісії, Імператорського Московського археологічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Катеринославської губернської вченої архівної комісії [563, с. 515].

У 1884 р. О. Маркевич був звинувачений у тому, що під час лекції негативно відгукнувся про імператора Олександра I, за що отримав попередження і на 5 років був переведений на посаду приват-доцента. У 1895 р. він опинився під слідством, коли намагався перевезти через австрійсько-російський кордон заборонену літературу. Справу було закрито, але академічну кар'єру він змушений був припинити [554, с. 23].

Помер О. Маркевич у 1905 р.

Іван Федорович Фесенко народився 15 травня 1846 р. у с. Баранівці, тепер Шишацького району Полтавської області. Навчався у Полтавській духовній семінарії, а згодом у Ніжинському юридичному ліцеї, звідки у 1868 р. перейшов на юридичний факультет Петербурзького університету [261, с. 15 – 16]. «Среди товарищей как в семинарии, так в лицее и университете Фесенко пользовался большим уважением и авторитетом. Одна уже внешность его действовала на многих импонирующим образом... Этой внешности вполне соответствовало бросавшееся в глаза, при первой же встрече с ним, умственное его превосходство над другими – его начитанность, красноречие, диалектические способности, проявлявшиеся в отстаиваемых им взглядах», – зазначив у своїх спогадах відомий діяч революційного руху Л. Дейч [295, с. 4].

Незадовго до випуску І. Фесенко подав прохання про звільнення з університету та виїхав за кордон з Д. Лизогубом, у якого ще студентом працював домашнім учителем. Офіційно ця поїздка була пов'язана з лікуванням. Втім, за кордоном І. Фесенко зустрічався з ідеологом народництва П. Лавровим, займався пошуком ідейних однодумців [440, с. 136 – 142]. Він не погоджувався ані з твердженням М. Бакуніна про те, що «русский народ всегда готов к бунту», ані з його теорією «анархії». Утопічним І. Фесенко вважав і прагнення П. Лаврова піднести «умственный и нравственный уровень крестьян до наиболее высокоразвитых революционеров из интеллигенции» [295, с. 5; 449].

Восени 1874 р. І. Фесенко повернувся з-за кордону, але був заарештований внаслідок доносу щодо його причетності до гуртка братів Жебуньових. Жодних компрометуючих І. Фесенка доказів під час обшуку виявлено не було, і взимку 1874 р. він оселився у Києві, де заснував та очолив гурток, «целью которго должна была стать пропаганда социализма исключительно только среди приверженцев рационалистических сект. В кружок этот входили преимущественно молодые люди, не достигшие совершеннолетия, – гимназисты последних классов, экстерны и лица без

определенных занятий» [295, с. 6]. І. Фесенко залучив до цього гуртка Л. Дейча, Т. Квятковського, Д. Соколова. «Фесенко был на несколько лет старше каждого из нас, – остальных членов кружка. К тому же он являлся наиболее образованным и красноречивым. Неудивительно, поэтому, что в нашем кружке Фесенко играл роль главаря. Все без малейших споров согласились с его взглядами, и с наступлением весны 1875 г. группами или парам отправились к сектантам», – так схарактеризував І. Фесенка Л. Дейч [295, с. 7].

Навесні 1875 р. гуртківці вирушили «в народ». Особливі надії вони покладали на сектантів – так званих «бігунів», вважаючи їх «цілком свідомими соціалістами». Інші народники, переважно українці, попрямували до штундистів, що мешкали на Херсонщині та Київщині. Ще кілька гуртківців у тому числі й І. Фесенко, зупинили свій вибір на молоканах. Проте невдовзі, того ж таки 1875 р. він був заарештований за соціалістичну пропаганду в с. Олександрівці Катеринославської губернії [448, с. 386].

Після звільнення з-під варту у 1876 р. І. Фесенко мешкав у Петербурзі й, перебуваючи під наглядом поліції, читав лекції з політичної економії у робітничих гуртках.

Влітку 1878 р. у зв'язку з хворобою разом з дружиною І. Фесенко переїхав до Одеси, де продовжував вести революційну роботу. Служив наглядачем в Одеському сирітському училищі. У січні 1880 р. І. Фесенка було заарештовано за пропаганду соціально-революційних ідей. Через хворобу він не був взятий під варту, але мав виїхати у заслання до Східного Сибіру. Проте внаслідок хвороби покарання було замінено на перебування під наглядом поліції протягом 4 років [299, стб. 1821 – 1822].

Помер І. Фесенко у 1882 р. в Одесі.

Федір Гнатович Стравинський народився 8 (20) червня 1843 р. у Речицькому повіті Мінської губернії. Навчався у Мозирській та Ніжинській гімназіях, а у 1865 р. вступив на юридичний факультет Новоросійського університету, звідки через рік перевівся до Київського університету, а згодом

у 1868 р. через матеріальні труднощі – до Ніжинського юридичного ліцею, де у 1869 р. отримав атестат з правом на чин XII класу [527; 271, с. CLXXXIII]. У Ніжині він брав участь в аматорських концертах, спектаклях, співав у хорі.

У 1869 р. Ф. Стравинський вступив до Петербурзької консерваторії, після закінчення якої у серпні 1873 р. дебютував на сцені Київського оперного театру в опері В. Белліні «Сомнамбула». У 1876 р. Ф. Стравинський переїхав до Петербурга і став солістом Маріїнського театру, де працював до смерті, що трапилася у 1902 р. [476]. У 1915 р. у Маріїнському театрі було встановлено погруддя співака.

Ф. Стравинський був дуже різностороннім співаком – виконував як драматичні, так і комедійні партії. Багато уваги приділяв жестам, міміці, костюмам, сам створював грим для своїх ролей, які відрізнялися психологічною глибиною та акторською майстерністю. Мав достатньо сильний голос (більше двох октав), але дуже багато працював над звучанням. До репертуару співака за 26 років сценічної роботи увійшло близько 60 опер російських та італійських композиторів [477].

Ф. Стравинський був визначним камерним співаком – він узяв участь у понад 500 концертах. Камерний репертуар складався з романсів М. Глинки, О. Даргомижського, О. Бородіна, М. Римського-Корсакова, П. Чайковського, Ф. Шуберта. Співаку присвятили свої твори М. Римський-Корсаков («Анчар – дерево смерті», 1897 р.) та А. Рубинштейн («Балада», 1891 р.) [477].

Ф. Стравинський був різносторонньо обдарованою людиною. Він зібрав одну з найбільш цінних у Петербурзі бібліотек, що свідчила про його обізнаність в історії, літературі й театральній справі. Як зазначає К. Стравінська, у бібліотеці її діда були праці М. Драгоманова, М. Костомарова, Д. Яворницького, численні видання «Кобзаря» Т. Шевченка. У Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського зберігаються малюнки Ф. Стравінського, зроблені під час поїздки до Волинської губернії у 1889 р. [389, с. 145 – 146].

Василь Петрович Горленко народився 1 (13) січня 1853 р. у с. Ярошівці

(нині Талалаївського району Чернігівської області) у сім'ї поміщика. Освіту він здобув у Полтавській гімназії, Ніжинському юридичному ліцеї та Сорбоннському університеті в Парижі [239; 259; 519].

Під час перебування у Франції він співробітничав з редакцією відомої газети «Фігаро». На початку 1880-х рр. В. Горленко повернувся до України і став одним зі співробітників журналу «Киевская старина», на сторінках якої публікував статті з питань української літератури, народної творчості, історії, краєзнавства тощо [312].

У 1880-х рр. В. Горленко супроводжував М. Костомарова під час його поїздок по Україні. У 1897 р. В. Горленко перебрався до Петербурга. Газета «Новое время» видавала літературно-мистецький додаток, в якому В. Горленко систематично друкував рецензії на літературні та історичні твори, у першу чергу, українських письменників Панаса Мирного, І. Манжури, І. Франка, а також російських та французьких авторів [322]. В. Горленко першим почав публікувати прозові твори Т. Шевченка, зокрема підготував до друку уривки з повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» [283].

У 1898 р. у Києві вийшов друком збірник нарисів В. Горленка «Південно-руські нариси і портрети», а в 1899 р. – «Українські бувальщини» [284].

В. Горленко перебував у дружніх стосунках з багатьма сучасниками – М. Костомаровим, М. Заньковецькою, Панасом Мирним, Б. Грінченком, В. Кричевським, Дж. К. Джеромом, Д. Рошем і листувався з ними. Про В. Горленка залишили спогади видатні діячі української культури М. Сумцов, Є. Руданська, М. Зеров та інші [322].

Помер В. Горленко 14 (27) квітня 1907 р. у Петербурзі. Похований у с. Ярошівці.

Никодим Никодимович Карачевський-Вовк народився у Мінській губернії, а згодом переїхав із сім'єю до Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Освіту він отримав у Ніжинській гімназії та Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородько, який закінчив у 1852 р. з правом на чин

XII класу [271, с. CLVI].

Перебував на службі у канцелярії генерал-губернатора Віленської, Могильовської та Смоленської губерній, а згодом у Департаменті державного майна, довгий час був акцизним наглядачем та мировим посередником. Як зазначив сучасник, у цій ролі Н. Карачевський-Вовк «сблизился с народом, понял его нужды, полюбил его и отдался ему, оставшись верен принятому направлению до конца жизни. Он был в числе мировых посредников первого призыва, как известно, сыгравших видную и благородную роль в истории устройства освобожденных крестьян».

У 1874 р. Н. Карачевський-Вовк був обраний головою Борзнянської повітової земської управи і перебував на цій посаді близько 6 років. Його найближчими соратниками були у цей час І. Петрункевич, М. Ге, І. Товстоліс та інші видатні земські діячі.

У 1871 – 1876 рр. та 1883 – 1886 рр. Н. Карачевський-Вовк був гласним Чернігівського губернського земського зібрання, а у 1883 – 1886 рр. ще й членом губернської земської управи. Як зазначалося в некролозі Н. Карачевського-Вовка, «гласным Борзенского уездного земства он состоял до 1900 года и всегда пользовался большим уважением со стороны местного населения, сохранив до последнего времени влияние на ход земских дел в своем уезде. Кроме перечисленных должностей, покойный был еще несколько лет почетным мировым судьей й много лет членом уездного училищного совета.

Как человек, он отличался редким добродушием, простотой, доступностью и безобидным, чисто малороссийским, юмором».

Григорій Никодимович Карачевський-Вовк народився у 1832 р. У 1853 р. він закінчив Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородько з правом на чин XIV класу [271, с. CLVI]. Надалі служив у Чернігівській палаті цивільного суду, канцелярії губернатора, помічником наглядача акцизних зборів, а у 1865 – 1868 рр. – мировим посередником Комарівської діляниці Борзнянського повіту Чернігівської губернії.

15 квітня 1869 р. Г. Карачевський-Вовк був призначений почесним мировим суддею Борзнянського округу Чернігівської губернії, 21 січня 1874 р. – дільничним мировим суддею Чигиринського округу, а в 1887 р. – дільничним мировим суддею Борзнянського округу Чернігівської губернії. Згодом він був обраний почесним мировим суддею та головою Борзнянської повітової земської управи.

Помер Г. Карачевський-Вовк у 1914 р.

Таким чином, Ніжинський юридичний ліцей відіграв важливу роль у науковому та соціокультурному житті України. В його стінах було налагоджено ефективну комунікацію між професорською корпорацією та студентською спільнотою, яка виходила далеко за межі освітнього процесу й охоплювала широке коло питань тогочасної дійсності. Особлива аура, властива, на думку сучасників, Ніжинській вищій школі, сприяла науковій та літературній творчості викладачів і вихованців, які значною мірою збагатили скарбницю вітчизняної освіти, науки і культури.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що обрана тема досі не була об'єктом спеціального дослідження. В основу історіографічного аналізу покладено хронологічний принцип, що дозволило визначити періодизацію вивчення історії Ніжинського юридичного ліцею. З'ясовано, що дослідники лише окреслили контури цієї проблеми й у загальних рисах висвітлили окремі її аспекти.

Актуалізована джерельна база, що складається головним чином з писемних джерел, виявлених у бібліотеках та архівах Києва, Чернігова та Ніжина, а також опублікованих свого часу збірників поточної документації Міністерства народної освіти, є достатньо репрезентативною для вирішення поставлених у роботі завдань.

Задіяні методологічні принципи і методи історичного дослідження уможливило всебічне висвітлення діяльності Ніжинського юридичного ліцею у контексті вітчизняного історичного процесу середини XIX ст.

Створення Ніжинського юридичного ліцею, який являв собою важливу ланку в історії Ніжинської вищої школи, було зумовлене зростанням потреби судових і державних установ Російської імперії в освічених чиновниках. Підготовка кваліфікованих фахівців у Ніжинському юридичному ліцеї загалом кореспондувалася з освітніми практиками, характерними для тогочасних університетів.

Втім, у зв'язку із докорінними змінами у житті країни, яка в 60-х рр. XIX ст. ступила на шлях навздогінної модернізації, невизначеністю статусу ліцеїв як навчальних закладів «особливого типу» та їх недостатнім фінансуванням постало питання про реорганізацію Ніжинського юридичного ліцею. Зрештою, після тривалих дискусій на його базі у 1875 р. було створено Ніжинський історико-філологічний інститут, який готував учителів-гуманітаріїв для класичних гімназій.

Структура і система управління Ніжинського юридичного ліцею, визначені Статутом, затвердженим у квітні 1840 р., відповідали потребам організації освітнього процесу і залишалися незмінними аж до його реорганізації. Ніжинський юридичний ліцей мав належну навчально-матеріальну базу, якою досить ефективно опікувалися директори й почесні попечителі – спадкоємці фундаторів Ніжинської вищої школи братів Безбородьків.

Професорська корпорація Ніжинського юридичного ліцею що являла собою окрему мікросоціальну групу і складалася здебільшого з випускників вітчизняних університетів, в цілому відзначалася досить високим професійним рівнем, що відповідав вимогам часу. Серед професорів Ніжинського юридичного ліцею були відомі фахівці в галузі правознавства, історії та філології, автори численних наукових праць і підручників М. Бунге, І. Лашнюков, М. Тулов та ін.

Студентська спільнота Ніжинського юридичного ліцею здебільшого походила з родин дворян і чиновників Чернігівської та Полтавської губерній. За час свого існування Ніжинський юридичний ліцей підготував близько 840 правників, які знайшли своє покликання в галузі судочинства і правоохоронній системі, на державній та військовій службі, в органах місцевого самоврядування, у сфері освіти. Вихованці Ніжинського юридичного ліцею М. Ренненкампф і Ф. Леонтович очолювали Київській та Новоросійський університети, М. Гессе і П. Шрамченко обіймали посади київського та уфімського губернаторів, К. Троцина обирався головою Чернігівської губерньської земської управи.

Ніжинський юридичний ліцей являв собою важливий науковий та соціокультурний осередок. У ньому були створені необхідні умови для залучення студентів до наукової, літературної та художньої творчості, що дозволило їм згодом зробити вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки та культури. І до сьогодні зберігають своє значення науковий доробок істориків І. Лашнюкова, О. Маркевича і Ф. Леонтовича, правознавця М. Ренненкампфа,

культуролога В. Горленка, літературна спадщина М. Гербеля, Л. Глібова та Ф. Богушевича.

Загалом, діяльність Ніжинського юридичного ліцею, який успадкував, зберіг і розвинув кращі традиції своїх попередників – Гімназії вищих наук і Фізико-математичного ліцею, розгорталася на межі двох епох – кріпосницької та капіталістичної і відображала суперечливий характер тієї доби.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

1.1. Архівні джерела

1.1.1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві

Ф. 707. Управління Київського учбового округу

оп. 6

1. Спр. 37. Дело о поручении преподавателю российской и всеобщей истории Шульговскому заведовать основной лицейской библиотекой, 5 февраля – 13 февраля 1840 г., 2 арк.
2. Спр. 144. Дело о преобразовании Лицея князя Безбородко и об открытии в г. Нежине гимназии, 8 июня 1840 г. – 17 октября 1841 г., 88 арк.
3. Спр. 205. Дело о командировании инспектора Волынской гимназии Зимовского инспектором в Лицей князя Безбородко, 8 августа – 12 октября 1840 г., 9 арк.
4. Спр. 261. Дело об утверждении преподавателя Лицея князя Безбородко Циммермана библиотекарем лицейской библиотеки, 4 – 29 октября 1840 г., 2 арк.

оп. 7

5. Спр. 56. Об определении комнатным надзирателем в пансион Лицея князя Безбородко иностранца Ганнота, 31 января – 28 февраля 1841 г., 2 арк.
6. Спр. 102. Об определении почетного гражданина Захаревича комнатным надзирателем в Лицей князя Безбородко, 28 февраля – 31 октября 1841 г., 14 арк.
7. Спр. 348. Об определении учителя рисования Лицея князя Безбородко Савицкого сверх настоящей должности архитектором Лицея, 19 ноября – 30 декабря 1841 г., 7 арк.

8. Спр. 349. По представлению директора Лицея князя Безбородко об утверждении преподавателя Паевского советником Правления Лицея, 18 ноября 1841 г., 2 арк.
9. Спр. 258. Об увольнении секретаря правления Лицея князя Безбородко Агнивцева от должности и об определении на его место губернского секретаря Выезжего, 1 – 19 декабря 1841 г., 9 арк.

оп. 8

10. Спр. 1. Общие годовые отчеты за 1841 год, 1 января 1841 г. – 27 января 1842 г., 706 арк.
11. Спр. 288. О разрешении принимать в благородный пансион Лицея вольноприходящими пансионерами детей купеческого звания, 1842 г., 3 арк.
12. Спр. 336. По представлению Лицея князя Безбородко об определении дворянина Матусевича учителем музыки при Лицее, 7 – 28 декабря 1842 г., 3 арк.

оп. 9

13. Спр. 1. С отчетом по Киевскому учебному округу за 1842 год, 2 января 1843 г., 683 арк.
14. Спр. 150 б. О представлении Лицея князя Безбородко касательно присутствия на Совете Лицея преподавателей, 1843 г., 1 арк.

оп. 11

15. Спр. 2. С отчетом по Киевскому учебному округу за 1844 год, 1845 г., 705 арк.

оп. 12

16. Спр. 16. Об осмотре учебных заведений с 1846 года, 13 января 1846 г. – 24 января 1847 г., 241 арк.

оп. 13

17. Спр. 6. С отчетом по Киевскому учебному округу за 1846 год, 1847 г., 609 арк.

оп. 14

18. Спр. 54. С ведомостями о состоянии Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, 1848 г., 39 арк.

оп. 16

19. Спр. 5. С отчетами о состоянии учебных заведений Киевского ученого круга за 1849 год, 1850 г., 611 арк.

оп. 17

20. Спр. 20. С отчетом по Киевскому учебному округу за 1850 год, 1851 г., 651 арк.

оп. 18

21. Спр. 35. С отчетом о состоянии Киевского учебного округа за 1851 год, 1852 г., 769 арк.

22. Спр. 192. О распространении на студентов Лицея князя Безбородко правила, чтобы исключенные из этого заведения студенты за нерадение или дурное поведение не оставались на жительстве в городе, где находится Лицей, август 1852 г., 2 арк.

оп. 19

23. Спр. 40. Отчет о состоянии Киевского учебного округа за 1852 год, 1853 г., 705 арк.

оп. 20

24. Спр. 90. Об увольнении профессора Лицея Циммермана от должности библиотекаря лицейской библиотеки и об утверждении в этой должности профессора Янишевского, 2 февраля 1854 г., 2 арк.

25. Спр. 98. С отчетом по Киевскому учебному округу за 1853 год, 1854 г., 707 арк.

26. Спр. 379. Об определении младшего учителя Нежинской гимназии Лаврова лектором немецкого языка в Лицее князя Безбородко и учителем этого же языка в высших классах Нежинской гимназии, 17 августа 1854 г., 8 арк.
27. Спр. 461. Об увольнении вовсе от службы директора Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии действительного статского советника Экеблада, о назначении ему пенсии и об определении директором означенного учебного заведения статского советника Могилянского, 28 сентября 1854 г., 31 арк.

оп. 21

28. Спр. 177. О разрешении определить Адама Марковского учителем танцевального искусства при Лицее князя Безбородко, 1855 г., 2 арк.
29. Спр. 189. Об определении коллежского асессора графа Кушелева-Безбородко почетным попечителем Лицея князя Безбородко, 1855 г., 13 арк.

оп. 22

30. Спр. 428. С отчетом директора Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии о пребывании в Нежине г. министра народного просвещения, 26 сентября 1856 г., 15 арк.
31. Спр. 470. О назначении инспектора казенных училищ Киевского учебного округа статского советника Стеблина-Каминского директором Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии, декабрь 1856 г., 10 арк.
32. Спр. 581. Об изменении Устава Лицея князя Безбородко, 17 ноября 1856 г. – 12 августа 1858г., 114 арк.

оп. 25

33. Спр. 365. Об определении учителя законоведения Новгород-Северской гимназии Затыркевича преподавателем энциклопедии законоведения в Лицее князя Безбородко, 1859 г., 11 арк.

оп. 26

34. Спр. 312. Об утверждении библиотекарем Лицея князя Безбородко профессора того же лицея Царевского, 1860 г., 2 арк.

оп. 28

35. Спр. 430. По представлению директора Лицея князя Безбородко об упразднении должности инспектора в Лицее и гимназии и возложении этой должности по Лицею на одного из профессоров, а по гимназии на учителей оной, 20 сентября 1862 г. – 9 октября 1862 г., 10 арк.

оп. 29

36. Спр. 262. Об определении исправляющего должность профессора Лицея князя Безбородко надворного советника Белоброва инспектором того же Лицея и Нежинской гимназии, 1863 г., 3 арк.

оп. 30

37. Спр. 42. Об определении кандидата Феодосия Вороного исправляющим должность профессора Лицея князя Безбородко по кафедре словесности, 1864 г., 6 арк.

оп. 31

38. Спр. 564. По Высочайшему повелению об отмене установленного для студентов Лицея князя Безбородко форменного платья, 25 ноября 1865 г. – 7 декабря 1865 г., 2 стр.

оп. 32

39. Спр. 64. О поручении временно заведывать библиотекой Лицея князя Безбородко учителю Нежинской гимназии Кончевскому, 1866 г., 2 арк.

40. Спр. 75. С отчетом о состоянии учебных заведений Киевского ученого округа за 1865 г., 1866 г., 1105 арк.

41. Спр. 216. Об утверждении директора училищ Черниговской губернии статского советника Гудимы директором Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии и об определении на его место исполняющим

должность директора училищ Черниговской губернии инспектора Киевской первой гимназии надворного советника Кустова, 1866 г., 25 арк.

42. Спр. 343. Об определении титулярного советника Льва Ждановича профессором кафедры законов казенного управления в Лицее князя Безбородко, 1866 г., 9 арк.

43. Спр. 455. Об определении кандидата Черепова исполняющим должность профессора в Лицее князя Безбородко по кафедре гражданских законов, 1866 г., 7 арк.

оп. 34

44. Спр. 31. О поручении профессорам Лицея князя Безбородко Максимовичу и Ждановичу чтения лекций студентам по вакантной кафедре гражданских законов, 1868 г., 11 арк.

45. Спр. 265. Об определении кандидата Университета Св. Владимира Ивана Забугина исправляющим должность профессора по кафедре гражданских законов в Лицее князя Безбородко, 1868 г., 7 арк.

46. Спр. 314. О поручении исправляющим должности профессоров Лицея князя Безбородко Ждановичу и Вороному временно преподавания по кафедре истории и статистики в том Лицее, 1868 г., 8 арк.

оп. 36

47. Спр. 122. О пожертвовании княгиней Елизаветою Ивановной Суворовой капитала в 105000 руб. в пользу Лицея князя Безбородко в Нежине, 2 июня 1870 г., 11 арк.

оп. 40

48. Спр. 43. О преобразовании Лицея князя Безбородко в Нежине в Историко-филологический институт, 1874 г., 74 арк.

оп. 87

49. Спр. 723. Об определении учителей музыки и танцевания в пансионе, состоящем при Лицее князя Безбородко, 1841 г., 5 арк.

50. Спр. 1027. Об определении в пансионе, состоящем при Лицее князя Безбородко, учителя фехтования 5 апреля – 12 июня 1846 г., 5 арк.
51. Спр. 1566. С ведомостями о количестве сумм, обращавшихся по кассе Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии в 1847 году, 26 февраля 1848 г., 8 арк.
52. Спр. 3249. С ведомостями о приходе и расходе сумм Лицея князя Безбородко, 9 февраля 1854 г. – 10 января 1855 г., 60 арк.
53. Спр. 3790. О пополнении библиотеки Лицея князя Безбородко и учреждении при Лицее студенческой библиотеки, 13 марта 1857 г. – 10 марта 1859 г., 26 арк.
54. Спр. 4449. С ведомостями о приходе и расходе сумм Лицея князя Безбородко за 1861 год, 7 февраля 1861 г., 32 арк.
55. Спр. 4601. О производстве в 1861/62 учебном году стипендии студентам Лицея князя Безбородко Левдику Акиму и Жуковскому Петру, 19 декабря 1861 г., 2 арк.
56. Спр. 4821. Дело о пожертвовании Кушелевым для Лицея Безбородко коллекции минералов, 20 июня – 6 августа 1863 г., 2 арк.
57. Спр. 5451. С копиями расписаний о суммах Лицея князя Безбородко, Нежинской гимназии и Нежинского уездного училища на 1871 г., 28 марта 1870 г., 20 арк.

1.1.2. Державний архів Чернігівської області

Ф. 128. Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора

оп. 1

58. Спр. 3237. Об исключении из Нежинской гимназии князя Безбородко профессоров Шаполинского и Белоусова за вредное влияние на молодежь и плохое поведение, ноябрь 1830 г. – 10 сентября 1834 г., 38 арк.

Ф. 229. Директор училищ Чернігівської губернії

оп. 1

59. Спр. 160. Формулярный список о службе профессора русской словесности в Лицее князя Безбородко 8 класса магистра Тулова за 1848 г., 1848 г., 4 арк.
60. Спр. 175. Формулярный список о службе профессора Лицея князя Безбородко коллежского советника Циммермана за 1856 г., 1856 г., 4 арк.
61. Спр. 177. Формулярный список о службе профессора Лицея князя Безбородко кандидата Патлаевского за 1864 г., 1864 г., 2 арк.
62. Спр. 178. Формулярный список о службе инспектора Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии надворного советника Морачевского за 1856 г., 1856 г., 8 арк.

1.1.3. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині

Ф. 1359. Ніжинський юридичний ліцей князя Безбородька

оп. 1

63. Спр. 49. Журнал Правления Лицея, 10 сентября – 7 декабря 1840 г., 49 арк.
64. Спр. 61. Краткая историческая записка о состоянии и деятельности Лицея и гимназии за 1841 – 1842 год, 1842 г., 50 арк.
65. Спр. 68. Журнал Правления Лицея, 23 октября – 12 декабря 1844 г., 33 арк.
66. Спр. 71. Журнал Правления Лицея, 1 августа – 28 августа 1845 г., 20 арк.
67. Спр. 73. Распоряжения директора Лицея о недопущении учеников к экзаменам за непосещение годичных испытаний, созыве совещаний и заседаний, 25 июля – 4 августа 1845 г., 49 арк.
68. Спр. 81. Распоряжение директора Лицея о предоставлении сведений о количестве наставников и учеников, успеваемости, объявления об экзаменах для учащихся, 20 января – 16 ноября 1848 г., 88 арк.
69. Спр. 100. Годовой отчет за 1850 год, 1850 г., 52 арк.
70. Спр. 108. Распоряжение директора Лицея всем наставникам и чиновникам Лицея о предоставлении сведений об успеваемости и поведении учеников, окончивших студентах, 25 января – 13 декабря 1851 г., 31 арк.

71. Спр. 113. Журнал Совета Лицея, 12 января – 23 декабря 1852 г., 56 арк.
72. Спр. 132. Журнал Совета Лицея, 4 мая – 12 августа 1855 г., 28 арк.
73. Спр. 139. Распоряжения директора Лицея о принятии присяги на верность Государю, предоставлении сведений о причинах неуспеваемости учеников, порядке занятий и другим вопросам, 24 февраля – 23 сентября 1855 г., 99 арк.
74. Спр. 142. Журнал Совета Лицея, 28 июля – 14 декабря 1856 г., 25 арк.
75. Спр. 173. Историческая записка о состоянии Лицея и Гимназии с 4 сентября 1860 г. по 4 сентября 1861 г., 1861 г., 10 арк.
76. Спр. 179. Журнал Совета Лицея, 21 апреля – 15 июня 1862 г., 11 арк.
77. Спр. 220. Журнал Совета Лицея, 16 января – 5 декабря 1870 г., 24 арк.
78. Спр. 234. Журнал Совета Лицея, 27 марта – 9 декабря 1872 г., 17 арк.
79. Спр. 235. Предписание попечителя Киевского учебного округа о пожертвовании денег графинями Мусиной-Пушкиной и Кочубей на содержание Лицея, 28 июля 1872 г., 2 арк.
80. Спр. 238. Правила Лицея, 8 июня 1873 г., 17 арк.
81. Спр. 242. Список икон из картинной галереи Лицея, 14 февраля 1873 г., 1 арк.
82. Спр. 339. Краткий отчет Лицея и учрежденной при нем гимназии за 1840/41 год, 1841 г., 22 арк.
83. Спр. 389. Вопросы по предметам для экзаменов ученикам, 1848 – 1849 гг., 23 арк.
84. Спр. 392. Журнал регистрации посещений лекций преподавателями и студентами Лицея, 1848 г., 7 арк.
85. Спр. 419. Историческая записка о состоянии Лицея и гимназии за 1850 – 1851 г., 22 апреля 1851 г., 57 арк.
86. Спр. 472. Именной список и формулярные списки чиновников и преподавателей Лицея, 22 июля – 1 ноября 1854 г., 100 арк.
87. Спр. 476. Годовой отчет о состоянии и деятельности Лицея за 1853/1854 учебный год, 29 октября 1854 г., 16 арк.

88. Спр. 573. Годовой отчет Лицея за 1857 – 1858 г. Именной список чиновников и наставников, 1858 г., 53 арк.
89. Спр. 604. Историческая записка о состоянии Лицея и Нежинской гимназии с 4 сентября 1860 г. по 4 сентября 1861 г., с 4 сентября 1862 г. по 4 сентября 1863 г., 28 августа 1863 г., 26 арк.
90. Спр. 701. Прошения о зачислении в Лицей, назначении стипендии, предоставлении отсрочек от экзаменов и приложенные свидетельства, 1 апреля – 30 декабря 1861 г., 105 арк.
91. Спр. 715. Переписка с попечителем учебного округа об учреждении при Лицее стипендии им. Рудановского, 19 декабря – 15 сентября 1868 г., 23 арк.
92. Спр. 733. Правила для студентов Лицея, составленные Советом Лицея, 3 июня 1869 г., 23 арк.
93. Спр. 758. Переписка с попечителем Киевского учебного округа о порядке проведения экзаменов для поступающих в Лицей и правила приема студентов, 13 марта – 27 марта 1870 г., 47 арк.
94. Спр. 833. Отчет о состоянии и деятельности Лицея за 1874 – 75 учебный год, 1875 г., 7 арк.

1.2. Опубліковані джерела

95. Акт в Нежинском Лицее // Журнал Министерства народного просвещения. – 1862. – Ч. СХІІІ. – Отд. 4. – С. 23 – 28.
96. Ведомости об учебных заведениях Министерства народного просвещения за 1855 и 1856 годы // Журнал Министерства народного просвещения. – 1857. – Ч. ХСV. – Отд. 3. – С. 3 – 29.
97. Ведомости об учебных заведениях Министерства народного просвещения за 1857 и 1858 годы // Журнал Министерства народного просвещения. – 1859. – Ч. СІІІ. – Отд. 3. – С. 28 – 55.
98. Высочайше утвержденный «Устав Лицея князя Безбородко» // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения

- собственной Е. И. В. Канцелярии, 1841. – Собр. второе. – Т. XV. – Отд. первое. 1840 (13044 – 14140). – С. 302 – 307.
99. Высочайше утвержденный Общий устав Императорских российских университетов // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1866. – Собр. второе. – Т. XXXVIII. – Отд. 1. 1863 (39117 – 40024). – С. 621 – 638.
100. Высочайше утвержденный Общий устав Императорских Российских университетов // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1836. – Собр. второе. – Т. X. – Отд. 1. 1835 (7717 – 8356). – С. 841 – 855.
101. Высочайше утвержденный Общий устав Императорских российских университетов // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1887. – Собр. третье. – Т. IV. – 1884 (1934 – 2642) – С. 456 – 474.
102. Высочайше утвержденный Устав Императорского Казанского университета // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. – 1804 – 1805. – С. 607 – 626.
103. Высочайше утвержденный устав Императорского Московского университета // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. – (1804 – 1805). – С. 570 – 589.
104. Высочайше утвержденный устав Императорского Харьковского университета // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII. – 1804 – 1805. – С. 589 – 607.
105. Высочайше утвержденный Устав Ришельевского лицея // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1838. – Собр. второе. – Т. XII. – Отд. первое. – 1837 (9825 – 10631). – С. 343 – 351.

106. Выступление председателя Черниговской губернской земской управы М.П. Савицкого на губернском собрании по поводу смерти К.Е. Троцины // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17 – 29 января 1914 г. (с приложениями). – Чернигов: Типография Губернского земства, 1914. – С. 100 – 102.
107. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1859 г. – К.: В Университетской типографии, 1859. – 25 с.
108. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1860 г. – К.: В Университетской типографии, 1860. – 30 с.
109. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1861 г. – К.: В Университетской типографии, 1861. – 30 с.
110. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1862 г. – К.: В Университетской типографии, 1862. – 39 с.
111. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1863 г. – К.: В Университетской типографии, 1863. – 27 с.
112. Годичный торжественный акт в Лицее князя Безбородко и Нежинской гимназии, бывший 4 сентября 1865 г. – К.: В Университетской типографии, 1865. – 32 с.
113. Дополнительные правила для освобождения студентов от платы за слушание лекций // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1866. – Т. 2 (1835 – 1849). – С. 535 – 536.
114. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 47 очередной сессии 1911 года, состоявшейся 1 – 12 декабря 1911 г. – Чернигов, 1912. – Доклад 11. – С. 1 – 4.

115. Записка о необходимости преобразования лицеев Демидовского и Князя Безбородко – СПб.: В Типографии П.А. Кулиша, 1863. – 66 с.
116. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения 1843 г., почерпнутое из последних отчетов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845. – Ч. XLV. – Отд. III. – С. 1 – 24.
117. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения 1845 г., почерпнутое из последних отчетов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1848. – Ч. LVII. – Отд. 3. – С. 1 – 22.
118. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения 1847 г., почерпнутое из последних отчетов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1849. – Ч. LXI. – Отд. 3. – С. 1 – 32.
119. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения 1849 г., почерпнутое из последних отчетов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1851. – Ч. LXIX. – Отд. 3. – С. 1 – 28.
120. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения 1850 г., почерпнутое из последних отчетов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1852. – Ч. LXXIII. – Отд. 3. – С. 1 – 30.
121. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения 1853 г., почерпнутое из последних отчетов // Журнал

- Министерства народного просвещения. – 1855. – Ч. LXXXV. – Отд. 3. – С. 1 – 30.
122. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства народного просвещения 1854 г., почерпнутое из последних отчетов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – Ч. LXXXIX. – Отд. 3. – С. 1 – 30.
123. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXI. – Отд. 4. – С. 1 – 35.
124. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1850 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1851. – Ч. LXX. – Отд. 1. – С. 33 – 160.
125. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1851 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1852. – Ч. LXXIV. – Отд. 1. – С. 25 – 146.
126. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1852 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1853. – Ч. LXXVII. – Отд. 1. – С. 25 – 151.
127. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1854 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – Ч. LXXXVI. – Отд. 1. – С. 3 – 142.
128. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1856 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1857. – Ч. XCV. – Отд. 1. – С. 3 – 138.
129. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1857 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1858. – Ч. XCVIII. – Отд. 1. – С. 3 – 146.
130. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1858 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1859. – Ч. CIII. – Отд. 1. – С. 27 – 142.

131. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1867 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. CXLII. – Отд. 1. – С. 1 – 105.
132. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1868 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч. CXLVII. – Отд. 1. – С. 1 – 79.
133. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1869 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Ч. CLIV. – Отд. 1. – С. 1 – 95.
134. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1870 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Ч. CLX. – Отд. 1. – С. 3 – 97.
135. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1871 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Ч. CLXV. – Отд. 1. – С. 97 – 155.
136. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1872 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXIII. – Отд. 1. – С. 65 – 112.
137. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1873 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Ч. CLXXX. – Отд. 1. – С. 1 – 65.
138. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1874 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. CLXXXV. – Отд. 1. – С. 43 – 67.
139. Извлечение из всеподданнейшего отчета Министерства народного просвещения за 1875 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1877. – Ч. CXCI. – Отд. 1. – С. 185 – 252.
140. Извлечение из отчета по Лицею князя Безбородко за 1861 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1862. – Ч. CXVI. – Отд. 2. – С. 131 – 140.

141. Извлечение из отчета по Лицею князя Безбородко за 1863 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1864. – Ч. СХХIV. – Отд. 2. – С. 61 – 68.
142. Инструкция директору Демидовского Лицея // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 г. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 1255 – 1259.
143. Инструкция директору Лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 гг. – Отд. 2. 1840 – 1855 г. – Стб. 1259.
144. О возвышении платы за обучение // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 г. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 629 – 632.
145. О возвышении платы за учение в высших и средних учебных заведениях // Журнал Министерства народного просвещения. – 1849. – Ч. LXI. – Отд. 1. – С. 97 – 98.
146. О дозволении в Лицеях Демидовском и князя Безбородко соединять должности комнатных надзирателей и лекторов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1851. – Ч. LXXI. – Отд. 1. – С. 31.
147. О дозволении воспитанникам Лицея князя Безбородко жить на вольных квартирах с выдачей им стипендий // Журнал Министерства народного просвещения. – 1862. – Ч. СХIII. – Отд. 1. – С. 53.
148. О дозволении воспитанникам Лицея князя Безбородо жить на вольных квартирах, с выдачею им стипендий // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 3. Царствование императора Александра II. 1855 – 1864 гг. – Стб. 827.
149. О заведении в Нежине Гимназии высших наук князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения:

- В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Стб. 425 – 428.
150. О закрытии отделения пансиона при лицее князя Безбородко для учеников Нежинской гимназии // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876 гг. – Т. 3. Царствование императора Александра II. 1855 – 1864 гг. – Стб. 954 – 955.
151. О запрещении исключаемым из Лицеев студентам оставаться в тех городах, где находятся сии заведения // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 г. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 1404 – 1405.
152. О лицах изъятых от телесного наказания на основании аттестатов об образовании // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 гг. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 879 – 880.
153. О назначении гофмейстера графа Мусина-Пушкина в звание Почетного попечителя Лицея князя Безбородко и о переходе сего звания в род графом Мусиных-Пушкиных // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1877. – Т. 5. Царствование императора Александра II. 1871 – 1873 гг. – Стб. 1772 – 1773.
154. О подчинении директору Нежинской гимназии находящихся в Нежине Александровского Греческого, уездного и приходского училищ // Журнал Министерства народного просвещения. – 1841. – Ч. XXXI. – Отд. 1. – С. 21.
155. О подчинении директору Нежинской гимназии находящихся в Нежине Александровского Греческого, уездного и приходского училищ // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.:

- Типография Императорской Академии наук, 1866. – Т. 2. (1835 – 1849). – С. 503 – 504.
156. О пожертвовании графа Безбородко на устройство пансиона Нежинской Гимназии // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Стб. 1360.
157. О правах Почетного попечителя Лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 г. – Отд.1: 1825 – 1839 гг. – Стб. 533.
158. О преобразовании Лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 3. Царствование императора Александра II. 1874 – 1876 гг. – Стб. 601 – 666.
159. О преобразовании Лицея князя Безбородко в городе Нежине в Историко-филологический институт князя Безбородко (20 ноября 1874 г.) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Ч. CLXXVII. – Отд. 1. – С. 50 – 55.
160. О приготовлении медалей для награждения студентов Лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 396.
161. О приеме молодых людей в университеты // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 3. Царствование императора Александра II. 1855 – 1864 гг. – Стб. 518 – 519.

162. О применении к Лицею князя Безбородко правил для испытания поступающих в студенты университетов // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1867 г. – Т. 3 (1850 – 1864). – Стб. 1050 – 1052.
163. О принятии капитала, жертвуемого Княгиней Италийскою, графиней Суворовою-Рымникскою в пользу Нежинского лицея князя Безбородко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Ч. СXLIX. – Отд. 1. – Стр. 55.
164. О принятии капитала, жертвуемого княгиней Италийскою, Графиней Суворовою-Рымнискою в пользу Нежинского лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1871. – Т. 4. Царствование императора Александра II. 1864 – 1870 гг. – Стб. 1587.
165. О принятии от графини Мусиной-Пушкиной дополнительного в пользу Лицея князя Безбородко в Нежине взноса по 1714 руб. 29 коп. в год // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1877. – Т. 5. Царствование императора Александра II. 1871 – 1873 гг. – Стб. 1433 – 1435.
166. О принятии от графини Мусиной-Пушкиной дополнительного взноса на содержание Нежинского Лицея // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Ч. CLXIII. – Отд. 1. – С. 11 – 12.
167. О свидетельствах, представляемых студентами для освобождения от платы за слушание лекций // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1866 г. – Т.2 (1835 – 1849). – С. 590 – 591.
168. О соединении должностей комнатный надзирателей и лекторов в лицеях Демидовском и князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 г. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 1288.

169. О форме студентов университетов и Главного педагогического института // Журнал Министерства народного просвещения. – 1837. – Ч. XIV. – Отд. 1. – С. 178 – 180.
170. Об определении в состоящий при Лицее князя Безбородко пансион учителя фехтования // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845. – Ч. XLVII. – Отд. 1. – С. 9.
171. Об определении канцелярского служителя при благородном пансионе Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845. – Ч. XLVII. – Отд. 1. – С. 25.
172. Об определении при благородном пансионе Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии канцелярского служителя // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 г. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 637 – 638.
173. Об отмене производства в Лицей князя Безбородко вступительных испытаний // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Ч. CLX. – Отд. 1. – С. 177.
174. Об отмене форменного платья для студентов Лицея князя Безбородко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1866. – Ч. CXXIX. – Отд. 1. – С. 3.
175. Об отмене форменной одежды для студентов Лицея князя Безбородко в Нежине // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1871. – Т. 4. Царствование императора Александра II. 1864 – 1870 гг. – Стб. 243.
176. Об уставе и штате Лицея князя Безбородко и штате Нежинской гимназии // Журнал Министерства народного просвещения. – 1840. – Ч. XXVI. – Отд. 1. – С. 150 – 170.
177. Об уставе и штате Лицея князя Безбородко, штате Нежинской гимназии // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2.

- Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 гг. – Отд. 2. 1840 – 1855 гг. – Стб. 30 – 47.
178. Об устройстве народных училищ («Предварительные правила народного просвещения») // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Стб. 13 – 21.
179. Об учреждении в Нежине Гимназии высших наук Князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Стб. 1358 – 1362.
180. Об учреждении при Лицее князя Безбородко стипендии Платона Осиповича Рудановского // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1871. – Т. 4. Царствование императора Александра II. 1864 – 1870 гг. – Стб. 1099.
181. Об учреждении при Лицее князя Безбородко стипендии Платона Осиповича Рудановского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. СХLIII. – Отд. 1. – С. 9 – 10.
182. Общий отчет по Министерству народного просвещения за 1849 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1850. – Ч. LXXVI. – Отд. 1. – С. 13 – 142.
183. Общий отчет по Министерству народного просвещения за 1853 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1854. – Ч. LXXXII. – Отд. 1. – С. 13 – 138.
184. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1839 г. (Распоряжения относящиеся к отдельным частям Министерства народного просвещения) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1840. – Ч. XXVI. – Отд. 1. – С. 17 – 125.

185. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1840 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1841. – Ч. XXX. – Отд. 1. – С. 17 – 136.
186. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1841 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1842. – Ч. XXXIV. – Отд. 1. – С. 3 – 109.
187. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1842 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1843. – Ч. XXXVIII. – Отд. 1. – С. 21 – 128.
188. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1843 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1844. – Ч. XLII. – Отд. 1. – С. 3 – 100.
189. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1844 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845. – Ч. XLVI. – Отд. 1. – С. 3 – 100.
190. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1845 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1846. – Часть L. – Отд. 1. – С. 3 – 110.
191. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1846 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1847. – Ч. LIV. – Отд. 1. – С. 3 – 126.
192. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1847 год // Журнал

- Министерства народного просвещения. – 1848. – Ч. LVIII. – Отд. 1. – С. 3 – 126.
193. Общий отчет, представленный Его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1848 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1849. – Ч. LXII. – Отд. 1. – С. 3 – 140.
194. Отчет Министра народного просвещения за 1855 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1856. – Ч. XC. – Отд. 1. – С. 19 – 166.
195. Отчет об открытии Историко-филологического института князя Безбородко и о состоянии Лицея и гимназии за 1874/75 год // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – К.: В Типографии В.И. Давыденко, 1877. – Т. 1. – Официальный отдел. – С. 3 – 20.
196. Отчет по Лицею князя Безбородко за 1864 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1865. – Ч. CXXXVI. – Отд. 2. – С. 161 – 168.
197. Отчет по Лицею князя Безбородко за 1865 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1866. – Ч. CXXXII. – Отд. 2. – С. 47 – 53.
198. По поводу новых правил для испытания поступающих в студенты университетов // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1867. – Т. 3 (1850 – 1864). – Стб. 1039 – 1043.
199. Положение о взимании платы за учение в высших и средних учебных заведениях (Утверждено г. министром народного просвещения 15 июня 1845 г.) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1845. – Ч. XLVII. – Отд. 1. – С. 31 – 32.
200. Положение о взимании платы за учение в высших и средних учебных заведениях // Журнал Министерства народного просвещения. – 1852. – Ч. LXXV. – Отд. 1. – С. 79 – 83.
201. Положение о взимании платы за учение в высших и средних учебных заведениях // Сборник распоряжений по Министерству народного

- просвещения. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1867. – Т. 3 (1850 – 1864). – Стб. 98 – 105.
202. Положение о стипендии имени Я.И. Дунина-Борковского // Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 7 – 8. – С. 1 – 2 (отд. паг.).
203. Положение о стипендии имени Александра Амфиановича Тищинского // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 4 – 5. – С. 17 – 18 (отд. паг.).
204. Правила для испытаний поступающих в студенты университетов // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской Академии наук, 1867 г. – Т. 3 (1850 – 1864). – Стб. 1030 – 1037.
205. Правила испытания для желающих поступить в университеты // Журнал Министерства народного просвещения. – 1837. – Ч. XIII. – Отд. 1. – С. 37 – 48.
206. Правила Лицея князя Безбородко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXI. – Отд. 1. – С. 8 – 20.
207. Правила о стипендии Ильи Людвиговича Шрага // Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 2 – 3. – С. 3 – 4 (отд. паг.).
208. Приложения ко всеподданнейшему отчету министра народного просвещения за 1866 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1868. – Ч. CXXXVII. – Отд. 1. – С. 55 – 82.
209. Приложения ко всеподданнейшему отчету министра народного просвещения за 1867 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. CXLIII. – Отд. 1. – С. 33 – 77.
210. Приложения ко всеподданнейшему отчету министра народного просвещения за 1868 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1870. – Ч. CXLVII. – Отд. 1. – С. 105 – 203.
211. Приложения ко всеподданнейшему отчету министра народного просвещения за 1869 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1871. – Ч. CLIV. – Отд. 1. – С. 117 – 200.

212. Приложения ко всеподданнейшему отчету министра народного просвещения за 1871 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1873. – Ч. CLXVI. – Отд. 1. – С. 98 – 153.
213. Приложения ко всеподданнейшему отчету министра народного просвещения за 1872 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXV. – Отд. 1. – С. 1 – 66.
214. Приложения ко всеподданнейшему отчету министра народного просвещения за 1874 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Ч. CLXXXI. – Отд. 1. – С. 137 – 154.
215. Речь и историческая записка, написанная для прочтения в торжественном собрании Лицея князя Безбодко и Нежинской гимназии, бывшем 1846 года июня в 23 день. – К.: Университетская типография, 1846. – 128 с.
216. Речь, произнесенная в торжественных собраниях Лицея князя Безбородко и Нежинской гимназии в 1854 и 1855 уч. годах и историческая записка за 1854 – 1855 уч. год. – К.: Университетская типография, 1856. – 30 с.
217. Речь, произнесенная на торжественном акте Университета св. Владимира 4 сентября 1866 г. // Университетские известия. – 1866. – № 9. – С. 1 – 23.
218. Сотников С. В. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX – XXXV сессий) 1883 – 1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I – XVIII) / С.В. Сотников. – Чернигов, 1903. – Выпуск III. – 2283 с.
219. Троцина К.Е. Некролог // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 6. – 7 февраля. – С. 6 – 7.
220. Университетский Устав (18 августа 1884) // Свод уставов учёных учреждений и учебных заведений ведомства Министерства народного просвещения. – 1893. – Т. XI. – Ч. I. – С. 52.
221. Устав Гимназии высших наук князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825. – Стб. 1817 – 1835.

222. Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 3. Царствование императора Александра II. 1855 – 1864 г. – Стб. 1420 – 1469.
223. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Собр. второе. – Т. III. – 1828 г. (1677 – 2574). – С. 1097 – 1128.
224. Устав Императорского Виленского университета // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Стб. 45 – 64.
225. Устав Императорского Дерптского университета // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 1. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Стб. 631 – 634.
226. Устав Императорского Московского университета 5 ноября 1804 года // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1805. – № 9. – С. 4 – 154.
227. Устав Лицея князя Безбородко // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения: В 3-х т.; 2-е изд. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1875 – 1876. – Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825 – 1855 г. – Отд. 1. 1825 – 1839 гг. – Стб. 490 – 495.
228. Хижняков В.М. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XXXVI – XLVI сессий) / В.М. Хижняков. – Чернигов, 1912. – Т. 1. – 567 с.
229. Циркулярное предложение о непринимании в университеты и лицеи окончивших курс в гимназиях с неудовлетворительными успехами // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.:

- Типографія Імператорської Академії наук, 1866. – Т. 2 (1835 – 1849). – С. 770 – 771.
230. Циркулярне пропозиція про скасування § 16 Положення про взимання плати за навчання в вищих і середніх навчальних закладах // Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти. – СПб.: Типографія Імператорської Академії наук, 1867. – Т. 3 (1850 – 1864). – Стб. 366.
231. Циркулярне пропозиція про скасування розпорядження стосовно порядку допуску до екзамену студентів університетів і ліцеїв тих вихованців гімназій, які не закінчили повного курсу наук // Журнал Міністерства народної освіти. – 1851. – Ч. LXXII. – Отд. 1. – С. 34 – 35.
232. Циркулярне пропозиція стосовно вимог документів від поступаючих до студентів університетів // Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти. – СПб.: Типографія Імператорської Академії наук, 1867. – Т. 3 (1850 – 1864). – Стб. 1044 – 1045.

2. Література

233. Алексеева Н.Ю. Развитие юридического образования в России в XVIII–XIX вв.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Н.Ю. Алексеева. – СПб., 2000. – 21 с.
234. Андрій Хойнацький (1837 – 1888): біобібліографічний нарис до 175-річчя від дня народження / [уклад. Л. Дейнека]. – Луцьк, 2012. – (Дослідники Волині; вип. 3). – 6 с.
235. Антологія української юридичної думки; В 6 т. / [Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.]. – Том 5: Поліцейське та адміністративне право / [упорядники: Ю.І. Римаренко, В.Б. Авер'янов, І.Б. Усенко; відп. редактори Ю.І. Римаренко, В.Б. Авер'янов]. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2003. – 600 с.

236. Афанасьев-Чужбинский О. Спомини про Т. Шевченка / О. Афанасьев-Чужбинский // Спогади про Тараса Шевченка / [В.С. Бородин, М.М. Павлюк (упоряд. і примітки), І.О. Дзевєрін (ред.), В.Є. Шубравський (передм.)]. – К.: Дніпро, 1982. – С. 87 – 107.
237. Барінова Е.М. Редкіє видання великого Кобзаря в фонде Севастопольської морської бібліотеки [Електронний ресурс] / Е.М. Барінова. – Режим доступу: http://www.sevmb.com/recomend/kolredfo/p_1_at586_id657. – Назва з екрану.
238. Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834 – 1960 рр.): історико-правове дослідження: Монографія / П.С. Берзін. – К.: КНТ, 2008. – 436 с.
239. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок ХХ століття: Пробний підручник / О.А. Білоусько., В.І.Мирошніченко. – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с.
240. Богданович М.И. История царствования императора Александра I и России в его время; в 6 т. / М.И. Богданович. – СПб.: Типография Ф. Сушинского, 1869 – 1871. – Т. 1. – 539 с.
241. Бондар Н. Почесний попечитель Гімназії вищих наук у Ніжині граф Олександр Григорович Кушельов-Безбородько / Н. Бондар // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 5 – 10.
242. Бунге Н.Х. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира / [под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1884. – С. 74 – 84.
243. Бунге Н.Х. Акционерные земледельческие предприятия / Н.Х. Бунге // Журнал для акционеров. – 1858. – № 102.
244. Бунге Н.Х. Банковые законы и банковая политика / Н.Х. Бунге // Сборник государственных знаний. – СПб.: Издание Д.Е.Кожанчикова, 1874. – Т. 1. – С. 67 – 96.

245. Бунге Н.Х. Значение промышленных товариществ и условия их распространения. / Н.Х. Бунге // Журнал для акционеров. – 1857. – № 44. – С. 263 – 265 ; № 48. – С. 291 – 294.
246. Бунге Н.Х. Кредит и крепостное право / Н.Х. Бунге // Русский вестник. – 1859. – Т. 19. – № 2. – Отд. 2. – С. 125 – 136.
247. Бунге Н.Х. Курс статистики, составленный в 1864– 65 учебном году для студентов Императорского Университета Св. Владимира / Н.Х. Бунге // Университетские известия. – 1865. – Вып. 1. – 156 с.
248. Бунге Н.Х. О месте, занимаемом политической экономией в системе народного образования и об отношении ее к практической деятельности / Н.Х. Бунге // Экономический указатель. – 1857. – № 27. – С. 637 – 640; № 29. – С. 685 – 688; № 32. – С. 752 – 756; № 34. – С. 789 –793; № 37. – С. 872 – 875; № 38. – С. 897 – 899.
249. Бунге Н.Х. О современном направлении русских университетов и о потребностях высшего образования / Н.Х. Бунге // Русский вестник. – 1858. – Т. 14. – № 7. – Отд. 1. – С. 311 – 332.
250. Бунге Н.Х. Об изменении юридических отношений в России вследствие предстоящего преобразования крепостного права / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1858. – Т. 119. – № 8. – Отд. 4. – С. 55–69.
251. Бунге Н.Х. Об устройстве учебной части в наших университетах / Н.Х. Бунге // Русский вестник. – 1858. – Т. 7. – № 19. – Отд. 1. – С. 441 – 488.
252. Бунге Н.Х. Основания политической экономии / Н.Х. Бунге. – К., 1870. – 136 с.
253. Бунге Н.Х. Отчет об учреждении и о действиях Комиссии по 1-е мая 1853 года/ Н.Х. Бунге // Труды Комиссии, высочайше учрежденной при Императорском Университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1854. – Т. 2. – Отд. 1. – С. 1 – 64.
254. Бунге Н.Х. Полицейское право. Введение и государственное благоустройство / Н.Х. Бунге. – К.: В Университетской типографии, 1869. – 34 с.

255. Бунге Н.Х. Промышленность и ее ограничение во внешней торговле / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1857. – Т. 115. – № 11. – Отд. 1. – С. 1 – 28; № 12. – Отд. 1. – С. 589 – 620.
256. Бунге Н.Х. Теория кредита / Н.Х. Бунге. – М.: В Университетской типографии, 1852. – 236 с.
257. Бунге Н.Х. Экономический кризис 1857 года / Н.Х. Бунге // Отечественные записки. – 1859. – Т. 122. – № 2. – Отд. 1. – С. 385 – 406.
258. Василь Горленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uahistory.com/topics/famous_people/235. – Назва з екрану.
259. Василь Горленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/bd4cb13868b0fcd2/>. – Назва з екрану.
260. Васильківський Г.П. Давня дружба / Г. Васильківський // Деснянська правда. – 1967. – 31 травня. – № 108. – С. 3.
261. Васильківський Г.П. Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя / Г.П. Васильківський. – К: Видавництво «Радянська школа», 1970. – 56 с.
262. Васильківський Г.П. Францішек Казимірович Богусевич (До 120-річчя з дня народження письменника) / Г.П. Васильківський // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. – Ніжин, 1960. – Т. XI. – Вип. I. – С. 157 – 167.
263. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Чернігівська область / [редкол. тому: М.О. Носко (голов.), В.О. Дятлов, О.Д. Бойко; відп. ред. А.М. Боровик]. – К.: Знання України, 2012. – 419 с.
264. Войно-Данчишина О.Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти та науки в Росії в ХІХ ст. (на матеріалах українських губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.Л. Войно-Данчишина. – Харків, 2006. – 19 с.

265. Войно-Даньчишина О.Л. Правове регулювання навчально-освітньої діяльності юридичних факультетів в університетах українських губерній Росії в другій половині XIX ст. / О.Л. Войно-Даньчишина // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2006 – № 32. – С. 182 – 189.
266. Вороной Ф. Предисловие // Лашнюков И.В. Пособие к изучению истории критическим методом / Ф. Вороной. – К., 1870. – Вып. 1. – С. I – XXXVI.
267. Восстание поляков в Юго-Западной России в 1863 году. – К.: В Университетской типография, 1863. – 61 с.
268. Гербель Н.В. Глушановский А.А. / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.249 – 254.
269. Гербель Н.В. Даневский П.Н. / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.254 – 256.
270. Гербель Н.В. Макаров И.Я. / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 416 – 421.
271. Гербель Н.В. Список студентов / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел второй. – С. CXLVI – CLXXXVI.
272. Гербель Н.В. Сребницкий И.А. / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 302 – 303.
273. Гербель Н.В. Тулов М.А. / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 305 – 311.
274. Гербель Н.В. Хойнацкий А.Ф. / Н.В. Гербель // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 311 – 312.

275. Гессен В. О постановке преподавания на юридических факультетах / В. Гессен // Право. – 1901. – № 18. – Стб. 913 – 925; № 19. – Стб. 959 – 966.
276. Гинзбург Ю.В. Специализация юридического образования в российских университетах в XIX веке / Ю.В. Гинзбург, Т.Н. Ильина // Вопросы образования. – 2012. – № 1. – С. 278 – 290.
277. Глебов Леонид Иванович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/35536/%D0%93%D0%BB%D0%B5%D0%B1%D0%BE%D0%B2/. – Назва з екрану.
278. Глібов Л. Твори у двох томах / Л. Глібов. – К.: Наукова думка, 1974. – Т. 1. – 511 с.; Т. 2. – 479 с.
279. Гнатенко Л.А. Переклади Пилипа Морачевського книг Нового Завіту та Псалтиря українською мовою середини XIX ст. (оригінали та списки у книгосховищах Росії та України) / Л.А. Гнатенко, Т.І. Котенко // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 154 – 177.
280. Головка Н.П. Узагальнення впливу професійної діяльності попередників-викладачів, професорів на навчання та професійну підготовку студентів факультету ветеринарної медицини / Н.П. Головка // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Ветеринарна медицина, якість і безпека продукції тваринництва. – 2013. – Вип. 188(1). – С. 110 – 122.
281. Горбик В.О. Бунге Микола Християнович / В.О. Горбик // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 1: А – В. – С. 405.
282. Гордина М.В. История фонетических учений.: Мультимедийное учебное пособие. [Электронный ресурс] / М.В. Гордина. – СПб., 2006. – Изд. второе. – Режим доступа: <http://phonetics.spbu.ru/sites/default/files/res/phonstad/07-3-1.html>.
283. Горленко В. Из неизданной повести Т.Г. Шевченка // Труд. – 1881. – № 122.

284. Горленко Василий Петрович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://histpol.pl.ua/ru/?option=com_content&view=article&id=1595. – Назва з екрану.
285. Григорович Н.И. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени; В 2-х томах / Н.И. Григорович. – СПб., 1879. – Т.1. 1747 – 1787. – 649 с.
286. Григорович Н.И. Канцлер князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени; В 2-х томах / Н.И. Григорович. – СПб., 1881. – Т. 2. 1788 – 1799. – 742 с.
287. Григорьев В.В. Исторический очерк русской школы / В.В. Григорьев. – М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1900. – XII, 589 с.
288. Гриценко І.С. Ренненкампф М.К. / І.С. Гриценко, В.А. Короткий // Юридичний факультет Університету Св. Володимира. 1834 – 1920. – К.: Либідь, 2009. – С. 100 – 102.
289. Гудима Е. Правила для учеников Нежинской гимназии. – Чернигов, 1869. – 6 с.
290. Даденков М.Ф. З історії Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя / М.Ф. Даденков // Наукові записки Ніжинського педагогічного інституту імені М.В. Гоголя. – Чернігів, 1940. – Т. 1. – С. 12 – 41.
291. Даневский П.Н. История образования Государственного совета в России / П.Н. Даневский. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1859. – 170 с.
292. Даневский П.Н. Об источниках местных законов некоторых губерний и областей России / П.Н. Даневский. – СПб.: Типография И. Фишона, 1857. – 83 с.
293. Даневский П.Н. Экеблад Х.А. / П.Н. Даневский // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 210 – 212.

294. Даневский Пий Никодимович [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://slovari.belnovosti.by/content_bigbioenc/danevskij-pij-nikodimovich-21967.html.
295. Дейч Л.Г. Хождение в народ: из воспоминаний / Л.Г. Дейч. – Петроград: Издание Петроградского Совета рабочих и красноармейских депутатов, 1919. – 40 с.
296. Деркач Б.А. Глібов Леонід Іванович / Б.А. Деркач // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1: А – Г. – С. 429 – 430.
297. Деркач Б.А. Леонід Глібов: Життя і творчість / Б.А. Деркач. – К.: Дніпро, 1982. – 252 с.
298. Деятели литературы, культуры и искусства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oshmiany.gov.by/ru/53/85/164/>. – Назва з екрану.
299. Деятели революционного движения в России: Био-библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма / [под. ред. Вл. Виленского-Сибирякова, Феликса Кона, А.А. Шилова]. – М.: 16-я типография УПП ОГИЗ, 1932. – Т. 2. Семидесятые годы. – Вып. 4: С – Я. – Стб. 1393 – 2156.
300. Диссон Ю.А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Ю.А. Диссон. – М., 2010. – 26 с.
301. Добиаш А. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине, составленная по случаю реорганизации библиотеки / А. Добиаш // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1895. – Т. 15. – 39 с. (окремої пагінації).
302. Долгорукий И.М. Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 года / И.М. Долгорукий. – М.: В Университетской типографии, 1870. – 355 с.
303. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов // Маловідомі першоджерела української педагогіки

- (друга половина XIX–XX ст.): Хрестоматія / [упоряд.: Л.Д. Березівська, Н.П. Дічек, О.В. Сухомлинська]. – К., 2003. – С. 13 – 29.
304. Егоров А.Д. Исторический опыт организации лицейского образования в России XIX – начала XX вв.: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А.Д. Егоров. – Иваново, 2000. – 43 с.
305. Егоров А.Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии); В 5 кн. / А.Д. Егоров. – Иваново: Ивановский инженерно-строительный институт, 1993. – Кн. 1. – 172 с.
306. Егоров А.Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии); В 5 кн. / А.Д. Егоров. – Иваново: Ивановский инженерно-строительный институт, 1994. – Кн. 2. – 129 с.
307. Егоров С.А. Юридическое образование в России в первой половине XIX столетия / С.А. Егоров // Новая правовая мысль. – 2002. – № 1. – С. 54–58.
308. Єгорова О.В. Проблеми розвитку юридичної освіти у вітчизняних університетах (1863 – 1917 рр.) / О.В. Єгорова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 94 – 99.
309. Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Єгорова. – Дніпропетровськ, 2004. – 18 с.
310. Журавльова Т.П. «Действительно щедрый жертвователъ на нужды народного образования» / Т.П. Журавльова // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 70 – 78.
311. З минулого Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя (до 150-річчя з дня заіснування інституту): Бібліографічний покажчик. – Ніжин, 1988. – 15 с.
312. Забіяка І.М. Епістолярна спадщина Василя Горленка: Монографія; Вид. 2-ге, доповн. і переробл. / І.М. Забіяка. – К., 2013. – 400 с.

313. Заболотский П.А. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875 – 1910) / П.А. Заболотский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1912. – Январь. – С. 35 – 57.
314. Зипунникова Н.Н. Юридическое образование и наука в императорской России / Н.Н. Зипунникова // Вестник Удмуртского университета. – Правоведение. – 2007. – № 6. – С. 163 – 174.
315. Златогорський О.Є. Загадка Миколи Гербеля / О.Є. Златогорський // Наукові записки з проблем волинезнавства – Луцьк, 2009. – Вип. 1. – С. 277 – 281.
316. Змеев В.А. Развитие российской высшей школы (XVIII – начало XX века): автореф. дис. ... д-ра ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В.А. Змеев. – М., 2001. – 46 с.
317. Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. – Одесса: Центральная типография, 1912.
318. Іваненко О. Культурно-освітній розвиток греків на теренах Київського навчального округу (XIX – початок XX ст.) / О. Іваненко // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2014. – Вип. 23. – С. 50 – 66.
319. Карнович Е.П. Замечательные и загадочные личности 18 и 19 столетий / Е.П. Карнович. – СПб.: Издание А.С. Суворина, 1884. – 520 с.
320. Катаргіна Т.І. Глібов Леонід Іванович // Енциклопедія історії України / Т.І. Катаргін. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 117.
321. Киреева Р.А. Изучение отечественной историографии в дореволюционной России с середины XIX в. до 1917 г. / Р.А. Киреева. – М.: Наука, 1983. – 215 с.
322. Киричок Б. Василь Горленко. Мистецтвознавець з Ярошівки [Електронний ресурс] / Б. Киричок // Бахмацька районна незалежна газета. – 2012. – 19 жовтня. – Режим доступу: <http://poradnik.org.ua/category/37-ukrainians/2168-2012-11-30-15-59-46>.
323. Киричок Б. Видатний історик Ф.І. Леонтович [Електронний ресурс] / Б. Киричок // Бахмацька районна незалежна газета. – 2012. –

- 30 листопада. – Режим доступу: <http://poradnik.org.ua/category/21-regional/2185-2012-12-04-12-26-14>.
324. Ковальчук О.М. Микола Карлович Ренненкампф [Електронний ресурс] / О.М. Ковальчук. – Режим доступу: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/rektory/rennenkampf-mykola-karlovysh/>. – Назва з екрану.
325. Коврижко Н. Михайло Корнійович Чалий. Пам'яті земляка. [Електронний ресурс] / Н. Коврижко. – Режим доступу: <http://ns-slovo.org.ua/archiv/original/015.html>. – Назва з екрану.
326. Кодан С.В. Кузница императорских кадров. Царскосельский – Александровский лицей в системе подготовки государственных служащих в России в XIX – начале XX вв. / С.В. Кодан // Чиновник. – 2003. – №1. – С. 70 – 78.
327. Козловский И.П. Отчет о состоянии коллекций Института князя Безбородко 1 января 1918 года / И.П. Козловский // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин: Типо-Литография «Печатник», 1918. – Т. XXXII. – С. 1 – 143.
328. Коробка П. Могилянский М.М. / П. Коробка // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 212 – 217.
329. Коробка П. Скордели П.К. / П. Коробка // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 300 – 302.
330. Коробка П. Стеблин-Каминский Е.П. / П. Коробка // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 217 – 220.
331. Коробка П. Троцина К.Е. / П. Коробка // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 463 – 469.
332. Костенко І. Архітектурний та історичний пам'ятник (до 150-річчя педінституту ім. М.В. Гоголя) / І. Костенко. // Під прапором Леніна. – 1970. – 4 вересня. – С. 4.

333. Костенко І.П. Графи Кападістрія і Кушелєв-Безбородько / І.П. Костенко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 2002. – Вип. 18. – С. 61 – 65.
334. Котенко Т. Літературно-історична хроніка «Чумаки, або Україна з 1768 року» Пилипа Морачевського / Т. Котенко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2012. – Вип. 13. – С. 104 – 117.
335. Котенко Т.І. Науковці з роду Пилипа Морачевського / Т.І. Котенко, В.А. Шендеровський // Питання історії науки і техніки. – 2014. – № 2. – С. 61 – 96.
336. Кришталюк Л. 175 років від дня народження А.Ф. Хойнацького (1837 – 1888) – українського богослова та історика, дослідника історії Волині / Л. Кришталюк // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2012 р. – Луцьк: Твердиня, 2011. – С. 107 – 109.
337. Кузнецов Д. 125 років вищої школи в Ніжині / Д. Кузнецов // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. – Ніжин, 1949. – Т. II. – С. 7 – 15.
338. Кукольник Н. Белоусов Н.Г. / Н. Кукольник // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 242.
339. Кукольник Н. Шморгунов З. И. / Н. Кукольник // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 319.
340. Кучерявец В. Перший видатний державний муж Росії з українських уродженців: князь Олександр Андрійович Безбородько / В. Кучерявец // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 15 – 24.
341. Кушелєв-Безбородко А.Г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/996287>. – Назва з екрану.
342. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко в Нежине (1820 – 1832 гг.) / Н.А. Лавровский // Известия Историко-

- филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. III. – С. 102 – 258.
343. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородко / Н.А. Лавровский // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 27 – 109.
344. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине (1820 – 1832) / Н.А. Лавровский. – К.: Типография М.П. Фрица, 1879. – 158 с.
345. Лашнюков И.В. Очерки русской историографии / И.В. Лашнюков//. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – К.: В Университетской типографии, 1874. – Вып. 2. – Отд. II. – С. 1 – 82.
346. Лашнюков И.В. Очерки русской историографии и истории (начало) / И.В. Лашнюков // Университетские известия. – 1869. – № 5. – С. 1 – 22.
347. Лашнюков И. Отчет о занятиях профессора Лицея князя Безбородко И. Лашнюкова во время его заграничного путешествия с ученой целью. – Б. м., 1863. – 29 с.
348. Лашнюков И.В. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834 –1884) / [под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. – С. 357–365, 811.
349. Леонтович Ф.И. // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834 – 1884) / [под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1884. – С. 366 – 368.
350. Линниченко А. Курс истории поэзии для воспитанниц женских институтов и воспитанников гимназий / А. Линниченко. – К.: В Университетской типографии, 1860. – XX, 329 с.
351. Линниченко А. Курс истории поэзии для средних учебных заведений (мужских и женских); Изд. 3-е, испр. А. Линниченко. – К.: В Типографии И.А. Давиденко, 1866. – XIV, 263 с.

352. Линниченко А.И. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира, 1834 – 1884 / [под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. – С. 369 – 374.
353. Линниченко А.Н. М. Карамзин как преобразователь русского языка / А. Линниченко // Университетские известия. – 1866. – № 12. – Приложение. – С. 31 – 41.
354. Листи до Тараса Шевченка / [упоряд. та комент. В.С. Бородіна та ін.] – К.: Наукова думка, 1993. – 384 с.
355. Лицей князя Безбородко. – СПб.: В Типографии Императорской Академии наук, 1859. – 144, 208 с.
356. Макаров Микола Якович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/about/45/49/86/100>. – Назва з екрану.
357. Максимович И. Речь об уголовных наказаниях в России / И. Максимович. – К.: Университетская типография, 1853. – 263 с.
358. Малій О.В. Микола Християнович Бунге (1823 – 1895): документи до біографії / О.В. Малій // Спеціальні історичні дисципліни. – К.: Інститут історії України, 2010. – Випуск 17. – С. 39 – 57.
359. Маркевич А.И. Двадцатилетие Императорского Новороссийского университета / А.И. Маркевич. – Одесса.: Экономическая типография, 1890. – 734, LXXXIX с.
360. Машинский С. Гоголь и «Дело о вольнодумстве» [Електронний ресурс] / С. Машинский // Пушкин. Лермонтов. Гоголь / АН СССР. Отделение литературы и языка – М.: Издательство АН СССР, 1952. – С. 495 – 532. – (Литературное наследство; Т. 58). – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/litnas/default.asp?feb/litnas/texts/158/158.html>
361. Машкін О. Князь О.А. Безбородько на тлі своєї епохи: людина, воєначальник, адміністратор, політик [Електронний ресурс] / О. Машкін. – Режим доступу: <http://kontrev.ho.ua/bibl/Mash63.html>. – Назва з екрану.

362. Мей Л. Граф Г.А. Кушелев-Безбородко / Л. Мей // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 176 – 178.
363. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб: Санкт-Петербургская типография, 1901. – Т. 2. – Ч. 6. – 226 с.
364. Михайлин І.Л. Газета Леоніда Глібова «Черниговский листок» / І.Л. Михайлин // Історія української журналістики. Підручник. – Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2000. – Книга перша. – С. 237 – 249.
365. Михайлин І.Л. Історія української журналістики ХІХ століття: Підручник / І.Л. Михайлин. – К.: Центр учбової літератури, 2002. – 832 с.
366. Михайлин І. Л. Історія української журналістики ХІХ століття: Підручник / І.Л. Михайлин. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 720 с.
367. Михальченко С.И. Ф.И. Леонтович – деятель науки и просвещения / С.И. Михальченко // Российские университеты в ХІХ – начале ХХ века [отв. ред. В.И. Чесноков]. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1996. – С. 90 – 107.
368. Міхневич Л.В. Школа практичної юриспруденції в Ніжині / Л.В. Міхневич // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. – Серія: Юриспруденція: Збірник наукових праць. – Одеса, 2014. – Вип. 9-1. – С. 14 – 18.
369. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К.: Типография Товарищества Г.Л. Фронцкевича и К°, 1908. – Т. 1. – 519 с.
370. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский. – К.: Типография Товарищества Г.Л. Фронцкевича и К°, 1910. – Т. 2. – VI, 720, 20 с.
371. Мозгова В.П. Фонди бібліотеки Ніжинського ліцею (1832 – 1875) / В.П. Мозгова // Бібліотечний вісник. – 2000. – №2. – С. 37 – 40.

372. Морозов А. Нежинский клад древнерусских серебряников 1852 г.: К 160-летию находки [Электронный ресурс] / А. Морозов.– Режим доступа: <http://nigin-museum.do.am/publ/1-1-0-41>. – Назва з екрану.
373. Морозов О.С. Ніжинський скарб давньоруських срібників 1852 р.: доля знахідки // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2011. – Вип. 11 (14). – С. 99 – 104.
374. Моціяка П.П. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів / Моціяка П.П. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – 312 с.
375. Моціяка О.П. Петро Редкін і Гімназія вищих наук князя Безбородька / О.П. Моціяка, П.П. Моціяка // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 2013. – Вип. 72. – С. 278 – 294.
376. Музичко О.Є. Історик Ф.І. Леонтович: життя та наукова діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.Є. Музичко. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
377. Музичко О.Є. Леонтович Ф.І. // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / [відповідальний редактор В.А. Сминтина]. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 1. Ректори. – С. 15 – 23.
378. Музичко О.Є. Ф.І. Леонтович – представник консервативної професури в Україні другої половини ХІХ ст. (до проблеми відносин інтелігенції і влади) // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса: Астропринт, 2003. – Серія: Історія. – Вип. 1. – С. 47 – 54.
379. Науменко В.Ф. Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность / В.Ф. Науменко // Киевская старина. – 1902. – № 11. – С. 171 – 186.
380. Науменко В.Ф. Ф.С. Морачевский и его литературная деятельность / В.Ф. Науменко // Киевская старина. – 1902. – №12. – С. 459 – 479.
381. Нежинский лицей князя Безбородко // Журнал Министерства народного просвещения. – 1865. – Ч. СХХVIII. – С. 11 – 31.
382. Незабитовский В.А. // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета св. Владимира (1834 –

- 1884) / [под ред.: В.С. Иконникова]. – К.: Типография Университета Св. Владимира, 1884. – С. 469 – 476.
383. Незабитовский В.А. Замечание по вопросу о чиншевом владении в западных губерниях / В.А. Незабитовский. – К.: Университетская типография, 1883. – 87 с.
384. Незабитовский В.А. О податной системе в Московском государстве со времени установления единодержавия до введения подушного оклада Петром Великим / В.А. Незабитовский // Собрание сочинений / [под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского]. – К.: Типография Е.Я. Федорова, 1884. – С.2 – 71.
385. Незабитовский В.А. Очерк системы казенных доходов в России со времен Императора Петра Великого до кончины Императрицы Екатерины II / В.А. Незабитовский // Собрание сочинений / [под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского]. – К.: Типография Е. Я. Федорова, 1884. – С. 75 – 101.
386. Незабитовский В.А. Учение публицистов о межгосударственном владении/ В.А. Незабитовский // Собрание сочинений / [под ред. проф. А.В. Романовича-Славатинского]. – К.: Типография Е.Я. Федорова, 1884. – С. 105 – 146.
387. Никонов С.М. От привилегированного лица к пролетарскому ВУЗу (к 105-й годовщине Нежинского института народного образования) / С.М. Никонов // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1925. – Кн. 2 – 3. – С. 90 – 120.
388. Образцов А. Н. В Нежинском лицее. Из воспоминаний / А. Н. Образцов. – Омск, 1952. – 72 с.
389. Онищенко О.П. Федір Стравинський, випускник Ніжинського юридичного ліцею, – визначний співак / О.П. Онищенко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць.– Ніжин, 1997.– Вип. 8.– С. 145 – 146.
390. Очерки по истории юридических научных учреждений в СССР / [отв. ред.: Курицын В.М., Шебанов А.Ф.]. – М.: Наука, 1976. – 231 с.

391. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. / И.Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литография преемников Дохмана, 1912. – 239 с.
392. Патлаевский И. Денежный рынок в России от 1700 по 1762 г. / И. Патлаевский // Записки Императорского Новороссийского университета. – Одесса: В Типография В. Францова, 1868. – Т. 2. – Вып. 1–6. – 224 с.
393. Патлаевский И. Курс финансового права / И. Патлаевский – Одесса: Типография «Одесский вестник», 1885. – 411 с.
394. Патлаевский И.Ю. О подоходных налогах / И. Патлаевский // Сборник государственных знаний. – 1877. – № 4. – С. 32 – 123.
395. Патлаевский И. Теория денежного обращения Рикардо и его последователей / И. Патлаевский. – Одесса: Типография Ульриха и Шульце, 1871. – 362 с.
396. Пенський І.І. Минуле і сучасність Ніжинської вищої школи / І.І. Пенський, О.Д. Королевич // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М.В. Гоголя. – Чернігів, 1940. – Т. 1. – С. 42 – 57.
397. Петров Н. Клернер И.Ф. / Н. Петров // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 267.
398. Петров Н. Лельевр Я.Я. / Н. Петров // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 277 – 279.
399. Петров Н. Мерцалов И.Ф. / Н. Петров // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 285 – 286.
400. Петров Н. Паевский И.Ф. / Н. Петров // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 296 – 297.

401. Петров Н. Пилянкевич Н.И. / Н. Петров // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 298 – 299.
402. Петров Н. Циммерман А.К. / Н. Петров // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 313 – 315.
403. Петухов Е.В. Гимназия высших наук в Нежине. 1820–1832 (К 75-летию со дня основания). Исторический очерк / Е.В. Петухов – СПб.: Типография В.С. Балашева и К. – 1895. – 61 с.
404. Петухов Е.В. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине / Е.В. Петухов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1895. – Ч. ССЦИ. – Отд. 2. – С. 72 – 129.
405. Петухов Е.В. Гимназия высших наук князя Безбородко. 1820 – 1832 (К 75-летию со дня основания). Исторический очерк / Е.В. Петухов // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин: Типо-литография Венгера, 1895. – Т. 15. – С. 1 – 61.
406. Пилянкевич Н.И. История философии права: С предисловием, заключающим биографические сведения об авторе / Н.И. Пилянкевич [под ред. Н. Ренненкампа]. – К.: Университетская типография, 1870. – 301 с.
407. Пилянкевич Н.И. // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Университета Св. Владимира (1834 – 1884) / [сост. под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1884. – С. 544 – 552.
408. Полевой П. Гербель Н.В / П. Полевой // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 344 – 356.
409. Полевой П. Граф Александр Григорьевич Кушелев-Безбородко / П. Полевой // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 158 – 175.

410. Полякова Л.В. Развитие лицейского образования в России в XIX – начале XX вв.: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Л.В. Полякова. – Ярославль, 1997. – 17 с.
411. Попова Т.М. Маркевич О.І. // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник / [відп. ред. Смитина В.А.]. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 3: К – П. – С. 303 – 307.
412. Провідники духовності в Україні: Довідник / [за ред. І.Ф. Кураса]. – К.: Вища школа, 2003. – 738 с.
413. Рассохин, А.В. Юридическое образование в пореформенной России, вторая половина XIX – начало XX вв.: автореф. дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А.В. Рассохин. – Екатеринбург, 2004. – 25 с.
414. Рахно О.Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси) / О.Я. Рахно. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2009. – 352 с.
415. Реннекамф Н.К. // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834 – 1884) / [под ред. В.С. Иконникова]. – К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1884. – С. 561 – 565.
416. Ренненкамф Н.К. Биографические сведения о Николае Ивановиче Пилянкевиче/ Н.К. Ренненкамф // Пилянкевич Н.И. История философии права / Н.И. Пилянкевич. – К., 1870. – С. 1 – 15.
417. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902 / С.В. Рождественский. – СПб.: Издательство Министерства народного просвещения, 1902. – 787 с.
418. Самойленко А.Г. Краткий очерк истории нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы / А.Г. Самойленко, С.Ю. Зозуля, М.В. Потапенко // Описи нумизматического собрания учреждений Нежинской высшей школы середины XIX – первой трети XX вв. – Нежин: Нежинский государственный университет имени Н.В. Гоголя, 2013. – 192 с.

419. Самойленко Г.В. Видатний білоруський письменник Ф. Богушевич на Чернігівщині / Г.В. Самойленко // Український вимір: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Українсько-білоруські культурні зв'язки: історія і сучасність». – Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – Вип. 2 (7). – С. 39 – 47.
420. Самойленко Г.В. Леонід Глібов у колі сучасників / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, 2011. – 27 с.
421. Самойленко Г.В. Літературне життя на Чернігівщині в XII – XX ст.; 2-ге видання, доповнене і перероблене / Г.В. Самойленко. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – 328 с.
422. Самойленко Г.В. Марія Заньковецька і театральне життя Ніжина / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1994. – 56 с.
423. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1995. – Ч. 2. Театральне та музичне життя XVII – XX ст. – 166 с.
424. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1996. – Ч. 3. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVIII – XX ст. – 226 с.
425. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1998. – Ч. 4. Забудова Ніжина та архітектурні пам'ятки XVII – XX ст. – 100 с.
426. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина / Г.В. Самойленко, С.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1998. – Ч. 5. Образотворче мистецтво та скульптура в XVII – XX ст. – 146 с.

427. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа / Г.В. Самойленко. – Нежин: Нежинский государственный педагогический институт им. Н.В. Гоголя, 1993. – 172 с.
428. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко // Чернігівщина incognita. – Чернігів: Видавництво «Чернігівські обереги», 2004. – С. 182 – 189.
429. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа 1820 – 1995 / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний інститут ім. Миколи Гоголя, 1995. – 105 с.
430. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко. – Ніжин: Ніжинський державний педагогічний університет ім. Миколи Гоголя, 2000. – 288 с.
431. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г.В. Самойленко, О.Г. Самойленко – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. – 420 с.
432. Самойленко Г.В. Тарас Шевченко і Ніжинська вища школа / Г.В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, 2013. – 156 с.
433. Самойленко О.Г. Колекція монет, бон, жетонів і медалей закладів Ніжинської вищої школи середини ХІХ – першої третини ХХ ст.: від камерального мінцкабінету до систематизованого нумізматичного зібрання / О. Самойленко, С. Зозуля // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2014. – Вип. 17. – С. 47 – 62.
434. Самойленко О.Г. Корпус античних монет у нумізматичній колекції Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині на початку ХХ ст. / О. Самойленко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – Ніжин, 2013. – Вип. 15. – С. 90 – 97.
435. Самойленко О.Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О.Г. Самойленко. – К., 2000. – 20 с.

436. Самойленко О.Г. Михайло Тулов – вчений-філолог, педагог, перший голова Історичного товариства Нестора – літописця / О.Г. Самойленко, О.В. Самойленко. // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 2011. – Вип. 67. – С. 189 – 202.
437. Самойленко О. Г. Науково-педагогічна та просвітницька діяльність М.Х.Бунге в Юридичному ліцеї князя Безбородька в Ніжині / О. Г. Самойленко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Економіка. – К., 2006. – Вип. 84. – С. 53 – 55.
438. Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / О.Г. Самойленко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 7 (190). – С. 40 – 51.
439. Самойленко О.Г. Участь вчених Ніжинської вищої школи в археологічних дослідженнях Лівобережної України у 2-й пол. ХІХ – 1-й третині ХХ ст. / О.Г. Самойленко // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 2005. – Вип. 30. – С. 99 – 105.
440. Світленко С.І. Соціально-революційне народництво і релігійне сектантство півдня України у 1870 – 1880-х роках/ С.І. Світленко // Південна Україна ХVІІІ – ХІХ ст.: Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя, 1996. – Вип.1. – С. 136 – 142.
441. Сергеевич В. Исследования г. Затыркевича в области до-монгольского периода русской истории / В. Сергеевич // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – Ч. CLXXXIII. – Критика и библиография. – С. 204 – 235.
442. Сидоренко В. Людина, що «возродила Малороссию к новой умственной жизни»: граф Ілля Андрійович Безбородько / В. Сидоренко // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 9 (12). – С. 11 – 14.
443. Сиротенко В. Иностранный сказочник Леонид Глебов [Електронний ресурс]. / В. Сиротенко. – Режим доступу: http://h.ua/story/177941/news_796470.html. – Назва з екрану.

444. Сич М. Гоголь і Ніжинська гімназія вищих наук: філософська думка як чинник розвитку творчого таланту / М. Сич // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. – Серія: Філософія. – Острог, 2011. – Вип. 9. – С. 103 – 116.
445. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
446. Скопенко В.В. Ректори Київського університету. 1834 – 2006 / В.В. Скопенко, В.А. Короткий, Т.В. Табенська, І.І. Тіщенко, Л.В. Шевченко. – К.: Либідь, 2006. – 336 с.
447. Соломаха А. Розвиток засад поліцейського права у працях і діяльності Миколи Бунге / А. Соломаха, О. Юрченко // Вісник Академії управління МВС. Теоретичні і практичні аспекти розвитку права. – 2010. – № 2 (14). – С. 74 – 82.
448. Сосновчик С.О. Фесенко Іван Федорович / С.О. Сосновчик // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1972. – Т.4: Розлив-Яцкевич. – С. 386.
449. Сперанская Л.Н. Всемирная история экономической мысли / Л.Н. Сперанская. – М.: Издательство «Мысль», 1988. – Т. 2. – 574 с.
450. Сребницкий И.А. Белобров О.М. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 239 – 240.
451. Сребницкий И.А. Вороной Ф. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 247 – 248.
452. Сребницкий И.А. Граф А.И. Мусин-Пушкин / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 178 – 180.
453. Сребницкий И. А. Гудима Е. В. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 221 – 222.

454. Сребницкий И.А. Жданович Л. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 257 – 258.
455. Сребницкий И.А. Жокпас Н.Г. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.258.
456. Сребницкий И.А. Забугин И.П. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 258 – 259.
457. Сребницкий И.А. Затыркевич М.Д. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 259 – 260.
458. Сребницкий И.А. Иващенко П.С. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 263.
459. Сребницкий И.А. Лавров В.Г. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 275 – 276.
460. Сребницкий И.А. Лицей князя Безбородко / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 110 – 132.
461. Сребницкий И.А. Мерц Ф. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.286 – 287.
462. Сребницкий И.А. Очерки из истории Лицея князя Безбородко (1832 – 1875) / И.А. Сребницкий // Известия Историко-филологического института князя Безбородко. – Нежин, 1895. – Т. 15. – С. 3 – 39.
463. Сребницкий И.А. Очерки из истории Лицея князя Безбородко (1832 – 1875) / И.А. Сребницкий – Нежин, 1895. – 39 с.

464. Сребницкий И.А. Патлаевский И. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 297.
465. Сребницкий И.А. Петинье В. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 298.
466. Сребницкий И.А. Френизи А.Н. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 311.
467. Сребницкий И.А. Царевский К.А. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 313.
468. Сребницкий И.А. Чалый М.К. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 223 – 225.
469. Сребницкий И.А. Штейн Ю. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 318.
470. Сребницкий И.А. Янишевский А.Ф. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 321.
471. Сребницкий И.А. Яснопольский Н. / И.А. Сребницкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 321 – 322.
472. Статеева В.І. Роль Л.І. Глібова в розвитку та поширенні українського слова (до історії видання «Черниговского листка») / В.І. Статеева // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 182 – 184.
473. Степанов В.Л. Н.Х. Бунге: судьба реформатора / В.Л. Степанов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 430 с.

474. Степанов В.Л. Николай Христианович Бунге: «Калоши и зонтик мои мои в порядке – я готов уйти отсюда каждую минуту» / В.Л. Степанов // Российский либерализм: идеи и люди / [под ред. А.А. Кара-Мурзы]. – М.: Новое издательство, 2007. – С. 264 – 275.
475. Сто двадцять років // Наукові записки Ніжинського педагогічного інституту імені М.В. Гоголя. – Чернігів, 1940. – Т. 1. – С. 3 – 11.
476. Стравинский Фёдор Игнатьевич (1843 – 1902) [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://funeral-spb.ru/necropols/tihvinskoe/stravinskiy/>. – Назва з екрану.
477. Стравинский Федор Игнатьевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/116750/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/. – Назва з екрану.
478. Сухомлинов М. Училища и народное образование Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1863. – Ч. СХХІ. – Отд. 3. – С. 1 – 94.
479. Тарас Шевченко. Зібрання творів; у 6 т. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 2. Поезія 1847– 1861 рр. – 784 с.
480. Тарасенко О.О. Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834 – 1884 рр. / О.О. Тарасенко. – К.: Логос, 1995. – 276 с.
481. Тарасов И.Т. Финансы и налоги: очерки теории и политики / И.Т. Тарасов, А.А. Исаев. – М.: Статут, 2004. – 618 с.
482. Терентьева Н. О. Развитие университетской освіти в Украине: история, современность, тенденции: монография / Н. О. Терентьева. – К.: Интерсервис, 2015. – 428 с.
483. Терлецький В. Шостка на Шустці / В. Терлецький // Слово Просвіти. – 2006. – Чис. 35. – 31 серпня – 6 вересня. – С. 10 – 11.
484. Тіщенко І.І. Керівники бібліотеки університету Св. Володимира (1834 – 1919) / І.І. Тіщенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – К., 2005. – Вип. 80 – 81. – С. 127 – 129.

485. Толбин В. Ганнот Ю. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.248 – 249.
486. Толбин В. Граф И.А. Безбородко / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 154 – 157.
487. Толбин В. Казелли А.Ф. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.266 – 267.
488. Толбин В. Князь А.А. Безбородко / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 133 – 154.
489. Толбин В. Лембах И. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.279.
490. Толбин В. Линниченко А.И. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 279 – 280.
491. Толбин В. Месонье И.В. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.287.
492. Толбин В. Морачевский П.С. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 291.
493. Толбин В. Незабитовский В.А. / В. Толбин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 292.
494. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в первой трети XIX века: Учебное пособие / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2011. – 280 с.

495. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России в эпоху «великих реформ» (60-е – начало 80-х гг. XIX в.): Учебное пособие. / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2013. – 300 с.
496. Томсинов В.А. Юридическое образование и юриспруденция в России во второй трети XIX века: Учебное пособие / В.А. Томсинов. – М.: Зерцало, 2010. – 336 с.
497. Торубара А. Директори Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька / А. Торубара // Матеріали науково-практичної конференції «Четверті Фльорівські читання». – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. – С. 71 – 75.
498. Торубара А. Навчально-матеріальна база Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька (1840 – 1875 рр.) / А. Торубара // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Глухів, 2014. – Вип. 7. – С. 242 – 245.
499. Торубара А. Нежинский юридический лицей князя Безбородко как социокультурный центр (1840 – 1875 гг.) / А. Торубара // Наука и образование: история, современность, перспективы. Материалы и статьи VII Международной научно-практической конференции, посвященной 210-летию Казанского университета / [сост. и науч. ред. Р.Ш. Маликов]. – Казань: Издательство «Отечество», 2014. – С. 11 – 13.
500. Торубара А. Ніжинський юридичний лицей князя Безбородька наприкінці 1850 – у першій половині 70-х рр. XIX ст. / А. Торубара // Наукові записки: [збірник наукових статей]. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2012. – Випуск СІІ (103). – С. 259 – 266.
501. Торубара А. Ніжинський юридичний лицей князя Безбородька як осередок юридичної освіти і науки (1840 – 1875 рр.) / А. Торубара // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 90 (11). – С. 52 – 57.
502. Торубара А. Ніжинський юридичний лицей у вітчизняній історіографії / А. Торубара // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – К.; Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 183 – 188.

503. Торубара А. Організація навчального процесу у Ніжинському юридичному ліцеї князя Безбородька / А. Торубара // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 34. – С. 39 – 42.
504. Торубара А. Статут Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька 1840 р. / А. Торубара // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 2014. – Вип. 123. – Серія: Історичні науки. – № 10. – С. 81 – 88.
505. Торубара А. Студентська спільнота Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька / А. Торубара // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – Вип. 32. – С. 79 – 82.
506. Торубара А.О. Юридичні ліцеї в системі вищих навчальних закладів Російської імперії в ХІХ ст. / А.О. Торубара // *Juvenia studia*: Збірник наукових праць. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – Вип. 1. – С. 57 – 59.
507. Трємбіцький А.М. Щиру молитву чужою мовою не вознесеш – кредо всього життя і діяльності Пилипа Морачевського / А.М. Трємбіцький, А.А. Трємбіцький // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. VI. – С. 227 – 244.
508. Троцина К. Бунге Н.Х. / К. Троцина // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 233 – 239.
509. Троцина К. Глебов Л.И. / К. Троцина // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 359 – 360.
510. Троцина К. Лашнюков И.В. / К. Троцина // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С.408 – 413.
511. Троцина К. Максимович И.А. / К. Троцина // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 283 – 284.

512. Тулов М.А. О малорусском правописании / М.А. Тулов. – Воронеж: Типография Исаева, 1879. – 30 с.
513. Тулов М.А. О современном направлении изящной словесности на Западе Европы / М.А. Тулов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1851. – Ч. LXIX. – Отд. 2. – С. 145 – 178.
514. Тулов М.А. Обзорение лингвистических категорий (1861) // Хрестоматия по истории русского языкознания / [под. ред. Ф.П. Филина]. – М.: Высшая школа, 1973. – С. 189 – 192.
515. Тулов М.А. Обзорение лингвистических категорий / М.А. Тулов. – К.: В Университетской типографии, 1861. – 70 с.
516. Тулов М.А. Очерк истории языкознания / М.А. Тулов // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Ч. СХLII. – Отд. 4 – С. 1 – 21.
517. Тулов М.А. Руководство для обучающих чтению по «Русскому букварю» / М.А. Тулов. – К.: Редакция «Киевского народного календаря», 1875. – 28 с.
518. Тулов М.А. Русский букварь / М.А. Тулов. – К.: Редакция «Киевского народного календаря», 1875. – 16 с.
519. Туркевич В. Перший український культуролог [Електронний ресурс] / В. Туркевич // День. – 2003. – № 5. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/taym-aut/pershiy-ukrayinskiy-kulturolog>.
520. Турцевич И. Заметка о картинной галерее Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине / И. Турцевич // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1895. – Т. 15. – 49 с. (окремої пагінації).
521. Українська педагогіка в персоналіях – ХІХ століття / [за редакцією О.В. Сухомлинської]: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів: У двох книгах. – К., Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с.
522. Университетская реформа 1863 года в России / [составитель и автор вступительных статей В.А. Томсинов]. – М.: Зерцало, 2012. – 480 с.
523. Усенко П.Г. Гербель Микола Васильович / П.Г. Усенко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – Т. 2: Г – Д. – С. 89 – 90.

524. Усенко П.Г. Кушельов-Безбородько Григорій Олександрович / П.Г. Усенко // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2008. – Т. 5: Кон – Кю. – С. 546 – 547.
525. Федір Іванович Леонтович: Біографія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.people.su/ua/64615>. – Назва з екрану.
526. Федор Іванович Леонтович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://news.onu.edu.ua/rus/rector/single/51>. – Назва з екрану.
527. Федор Стравинський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mozyrianka2007.narod.ru/stravinskiy.html>. – Назва з екрану.
528. Францішак Багушевіч [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fbogushevich.ru>. – Назва з екрану.
529. Хойнацкий А.Ф. Воспоминания о святых угодниках Киево-Печерской Лавры, из среды которых вышли блаженные иноки, основавшие обитель Почаевскую. В память исполнившегося пятидесятилетия со дня включения Почаевской Лавры в число православных русских лавр. 13 октября 1833 – 1883 года / А.Ф. Хойнацкий. – Почаев: Типография Почаевской Лавры, 1884. – 55 с.
530. Хойнацкий А.Ф. Голос римского католицизма о нетлении мощей угодников киевопечерских / А.Ф. Хойнацкий // Воскресное чтение. – 1862. – Кн. 2. – № 27. – С. 675 – 684.
531. Хойнацкий А.Ф. Гораин А.П. / А.Ф. Хойнацкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 254.
532. Хойнацкий А.Ф. Западно-русская церковная уния в ее богослужении и обрядах / А.Ф. Хойнацкий. – К.: Киево-Печерская Лавра, 1871. – [4], VII, 475 с.
533. Хойнацкий А.Ф. Очерки из истории Православной Церкви и древнего благочестия на Волыни / А.Ф. Хойнацкий. – Житомир: Типо-литография С.П. Бродовича, 1878. – 170; VI с.

534. Хойнацкий А.Ф. Почаевская Успенская Лавра: Историческое описание / А.Ф. Хойнацкий; [исправленный и дополненный Г.Я. Крыжановским]. – Почаев: Типография Почаевской Лавры, 1897. – 524 с.
535. Хойнацкий А.Ф. Православие и уния в лицах, или Преподобный Иов, игумен Почаевский, и глаголемый униатский святой Иосафат Кунцевич / А.Ф. Хойнацкий. – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1883. – 48 с.
536. Хойнацкий А.Ф. Православие на Западе России в своих ближайших представителях, или Патерик Волыно-Почаевский в двух частях / А.Ф. Хойнацкий. – Житомир, 1997. – 494 с.
537. Хойнацкий А.Ф. Путеводитель по Горе Почаевской / А.Ф. Хойнацкий – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1883. – 142; VI с.
538. Хойнацкий А.Ф. Святая цельбоносная стопа Божией Матери в Почаевской Лавре / А.Ф. Хойнацкий. – Почаев: Типография Почаевской Успенской Лавры, 1885. – 85, I с.
539. Хойнацкий А.Ф. Смирнов П.С. / А.Ф. Хойнацкий // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко; Издание второе, исправленное и дополненное. – СПб., 1881. – Отдел первый. – С. 304.
540. Чалий М.К. Спогади про Тараса Шевченка / М.К. Чалий. – К.: Дніпро, 1982. – 547 с.
541. Чарівник української байки: До 180-річчя від дня народження Л. Глібова; методично-бібліографічні матеріали. – Городок: Городоцька центральна районна бібліотека, 2007. – 11 с.
542. Чисніков В.М. Лашнюков Іван Васильович / В.М. Чисніков // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 57 – 58.
543. Чуткий А.І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35 – 45.
544. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906-1920 рр.): [монографія] / А. Чуткий. – Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2013. – 522 с.

545. Чуткий А.І. Професура Університету Св. Володимира: нова мікросоціальна група другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Часопис української історії. – К., 2004. – Вип. 1. – С. 9 – 13.
546. Чуткий А.І. Ректорський корпус Київського комерційного інституту: спроба наукової реконструкції // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 119 – 129.
547. Шалашна Н.М. До висвітлення постаті маловідомого українського історика Олексія Івановича Маркевича / Н.М. Шалашна // Інтелігенція і влада. – Одеса, 2009. – Вип.15. – Сер.: Історія. – С. 225 – 230.
548. Шебанов А.Ф. Юридические учебные заведения / А.Ф. Шебанов – М.: Высшая школа, 1963. – 224 с.
549. Шершеневич Г.Ф. О желательной постановке высшего юридического образования / Г.Ф. Шершеневич // Право. – 1900. – № 1 – 52. – С. 205 – 217.
550. Шпет Г.Г. Очерк развития русской философии/ Г.Г. Шпет [отв. ред. Т.Г. Щедрина]. – М.: РОССПЭН, 2008. – 592 с.
551. Щербина А. Подвижник апостольської праці. [Електронний ресурс] / А. Щербина. – Режим доступу: <http://nigin-museum.do.am/publ/1-1-0-9>. – Назва з екрану.
552. Экеблад Х.А. Краткое обозрение душевных способностей животных / Х.А. Экеблад // Журнал Министерства народного просвещения. – 1839. – Ч. XXIV. – Отд. 2. – С. 69 – 79.
553. Экеблад Х.А. Опыт обозрения и биологико-психологического исследования способностей человеческого духа / Х.А. Экеблад. – СПб.: Типография II Отделения собственной Е.И.В. Канцелярии, 1872. – 462, IV с.
554. Юрженко О.І. Історія Одеського університету за 100 років / О.І. Юрженко. – К.: Видавництво Київського університету, 1968. – 420 с.
555. Юртаева Е.А. Система юридического образования в Российской империи / Е.А. Юртаева // Журнал российского права. – 2009. – № 3. – С. 116 – 131.
556. Языков Д.Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей / Д.Д. Языков. – СПб.: Типография А.С. Суворина, 1886. – Вып. III. – 98 с.

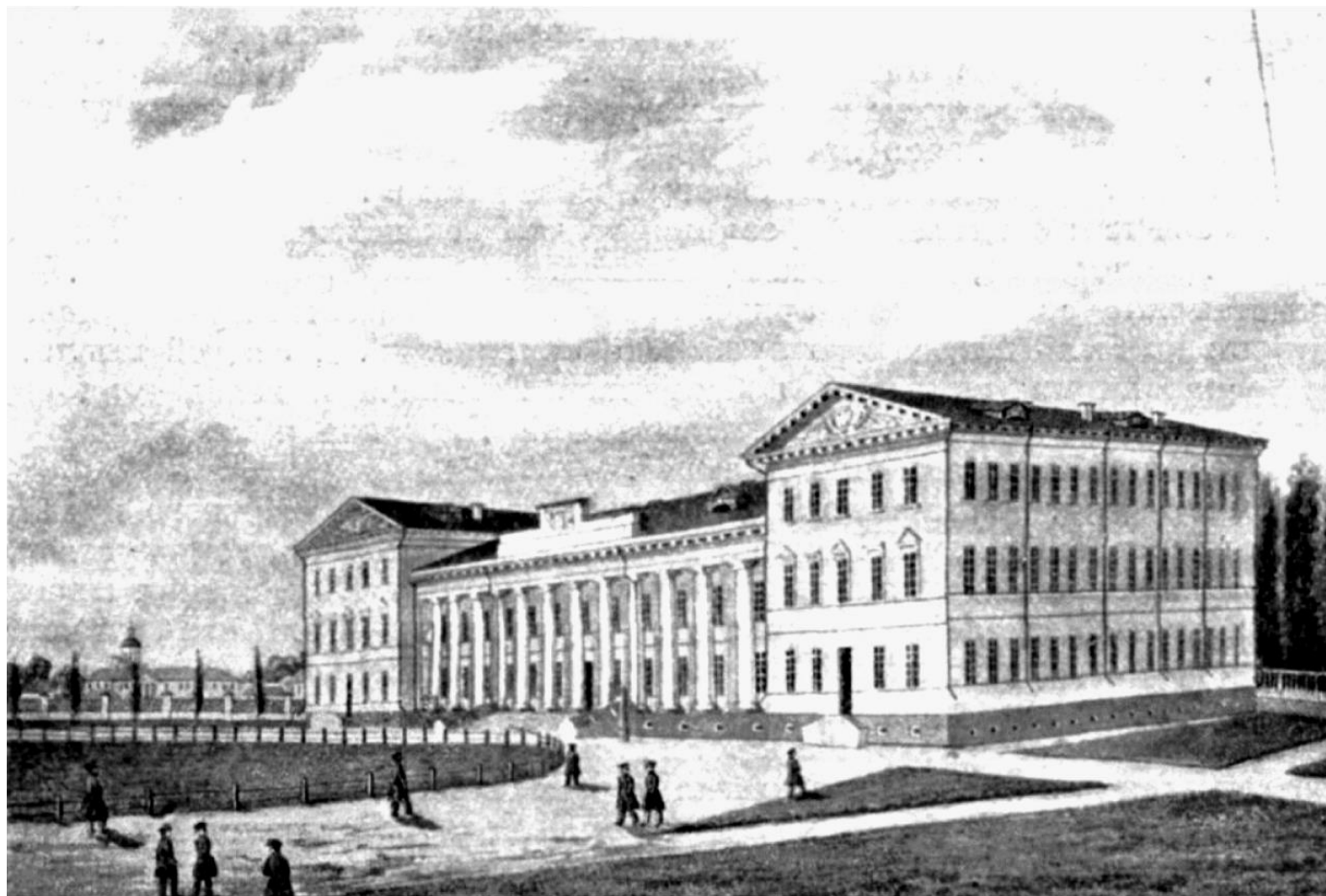

557. Ярошенко М. Ніжинська перлина / М. Ярошенко // Деснянська правда. – 1981. – січень. – С. 3.
558. Яснопольский Н.П. Железные дороги из Малорусского края к Балтийскому морю/ Н.П. Яснопольский // Санкт-Петербургские ведомости. – 1868. – №143.
559. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных расходов России / Н.П. Яснопольский. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира, 1890. – 584 с.
560. Яснопольский Н.П. Об условиях торговли Юго-Западного края и Малороссии с Северо-Западными и особенно польскими рынками / Н.П. Яснопольский // Записки Императорского Русского географического Общества. – СПб, 1873. – Т. 1.
561. Яснопольский Н.П. Экономическая будущность юга России и современная его отсталость / Н.П. Яснопольский// Отечественные записки. – 1871. – № 7. – С. 7 – 120.
562. Ясь О.В. Горленко Василь Петрович / О.В. Ясь // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2004. –Т. 2: Г – Д. – С. 165.
563. Ясь О.В. Маркевич Олексій Іванович/ О. В. Ясь // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 515 – 516.
564. Ясь О.В. Незабитовський Василь Андрійович / О.В. Ясь // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7: Мі – О. – С. 357.
565. Яушева-Омельянчик Р.М. Доля і трагедія Ніжинського мюнцкабінету / Р.М.Яушева-Омельянчик // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 8. – Ніжин, 1997. – С. 107 – 111.
566. Яушева-Омельянчик Р.М. Судьба Нежинского мюнцкабинета / Р.М. Яушева-Омельянчик // Література та культура Полісся: збірник наукових праць. – Вип. 44. – Ніжин, 2008. – С. 183 – 188.
567. Torubara A. Nizhyn Law Lyceum in educational space and socio-cultural life of the Left Bank Ukraine (1840 – 1875). / A. Torubara // Nauka I studia / [redactor naczelna dr. Hab. Jolanta Blaszczyk]. – Przemysl, 2014. – P. 51 – 60.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Ніжинський ліцей князя Безбородька
Акварель О.Б. Візеля. 1830-ті рр.
Джерело: [360]

ДОДАТОК Б

Розклад лекцій Ніжинському юридичному ліцеї
у 1860 – 1861 навчальному році
Джерело: [109]

ДНИ	ЧАСЫ	I КУРС	II КУРС	III КУРС
Понедельник	с 9 до 10 ¼	Богословие		
	с 10 ¼ до 11 ½	Гражданские законы	Русская словесность	Немецкий язык
	с 12 до 1 ¼	Русская история	Французский язык	
	с 1 ¼ до 2 ½	Энциклопедия законоведения	Законы благоустройства	Законы уголовные
Вторник	с 9 до 10 ¼	Французский язык	Законы благоустройства	Законы уголовные
	с 10 ¼ до 11 ½	Русская словесность	Полицейские законы	Французский язык
	с 12 до 1 ¼	Немецкий язык	Статистика	Энциклопедия законоведения
	с 1 ¼ до 2 ½		Законы гражданские	Финансы
Среда	с 9 до 10 ¼	Рисование		
	с 10 ¼ до 11 ½	Рисование		
	с 12 до 1 ¼	Русская история	Энциклопедия законоведения	Русская словесность
	с 1 ¼ до 2 ½	Гражданские законы	Законы благоустройства	Законы уголовные
Четверг	с 9 до 10 ¼	Гражданские законы	Немецкий язык.	
	с 10 ½ до 11 ¼	Богословие		Русская словесность
	12 до 1 ¼	Энциклопедия законоведения	Русская история	Финансы
	1 ¼ до 2 ½		Гражданские законы	Уголовные законы
Пятница	с 9 до 10 ¼	Французский язык	Гражданские законы	Уголовные законы
	10 ¼ до 11 ½	Энциклопедия законоведения	Русская словесность	Богословие
	12 до 1 ¼	Немецкий язык	Статистика	Уголовные законы
	1 ¼ до 2 ½		Гражданские законы	Финансы
Суббота	с 9 до 10 ¼	Энциклопедия законоведения	Полицейские законы	Финансы
	с 10 ¼ до 11 ½	Русская словесность	Законы благоустройства	
	с 12 до 1 ¼	Русская история	Французский язык	
	с 1 ¼ до 2 ½	Гражданские законы	Немецкий язык	

ДОДАТОК В

Тижневе навантаження у Ніжинському юридичному ліцеї
 Джерела: [17, арк. 564 – 572; 13, арк. 19 – 30 зв.; 10, арк. 27 – 30 зв.;
 69, арк. 5 – 14 зв.; 88, арк. 6 – 12 зв.].

Курс	Предмет	Кількість годин					
		1841–1843 рр.		1849–1850 р.		1857–1858 рр.	
		Лекції на тижд.	Репетиції	Лекції на тижд.	Репетиції	Лекції на тижд.	Репетиції
1	Догматичне богослів'я	3 год.	Щотижня, семестр.	1 сем. – 3 год., 2 сем – 2,5 год.	Семестр.	2,5 год.	Семестр.
	Теорія російської словесності	3 год., 1,5 год. розбір творів	Щомісяця	2,5 год.	Щомісяця.	2,5 год.	Кожна восьма лекція
	Загальна та російська статистика	4,5 год.	2 р. на місяць	–	–	–	–
	Енциклопедія законодавства	4,5 год. (1841 р.) 7,5 год. (1843 р.)	Щомісяця	5 год.	Щотижня	5 год.	Щотижня
	Державні закони	5 год.				Щотижня	
	Цивільні закони	–	–	–	–	6,25 год.	Щотижня
	Німецька мова	3 год.	Щомісяця, семестр.	2,5 год.	Кожні 3 тижні, семестр.	2,5 год.	Двічі на місяць
	Французька мова	3 год.	Щомісяця, семестр.	–	–	2,5 год.	Не було
	Історія Росії	–	–	3,75 год.	Двічі на місяць	3,75 год.	Двічі на місяць.
Малювання	1,5 год.		3 год.				
2	Догматичне богослів'я	–	–	1 сем. – 3 год., 2 сем – 2,5 год.–	Семестр.	2,5 год.	Семестр.
	Моральне богослів'я та історія православної церкви	3 год.	Семестр.	–	–	–	–
	Теорія поезії	–	–	–	–	2,5 год.	Кожна восьма лекція

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ В

Курс	Предмет	Кількість годин					
		1841–1843 рр.		1849–1850 р.		1857–1858 рр.	
		Лекції на тижд.	Репетиції	Лекції на тижд.	Репетиції	Лекції на тижд.	Репетиції
2	Історія російської літератури	3 год., 1,5 практ. занять	Щомісяця	2,5 год., 2,5 год. практ. занять	Семестр.	–	–
	Історія Росії	4,5 год.	Щомісяця	–	–	1,25 год.	Двічі на місяць
	Загальна статистика	–	–	3,75 год.	Двічі на місяць	2 сем. – 3,75 год.	Двічі на місяць
	Російська статистика					1 сем. – 2,5 год.	Двічі на місяць
	Статути про державну службу та закони про стани	1,5 год.	Щомісяця	–	–		
	Енциклопедія законодавства (історія філософії законодавства)	–	–	1,25 год.	Щотижня	1,25 год.	Частина кожної лекції
	Цивільні закони	7,5 год.	Щомісяця	7,5 год.	Щотижня	(Практика) 1,25 год.	
	Закони державного благоустрою					3,75 год.	Двічі на місяць
	Поліцейські закони					–	Щотижня
	Німецька мова	3 год.	Щомісяця семестр.	2,5 год.	Кожні 3 тижні, семестр.	3 год.	Двічі на місяць
	Французька мова	3 год.	Щотижня + твори щомісяця	–	–	2,5 год.	
Малювання	1,5 год.		3 год.				
3	Моральне богослів'я та історія православної церкви	–	–	–	–	1,25 год.	Семестр.
	Історія російської літератури	–	–	–	–	2,5 год.	Семестр.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ В

Курс	Предмет	Кількість годин					
		1841–1843 рр.		1849–1850 р.		1857–1858 рр.	
		Лекції на тижд.	Репетиції	Лекції на тижд.	Репетиції	Лекції на тижд.	Репетиції
3	Церковне право	1,5 год.	Семестр.	1 сем. – 1,5 год., 2 сем. 1,25 год.	Семестр.	Не викладалося з 1851 р.	
	Закони про фінанси	7,5 год.	Щотижня	7,5 год.	Щотижня	3,75 год.	2 р. на місяць
	Поліцейські закони	7,5 год.	Щотижня	7,5 год.	Щотижня	5 год.	Щотижня
	Кримінальні закони з судочинством						
	Енциклопедія законодавства (повтор.)	–	–	1,25 год.	Щотижня	1,25 год.	Щотижня
	Німецька мова	3 год.	Двічі на місяць	3,75 год.	Кожні 3 тижні	2,5 переклад, 1,25 історія літератури.	Щомісяця
	Французька мова	3 год.	Кожні 2 місяці	–	–	1,25 год.	Щомісяця
	Малювання	1,5 год.		3 год.			
Танцювальна майстерність	При пансіоні по 3 год. на тиждень.						
	Музика	–	–	Індивідуально по 2 уроки на тиждень			

ДОДАТОК Г

Додаток до §20 Правил для студентів
Ніжинського юридичного ліцею.1873 р.
Джерело: [80]

Для I курсу

ГОЛОВНІ	
1. Богослів'я 2. Енциклопедія законодавства 3. Державні закони 4. Цивільні закони 5. Річний та короткий твір	Для переведу на II курс сума балів, отриманих з цих предметів на випробуванні, повинна дорівнювати minimum 15.
ДОДАТКОВІ	
6. Російська словесність 7. Російська історія 9. Французька або німецька мова	Для переведу на II курс сума балів, отриманих на випробуванні з цих предметів, повинна дорівнювати minimum 9.

Для II курсу

ГОЛОВНІ	
1. Богослів'я 2. Енциклопедія законодавства 3. Кримінальні закони 4. Закони державного благоустрою 5. Цивільні закони 6. Річний та короткий твір	Для переведу на III курс сума балів, отриманих з цих предметів на випробуванні, повинна дорівнювати minimum 18.
ДОДАТКОВІ	
6. Російська словесність 7. Російська історія 8. Російська та загальна статистика 9. Французька або німецька мова	Для переведу на III курс сума балів, отриманих з цих предметів на випробуванні, повинна дорівнювати minimum 12.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Г

Для III курсу

ГОЛОВНІ	
1. Богослів'я 2. Енциклопедія законодавства 3. Державні закони 4. Цивільні закони 5. Цивільне судочинство 6. Кримінальні закони 7. Кримінальне судочинство 8. Поліцейські закони 9. Закони державного благоустрою 10. Закони про фінанси 11. Річне та іспитів твір	Сума балів, отриманих з цих предметів на випробуванні, повинна дорівнювати для отримання атестата з правом на чин XII класу maximum 55 і minimum 45, для отримання атестата з правом на чин XIV класу – відповідно 44 і 33.
ДОДАТКОВІ	
12. Російська словесність 13. Російська історія 14. Російська та загальна статистика 15. Французька або німецька мова	Сума балів, отриманих з цих предметів на випробуванні, для отримання атестата з правом на чин як XII, так і XIV класу, повинна дорівнювати minimum 12.

ДОДАТОК Д

Штат Ніжинського юридичного ліцею
затверджений 24 квітні 1840 р.
Джерело: [176, с. 167 – 168]

Статті расходов	одному		Всем	
	Серебром			
	руб	коп	руб	коп
Директору добавочного жалованья к получаемому по тому же званию от Нежинской гимназии	571	84	571	84
Инспектору на том же основании	400	28	400	28
Законоучителю	285	90	285	90
Шести профессорам	750		4500	
Двум лекторам добавочного жалованья к окладам младших учителей гимназии	71	47	142	94
Учителю рисования на том же основании	71	47	71	47
Помощнику инспектора	228	68	228	68
Секретарю	257	29	257	29
Кассиру	228	68	228	68
Экзекутору и вместе эконому	257	29	257	29
Лекарю	142	88	142	88
Прибавочного жалованья к профессорским окладам				
А) Советника Правления	85	78	85	78
Б) Библиотекаря	85	78	85	78
На содержания 24 студентов, разумея все вообще на них издержки	114	28	2742	72
Комнатному надзирателю	228	68	228	68
Канцелярским служителям с пайком и одеждою:				
Одному среднего оклада	100	7	100	7
Одному низшего оклада	71	47	71	47
На канцелярские расходы			85	70
Библиотеку			428	55
Награды студентов медалями и проч.			57	10
На издержки при Торжественном акте			55	70
Содержание церкви			71	40
Содержание здания, отопление, освещение, починку, чистку и служителей			1426	95
Итого			12527	15

ДОДАТОК Е

Фінансовий звіт Ніжинського юридичного ліцею за 1871 р.

Джерело: [57, арк. 2 зв. – 3.]

Статті расходов	одному		Всем	
	Серебром			
	руб	коп	руб	коп
Директору добавочного жалованья к получаемому по тому же званию от Нежинской гимназии	560	40	560	40
Инспектору на том же основании	392	28	392	28
Законоучителю	285	90	285	90
Шести профессорам	735		4410	
Двум лекторам добавочного жалованья к окладам младших учителей гимназии	70	05	140	10
Учителю рисования на том же основании	70	05	70	05
Помощнику инспектора	224	10	224	10
Секретарю	252	15	252	15
Кассиру	224	10	224	10
Экзекутору и вместе эконому	252	15	252	15
Лекарю	141	45	141	45
Педелю	144		144	
Прибавочного жалованья к профессорским окладам				
А) Советника Правления	84	06	84	06
Б) Библиотекаря	84	06	84	06
В) Законоучителю по должности священника лицейской церкви	160		160	
На выдачу стипендий студентам			2938	72
Канцелярским служителям с пайком и одеждою:				
Одному среднего оклада	99	07	99	07
Одному низшего оклада	70	76	70	76
На канцелярские расходы, библиотеку, на издержки при Торжественном акте, награды студентов медалями, содержание церкви			827	70
Содержание здания, отопление, освещение, починку, чистку и служителей			1426	95
Итого			12788	

ДОДАТОК Ж

Кошти, які виділялись на ремонт будівлі Ніжинського юридичного ліцею
 Джерела: [51, арк. 3 зв.; 194, с. 81; 130, с. 71; 140, с. 133; 141, с. 67;
 196, с. 166; 197, с. 51]

Рік	Сума, крб. сріб.
1847	1226 крб. 74,5 коп.
1858	5553
1859 – 1860	8535
1861	879 крб. 73 коп.
1863	168 крб. 50 коп.
1864	2018
1864	445

ДОДАТОК 3

Книгозбірня та навчальні кабінети
Ніжинського юридичного ліцею

Джерела: [184, с. 63; 185, с. 61 – 62; 186, с. 46; 10, арк. 33 – 33 зв., 60 зв. – 61; 187, с. 64; 13, арк. 27 зв. – 28, 52 зв. – 53; 188, с. 41 – 42; 189, с. 45; 15, арк. 606, 641 – 642; 190, с. 47; 15, арк. 642; 16, арк. 35; 191, с. 62; 192, с. 49; 193, с. 50 – 51; 182, с. 64 – 65; 19, арк. 179, 182 – 182 зв.; 124, с. 84 – 85; 85; 20, арк. 544; 125, с. 70; 21, арк. 255, 279 – 280; 126, с. 76; 23, арк. 505, 528 – 529; 25, арк. 33; 183, с. 65 – 66; 87, с. 11; 127, с. 44 – 45; 194, с. 80 – 81; 128, с. 63, 96, с. 20 – 21; 129, с. 67; 130, с. 71; 97, с. 46 – 47; 108, с. 17 – 18; 95, с. 26; 109, с. 17; 76, арк. 7; 89, стр. 6 – 7; 110, с. 19; 141, с. 63 – 68; 111, с. 19; 196, с. 161 – 166; 40, арк. 126 зв.; 197, с. 47 – 53; 208, с. 69; 209, с. 49; 210, с. 144 – 146; 211, с. 191 – 194; 134, с. 49 – 50; 135, с. 119 – 120; 123, с. 4 – 5, 136, с. 81 – 82; 213, с. 24 – 27; 214, с. 137 – 139; 138, с. 61; 139, с. 196 – 199; 195, с. 11].

Рік	Бібліотека, томів	Кабінети			
		Фізичний, інструментів	Мінералогічний, номерів	Зоологічний, видів	Мінц- кабінет, номерів
1839	6428 томів	110	681	980 видів комах, 59 видів птахів та 4 види ссавців	66
1840	2070 назв, 6612 томів	123	694	1780 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	
1841	2154 назв, 6777 томів	123	696	1780 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	
1842	2303 назв, 7134 томів	121	696	1778 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	
1843	2390 назв, 7303 томів	121	696	1773 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	
1844	2472 назв, 7481 томів	121	696	1773 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	
1845	2634 назв, 7784 томів	121	696	1773 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	
1846	2755 назв, 8011 томів	117	696	1773 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	
1847	8437	118	696	1773 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	67

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ 3

Рік	Бібліотека, томів	Кабінети			
		Фізичний, інструментів	Мінералогічний, номерів	Зоологічний, видів	Мінц- кабінет, номерів
1848	8224	117	696	1773 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	211
1849	3102 назв, 8683 томів	117	696	1773 видів комах, 59 – птахів, декілька ссавців	218
1850	3216 назв, 8904 томів	117	696	1227	218
1851	3326 назв, 9081 томів	117	697	1227	218
1852	3434 назв, 9268 томів	120	697	1227	271
1853	9536	188	697	1227	271
1854	3602 творів, 9536 томів	193	697	1227	422
1855	9782	193	697	1227	428
1856	10043	198	697	1227	428
1857	10478	193	697	1227	428
1858	4299 назв, 10960 томів	193	697	1227	428
1859					
1860		197	914	1227 видів комах, птахів та ссавців, 200 тварин з картону	423
1861	5421 назв	205	914	1227 видів комах, птахів та ссавців, 200 тварин з картону	423
1862	5555 назв		914	1227 видів комах, птахів та ссавців, 200 тварин з картону	423
1863	5702 назв, 10836 томів	237 фізичних та 93 хімічних	2914	1227 видів комах, птахів та ссавців, 200 тварин з картону, 39 таблиць Рупрехта	426

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ 3

Рік	Бібліотека, томів	Кабінети			
		Фізичний, інструментів	Мінералогічний, номерів	Зоологічний, видів	Міңц- кабінет, номерів
1868	6799 назв, 12678 томів				442
1869	6081 назв, 11855 томів	260 фізичних, 93 хімічних			442
1870					
1871	6385 назв, 12277 томів				442
1872	6538 назв, 12559 томів				442
1873	6677 назв, 12804 томів				3546
1874					3546
1875	понад 13000 томів				3546

ДОДАТОК К

Склад студентів Ніжинського юридичного ліцею

Джерела: [184, с. 63; 185, с. 61 – 62; 186, с. 46; 10. арк. 33 – 33 зв., 60 зв. – 61; 187, с. 64; 13, арк. 27 зв. 28, 52 зв. – 53; 188, с. 41 – 42; 189, с. 45; 15, арк. 606, 641 – 642; 190, с. 47; 16, арк. 35; 191, с. 62; 215. с. 105 – 106; 192, с. 49; 193, с. 50 – 51; 182, с. 64 – 65; 19, арк. 179, 182 – 182 зв.; 124, с. 84 – 85; 125, с. 70; 21, арк. 255, 279 – 280; 69; 85; 126, с. 76; 23, арк. 505, 528 – 529; 183, с. 65 – 66; 127, с. 44 – 45; 194, с. 80 – 81; 216, с. 11 – 12; 128, с. 63; 96, с. 20 – 21; 129, с. 67; 130, с. 71, 97, с. 46 – 47; 95, с. 26; 109, с.18; 76; 141, с. 63 – 68; 110, с. 20; 196, с. 161 – 166; 40, арк. 126 зв.; 197, с. 47 – 53; 112, с. 23 – 24; 208, с. 69; 209, с. 49; 210, с. 144 – 146; 211, с. 191–194; 134, с. 49 – 50; 212, с. 119 – 120; 123, с. 4 – 5, 136, с. 81 – 82; 213, с. 24 – 27; 214, с. 137 – 139; 138, с. 61; 139, с. 196 – 199; 271, с. CXLVI – CLXXXVI].

Рік	Студенти	Випускники		
		XII клас	XIV клас	Всього го
1840	19			
1841	49 (перший курс юридичного та третій фізико-математичного), з них дітей дворян – 36, офіцерів – 6, духовного звання – 9, міщани – 2, купці – 2, селяни державних маєтностей – 1. Православних – 25, римо-католиків – 23, лютеран – 1.			
1842	69, у тому числі дітей дворян – 46, офіцерів – 5, духовного звання – 4, купців – 4, міщан – 7, державних селян – 1, вільновідпущених – 2. Православних – 47, римо-католиків – 21, лютеран – 1.			
1843	81	2		2
1844	81, у тому числі дітей дворян – 47, офіцерів – 9, духовного звання – 5, купців – 4, міщан – 8, іноземців – 2, державних селян – 2, вільновідпущених – 1, казенних селян – 1. Православних – 62, римо-католиків – 15, лютеран – 2, євреї – 2.	9	17	26
1845	80, з них православних – 64, римокатоликів – 11, лютеран – 2, євреїв – 3.	5	9	14
1846	86, у тому числі дітей дворян – 53, офіцерів – 8, духовного стану – 6, купців – 7, міщан – 4, іноземців – 2, вільновідпущених – 3, державних селян – 1, козаків – 2. Православного віросповідання – 72, римо-католиків – 10, лютерани – 4.	2	11	13

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ К

Рік	Студенти	Випускники		
		XII клас	XIV клас	Всього
1847	84	4 (5)	16 (15)	20
1848	87, у тому числі 65 дітей дворян, чиновників, духовного стану і купців	3 (4)	21 (20)	24
1849	89, у тому числі 75 дітей дворян, чиновників, духовного стану і купців	5	18 (17)	23 (22)
1850	95, у тому числі 75 дітей дворян, чиновників, духовного стану і купців	8	11	19
1851	83, у тому числі дітей дворян – 37, офіцерів – 23, духовного стану 4, купців – 6, міщан – 6, іноземців – 1, козаків – 3, вільновідпущених – 1, однодворців – 1, вільних хлібопашців – 1. Православних – 75, римо-католиків – 5, лютеран – 3	4	19 (20)	23 (24)
1852	75, у тому числі дітей дворян – 30, офіцерів – 23, духовного стану – 4, купців – 6, міщан – 6, іноземців – 2, козаків – 2, з Царства Польського – 1, вільних хлібопашців – 1. Православних – 67, римо-католиків – 7, лютеран – 1.	9	22 (23)	31 (32)
1853	82, у тому числі 26 дітей дворян, 32 – чиновників, 7 – духовного звання і 6 – купців.	3	17	20
1854	69, у тому числі дітей дворян і чиновників 50, духовного звання – 5, купців – 4, податних станів – 14	10	13	23
1855	59, у тому числі дітей дворян і чиновників – 39, духовного звання – 4; купців – 3, податних станів – 13	11	11 (10)	22 (21)
1856	55, у тому числі дітей дворян і чиновників – 37, духовного звання – 3, купців – 3, податних станів – 12	9	6	15
1857	58, у тому числі дворян – 45, духовного звання – 2, купців – 2, податних станів – 9.	10	5	15
1858	66	7 (8)	6 (5)	13
1859		(10)	(14)	(24)
1860		(8)	(6)	(14)
1861	72	11	9 (8)	20 (19)

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ К

Рік	Студенти	Випускники		
		XII клас	XIV клас	Всього
1862	65	16	3	19
1863	54	14 (15)	7	21 (22)
1864		12	4	16
1865	63	6	6	12
1866	79	(6)	(6)	(12)
1867	80	16 (17)	7 (8)	23 (25)
1868	82	24 (26)	9 (10)	33 (36)
1869	118	24	13	37
1870	154	(20)	(7)	28 (27)
1871	180	(18)	(18)	(36)
1872	123	(46)	(23)	70 (69)
1873	93 /88/	(23)	(42)	62 (65)
1874	69 (на другому і третьому курсі)	(15)	(17)	31 (32)
1875		(29)	(17)	(46)
1876	23	(15)	(17)	23 (26)

ДОДАТОК Л

Теми промов, які були виголошені професорами
Ніжинського юридичного ліцею на щорічних урочистих актах

Джерела: [107, с. 3; 108, с. 3; 109, с. 3; 110, с. 3; 111, с. 3; 112, с. 3;
116, с. 16; 118, с. 21 – 22; 117, с. 14; 119, с. 17; 120, с. 19; 121, с. 21;
122, с. 19; 129, с. 67; 197, с. 49].

Рік	Викладач	Назва промови
1842	Й. Паєвський	Об истории и историческом искусстве
1844	П. Даневський	Об источниках местных законов, действующих в некоторых губерниях и областях Российской Империи
1847	Й. Паєвський	О влиянии Истории на нравственность и благосостояние обществ гражданских
1848	М. Бунге	О кредите
1850	М. Тулов	О современном направлении Изящной Словесности на Западе Европы
1852	В. Незабитовський	Очерк системы казенных доходов в России со времени Императора Петра Великого до кончины императрицы Екатерины II
1856	А. Циммерман	Очерк развития Русского законодательства о городском состоянии от Петра Великого до конца XVIII столетия
1859	О. Белобров	О народной русской поэзии
1860	І. Максимович	Об английском областном учреждении и управлении общественном, или так называемом сасоуправлении, и о возможности применения их в России
1861	М. Затиркевич	О происхождении и значении дворянства в развитии общественных отношений в России
1862	Л. Жданович	Об экономическом быте древних Афин
1863	І. Лашнюков	О значении панславизма по понятиям западных публицистов
1865	І. Патлаєвський	Реформы в финансовом законодательстве настоящего царствования

ДОДАТОК М

Склад кафедр Ніжинського юридичного ліцею

Джерела: [4; 24; 60; 402; 33; 457; 44; 511; 329; 339; 401; 407; 416; 269; 467; 43; 45; 456; 268; 281; 358; 437; 447; 473; 508; 382; 493; 470; 42; 44; 46; 454; 464; 471; 399; 531; 539; 274; 59; 273; 436; 352; 490; 36; 450; 451; 458; 400; 266; 348; 510; 542; 272; 489; 37; 397; 26; 459; 461; 469; 398; 491; 487; 465; 485; 466; 455; 306, с. 118].

КАФЕДРА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЗАКОНОЗНАВСТВА ТА ДЕРЖАВНОГО ПРАВА, ОСНОВНИХ ЗАКОНІВ ТА ГУБЕРНСЬКИХ РАЗОМ ЗІ СТАТУТАМИ ПРО ДЕРЖАВНУ СЛУЖБУ ТА ЗАКОНАМИ ПРО СТАНИ (КАФЕДРА ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ЗАКОНОЗНАВСТВА ТА ДЕРЖАВНОГО ПРАВА)

Дисципліни, що викладались	ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Енциклопедія законовзнавства та Державні закони	Циммерман Аким Костянтинович	1841–1846 рр. – викладач, з 1846 – професор	1817 – 1887 рр.	1841 – 1859 рр.
	Затиркевич Михайло Дмитрович	1859–1875 в.о. професора 1875 – професор	1831 – 1893 рр.	1859– 1875 рр.

КАФЕДРА ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ТА КРИМІНАЛЬНИХ ЗАКОНІВ
З СУДОУСТРОЄМ

Дисципліни, що викладались	ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Кримінальні закони	Максимович Іван Андрійович	1842–1854 рр. – в.о. професора	1810 – ?	1842– 1869 рр.
Поліцейські закони		1854–1869 рр. – професор		
Вправи у юридичній практиці	Скорделі Пантелеймон Костянтинович	в.о. професора	1846– 1918 рр.	1871– 1875 рр.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ М

КАФЕДРА ЗАКОНІВ ГРОМАДЯНСЬКИХ, ЗАГАЛЬНИХ, ПРИКОРДОННИХ ТА ЗАКОНІВ ДЕРЖАВНОГО БЛАГОУСТРОЮ (КАФЕДРА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА)

Дисципліни, що викладались	ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Цивільні закони,	Пилянкевич Микола Іванович	в.о. професора	1819 – 1856 рр.	1841 – 1843 рр.
	Даневський Пій Никодимович	професор	1820 – 1892 рр.	1843 – 1853 рр.
Закони державного благоустрою,	Царевський Кирило Олексійович	в.о. професора	1830 – 1894 рр.	1853 – 1866 рр.
	Черепов Андрій Михайлович	в.о. професора		1867 – 1868 рр.
Вправи з юридичної практики	Забугін Іван Платонович	в.о. професора	1846 – 1875 рр.	1868 – 1875 рр.

КАФЕДРА ЗАКОНІВ ПРО ФІНАНСИ, СТАТУТИ ПРО ПОВИННОСТІ ТА СТАТУТИ КАЗЕННОГО УПРАВЛІННЯ (КАФЕДРА ЗАКОНІВ КАЗЕННОГО УПРАВЛІННЯ)

Дисципліни, що викладались	ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Закони про фінанси	Глушановський Антон Андрійович	в.о. професора	1816–1902 рр.	1842–1844 рр.
	Бунге Микола Християнович	1845–1847 рр. – в.о. професора 1847–1850 рр. – професор	1823–1895 рр.	1845–1850 рр.
	Незабитовський Василій Андрійович	1851–1852 рр. – в.о. професора 1852–1853 рр. – професор	1824–1883 рр.	1851–1853 рр.
	Янишевський Олександр Феліксович	в.о. професора	1833–1860 рр.	1853–1860 рр.
	Жданович Лев Іванович	в.о. професора	1832 – бл. 1901 рр.	1861–1862 рр.
	Патлаєвський Інокентій Іустинович	в.о. професора	1839–1883 рр.	1863–1866 рр.
	Жданович Лев Іванович	в.о. професора	1832 – бл. 1901 рр.	1866–1873 рр.
	Яснопольський Микола Петрович	в.о. професора	1846–1920 рр.	1873–1875 рр.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ М

КАФЕДРА БОГОСЛІВ'Я

Дисципліни, що викладались	ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Історія церкви	Мерцалов Іоанн Федорович	законовчитель	1796–1868 рр.	1840–1861 рр.
Догматичне богослов'я	Гораїн Антон Павлович	Законовчитель	1823–1861 рр.	1861 р.
	Смирнов Петро Семенович	Законовчитель	1826 р. – ?	1861–1862 рр.
Моральне богослов'я	Шморгунов Захарій Ілліч	Законовчитель	1834–1876 рр.	1862–1871 рр.
	Хойнацький Андрій Федорович	Законовчитель	1837 – ?	1871–1875 рр.

КАФЕДРА ТЕОРІЇ ПОЕЗІЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ
(КАФЕДРА РОСІЙСЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ)

Дисципліни, що викладались	ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Теорія словесності	Тулов Михайло Андрійович	1840–1844 рр. – в.о. професора 1844–1853 рр. – професор	1814–1882 рр.	1840–1853 рр.
Історія російської літератури	Линниченко Андрій Іванович	професор	1822–1888 рр.	1853– 1855 рр.
	Белобров Омелян Максимович	в.о. професора	1821–1875 рр.	1856– 1863 рр.
Вправи по російській мові	Вороний Феодосій Якович	1864–1869 рр. – в.о. професора 1869–1872 рр. – професор	1837–1910 рр.	1864–1872 рр.
	Іващенко Петро Семенович	в.о. професора	1846 – бл. 1880 рр.	1873–1874 рр.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ М

КАФЕДРА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ТА ЗАГАЛЬНОЇ
СТАТИСТИКИ (КАФЕДРА РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА СТАТИСТИКИ)

Дисципліни, що викладались	ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Російська історія	Паєвський Йосип Фадійович	викладач	1805 р. – ?	1840–1853 рр.
Загальна та російська статистика	Лашнюков Іван Васильович	1853–1854 рр. – в.о. професора 1854–1868 рр – професор	1823–1869 рр.	1853–1868 рр.
	Сребницький Іван Афанасійович	в.о. професора	1850–1903 рр.	1873–1875 рр.

КАФЕДРА НІМЕЦЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ

ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Лембах Іван Ілліч	лектор	1789 –	1840 р.
Клернер Іван Федорович	лектор	1806 –	1841–1854 рр.
Лавров Василій Григорович	лектор	1811 –	1854–1861 рр.
Гофман Едуард	лектор		1861–1862 рр.
Мерц Федір Едуардович	лектор	1821 –	1862–1867 рр.
Штейн Юлій Іванович	в.о. лектора	1824 –	1867–1875 рр.

КАФЕДРА ФРАНЦУЗЬКОЇ СЛОВЕСНОСТІ

ПІБ викладача	Посада	Роки життя	Роки роботи у Ліцеї
Лельєвр Яків Якович	лектор	1794 –	1840–1847 рр.
Месоньє Йосип Вільгельмович	лектор	1792 –	1847 р.
Казеллі Олександр Йосипович	лектор		1848 р.
Петіньє Віталій	в.о. лектора	1828 – ?	1849–1850 рр.
Ганнот Юстин Миколайович	лектор	1816 – ?	1850–1866 рр.
Френізі Август Миколайович	лектор	1838 – ?	1866–1870 рр.
Жокпас Микола Григорович	лектор	1845 –	1870–1872 рр.
Дені Людвіг Людвігович	лектор		1872–1873 рр.

ДОДАТОК Н

Список картин галереї Ніжинського юридичного ліцею,
яка була подарована попечителем навчального
закладу О. Кушелевим-Безбородьком
на честь 25-річного ювілею Ніжинської вищої школи

Джерело: [520, с. 5–29]

**НѢЖИНСКАЯ
КАРТИННАЯ ГАЛЛЕРЕЯ,**

ПОДАРЕННАЯ

Лицею*) Князя Безбородко,

ОСНОВАТЕЛЕМЪ И ПОЧЕТНЫМЪ ПОПЕЧИТЕЛЕМЪ ОНАГО

ГРАФОМЪ А. Г. КУШЕЛЕВЫМЪ-БЕЗБОРОДКО,

ВЪ 25 ЛѢТНІЙ ЮБИЛЕЙ

ОТКРЫТІЯ СЕГО УЧЕБНАГО ЗАВЕДЕНІЯ, СОВЕРШЕННАГО ИМЪ
4 СЕНТЯБРЯ 1820 ГОДА.

C A T A L O G U E

de la Galerie de tableaux de Néjine, donnée au Lycée du
Prince Besborodko par son fondateur et Curateur hono-
raire,

LE COMTE ALEXANDRE KOUCHELEFF-BESBORODKO,

pour le 4 Septembre 1845,

jour anniversaire des vingt-cinq ans de la fondation de cet
établissement.

*) Нынѣ—Институту.

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

7

№ ПОРЯДКА.	ПРЕДМЕТЫ КАРТИНЪ.	ШКОЛЫ, МАНЕРЫ И МАСТЕРА.	ВЕРШЕН.	
			ВЫШИНА.	ШИРИНА.
КАРТИНЫ РАЗЛИЧНЫХЪ ШКОЛЪ, ВСѢ ПИСАННЫЯ НА ДЕРЕВЪ. ДО XVI ВѢКА.				
1.	Спаситель и Богоматерь.	Школы Византійской до 12 столѣтія.	12 ¹ / ₂	9
2.	Богородица, Спаситель, Епископъ и мученикъ.	Школы Джунта-Пизано.	16 ¹ / ₂	9
3.	Святой, творящій милостыню.	Бартоломея, школы Сиенской 1300 г.	6 ³ / ₄	6 ³ / ₄
4.	Младенецъ-Исусъ въ ясляхъ.	Старой Флорентинской школы до 1300.	5 ³ / ₄	5 ³ / ₄
5.	Рѣка Арно.	Старой школы Флорентинской.	12	9
6.	Св. Севастьянъ.	Школы Франко-Болонскаго.	13 ¹ / ₄	6 ¹ / ₂
7.	Поклоненіе Волховъ.	Лепо-Меми, школы Сиенской 1400.	13	10 ¹ / ₄
8.	Св. Іоаннъ, проповѣдующій въ пустынѣ.	Школы Гирландая.	17 ³ / ₄	14
9.	Богоматерь, Спаситель и Св. Іоаннъ.	Первая манера Іоанна Беллини, школы Венеціанской.	11 ¹ / ₄	8 ¹ / ₂
10.	Пресвятая Дѣва съ младенцемъ Исусомъ.	Школы Петра Перуджино.		

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

9

ИТАЛЬЯНСКОЙ ШКОЛЫ.

СЪ XVI ВѢКА.

11.	Святой Антоній (на холстѣ).	Школы Микель-Анджело Буонаротти.	5 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂
12.	Святое Семейство. —	Копія съ Андрея дель-Сарто.	24 ¹ / ₂	18 ¹ / ₂
13.	Богоматерь, Спаситель и Св. Іоаннъ. —	Манера Карла Дольче.	25	20
14.	Портретъ Кардинала. —	Школы Бронзино.	14 ¹ / ₂	11 ³ / ₄
15.	Богородица, Спаситель и Св. Іоаннъ. —	Джентилески.	14	11
16.	Чудо Святаго Павла. —	Петра Кортонскаго.	22	16 ¹ / ₂
17.	Пейзажъ съ фигурами. —	Школы Антонія Маджери.	5 ¹ / ₂	12
18.	Богородица со Спасителемъ. —	Франческини.	5 ¹ / ₄	3 ³ / ₄
19.	Св. Петръ и Св. Павелъ. —	Школы Вазари.	14 ¹ / ₂	11
20.	Богородица, Спаситель и Св. Іоаннъ. —	Копія съ Рафаэля.	10 ¹ / ₂	8
21.	Благовѣщеніе (на деревѣ).	Цезаря Арпино.	17 ¹ / ₂	13
22.	Рождество Спасителя (на холстѣ).	Карла Маратта.	22 ¹ / ₄	16 ¹ / ₂
23.	Св. Магдалина. —	Рафаэля Менгса.	14	11
24.	Діана на охотѣ. —	Школы Баттони.	32	26
25.	Геркулесъ и Нимфы. —			

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

11

26.	Богородица (на холстѣ).	Копія съ Сассо-Феррато.	20	14 ³ / ₄
27.	Архитектура. —	Паннини.	16 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂
28.	Морской видъ. —	Школы Темпеста.	11	13 ¹ / ₂
29.	Сраженіе. —	Школы Мивель-Анджело Черкоцци.	8	11 ¹ / ₂
30.	Пастухъ со стадомъ. —	Роза-ди-Тиволи.	22	15 ³ / ₄
31.	Животныя. —	Его же.	8 ³ / ₄	13 ¹ / ₄
32.	Св. Иеронимъ. — <i>Оригиналь сей картины, купленный за миллионъ франковъ, находился прежде въ Парижскомъ Музеемъ, а потомъ возвращенъ въ Парму. Въ прежней галлерей Графа Кушелева-Безбородко находится старинная копія съ этой картины.</i>	Копія съ Корреджіо, <i>находящаяся въ прежней галлерей Графа Безбородко.</i>	45 ³ / ₄	35 ¹ / ₂
33.	Спаситель умершій. —	Корреджіо.	10 ¹ / ₂	14
34.	Галатейя. —	Пармиджіано.	25 ³ / ₄	19 ³ / ₄
35.	Иродіада. —	Школы Гверчино.	29 ¹ / ₂	23 ³ / ₄
36.	Истязаніе Спасителя. —	Аннибала Караччи.	21 ¹ / ₂	29 ¹ / ₂
37.	Св. Магдалина. —	Школы Л. Караччи.	5	3 ³ / ₄
38.	Нарциссъ у источника. —	Августа Караччи.	18 ¹ / ₂	31 ¹ / ₂
39.	Иродіада. —	Школы Гвидо-Рени.	19	26 ¹ / ₂
40.	Сивилла. —	Старинная копія съ Гвидо-Рени.	16 ¹ / ₂	13 ¹ / ₂
41.	Эліазаръ и Рахиль. —	Манера Албано.	16 ¹ / ₂	19 ¹ / ₂

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

13

42.	Ангель. (на холстѣ).	Луино Миланскаго.	13 ¹ / ₄	11
43.	Св. Іосифъ со Спасителемъ. —	Молилари.	20	15 ¹ / ₂
44.	Несеніе креста Спасителемъ. —	Ланфранко.	22 ¹ / ₂	27 ¹ / ₂
45.	Невѣріе Оомы. —	Копія Тиціана.	11	13 ¹ / ₄
46.	Св. Магдалина. —	Школы Тиціана.	24	18 ¹ / ₄
47.	Изобиліе. —	Подражаніе Тиціану.	33 ¹ / ₂	27 ¹ / ₂
48.	Богородица и священикъ. —	Школы Павла Веронеза. —	16 ¹ / ₂	14
49.	Спаситель на крестѣ. —	Школы Тинторетто.	33 ¹ / ₂	23 ¹ / ₄
50.	Геркулесь и Омфала. —	Тіеполо.	11	16
51.	Перспектива. —	Подражаніе Каналетти.	11	13 ¹ / ₄
52.	Мойсей спасенный изъ воды. —	Падованино.	22	29 ¹ / ₂
53.	Поклоненіе Пастырей. —	Карціони.	12 ³ / ₄	7 ³ / ₄
54.	Распінаніе Спасителя. —	Роде.	6 ¹ / ₂	4 ³ / ₄
55.	Цвѣты, плоды и собака. —	Скаччіатти.	24	23
56.	Цвѣты, кроликъ и плоды. —	Скаччіатти.	25 ¹ / ₂	21 ¹ / ₄
57.	Святое Семейство. —	Школы Луки Джордано. —	14	11 ¹ / ₂
58.	Еліазаръ и Рахиль. —	Франческо-Мура. —	10 ¹ / ₂	12 ¹ / ₂

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

15

59.	Богородица со Спасителемъ (на холстѣ).	Школы Солимена.	19 ¹ / ₂	14 ¹ / ₂
60.	Женщина кушающая макароны. —	Школы Полидора да Караважіо.	20	16 ¹ / ₂
61.	Буря и овцы. —	Сальватора Розы.	9	13 ¹ / ₂
62.	Богородица и Спаситель —	Лука Канджажіо (или Камбіази).	15	12
63.	Любовь.	Валерія Кастелла.	22	27 ¹ / ₂
64.	Цирцея и Улиссъ. —			
65.	Туалетъ Меден. —	Сарзана, (въ стилѣ Тиціана).	33	27
66.	Агарь въ пустынь. —	Фіацелла.	22	26 ¹ / ₂
67.	Поклоненіе Волхвовъ. —	Рафаэля Боталла.	22	35
68.	Поклоненіе Пастырей. —			
69.	Голова старика. —	Піола.	8	6
70.	Бахусъ. —	Домника Піола.	11	8
71.	Богородица съ Ангеломъ. —	Бернарда Строцци.	6	5 ¹ / ₄
72.	Пейзажи. —	Александра Маньяско.	15	26
73.				
74.	Стадо. —	Цукарелли.	5	6 ³ / ₄
75.	Развалины храма. —	Николая Перетти.	15 ¹ / ₂	12

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

17

76.	Мостъ, скала и проч. (на холстѣ).	Школы Сестри.	12 ¹ / ₄	20
77.	Домъ и охотникъ. —		22	15
78.	Св. Францискъ. —	Риберы.	21 ³ / ₄	27 ¹ / ₂
79.	Св. Иеронимъ. —	Школы Риберы.	12 ¹ / ₂	10
80.	Старуха ужинаю- щая. —	Школы Мурилло.	16	13
81.	Поклоненіе волхвовъ. —	Алонза Кано.	9 ³ / ₄	14
82.	Обѣдъ. —	Испанской Школы.	18 ¹ / ₄	15
ФРАНЦУЗСКАЯ ШКОЛА.				
83.	Спаситель, отдающій ключи Св. Петру (на холстѣ).	Николая Пуссена.	22 ¹ / ₂	33 ³ / ₄
84.	Портретъ Людовика XIV писанный въ 18 мѣсячномъ его возрастѣ въ 1658 году.	Неизвѣстнаго.	20 ¹ / ₄	16
85.	Портретъ. —	Школы Риго.	12 ³ / ₄	8
86.	Портретъ женщины. —	Школы Миньярда.	21	16
87.	Голова Св. Магда- лины. —	Буэ.	9 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂
88.	Видъ въ Италиі. —	Копія съ Вернета.	18	25 ¹ / ₂
89.	Двѣ коровы. —	Гро-Клода.	4	4 ³ / ₄
90.	Богородица со Спа- сителемъ. —	Койпеля.	8 ³ / ₄	7

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

19

91.	Портретъ женщины (на деревѣ).	Ватто.	$5\frac{3}{4}$	$4\frac{1}{2}$
92.	Морской видъ (на холстѣ).	А. Мишо.	5	7
93.	Женщина съ птичь- имъ гнѣздомъ. —	Неизвѣстнаго Страс- бургскаго живо- писца.	$13\frac{1}{4}$	$10\frac{1}{2}$
94.	Венера Медицейская (на бумагѣ).	Неизвѣстнаго.	$18\frac{3}{4}$	$14\frac{1}{2}$
95.	Пейзажъ.(на холстѣ).	Буше.	$9\frac{1}{2}$	$11\frac{1}{2}$
96.	Спаситель. —	Новѣйшей кисти.	12	$8\frac{1}{2}$
97.	Озеро. —	Школы Горнунга изъ Женевы.	$5\frac{1}{2}$	$7\frac{3}{4}$
98.	Благовѣщеніе. —	Новѣйшей кисти.	$9\frac{1}{4}$	$6\frac{1}{4}$
99.	Заль Замка. —	Неизвѣстнаго.	9	7
100.	Коровы. (на деревѣ).	Губерта.	5	$6\frac{3}{4}$
101.	Развалины. (на хол- стѣ).	Новѣйшей кисти.	$8\frac{3}{4}$	$6\frac{1}{2}$
102.	Дитя у воды. (на эмали).	Изъ Женевы.		

НѢМЕЦКАЯ ШКОЛА.

103.	Спаситель съ 12 Апо- столами. (на хол- стѣ).	Школы Гроціуса.	$13\frac{1}{2}$	19
104.	Поклоненіе Царей. —	Мартина Шёна.	$17\frac{1}{4}$	$17\frac{1}{4}$
105.	Муштина на бѣлой лошади. (на дере- вѣ).	Школы Гольбейна.	5	$3\frac{1}{2}$

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

21

106.	Пожаръ. (на холстѣ).	Беймея.	8	10 ¹ / ₂
107.	} Головы стариковъ въ различныхъ положеніяхъ (на деревѣ).	} Вильгельма Риппа. 1758.	6	4 ¹ / ₂
108.				
109.				
110.				
111.	Охота. (на холстѣ).	Кверфурта.	12 ³ / ₄	17 ¹ / ₂
112.	Лошади. —	Левенстерна.	6 ¹ / ₄	9 ¹ / ₄
113.	} Морскіе виды. —	} Локкейна.	4 ³ / ₄	6 ³ / ₄
114.				
115.	Морской видъ. (на деревѣ).	Ш.	4	5 ¹ / ₂
116.	Львы. (на холстѣ).	Криссера.	4	5 ¹ / ₂
117.	Морской видъ. (на деревѣ).	Тяля.	4 ¹ / ₄	5 ³ / ₄
118.	Цвѣты. (на холстѣ).	Менгеля.	7 ¹ / ₄	5 ¹ / ₄
119.	Рѣка. (на деревѣ).	Брандта.	7	5
120.	Крѣпость на водѣ. —	Шульца.	4 ¹ / ₂	6
121.	Поле. —	Новѣйшая.	7	9 ¹ / ₄
122.	Двѣ коровы. —	Новѣйшая.	4	4 ¹ / ₄

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

28

ФЛАМАНДСКАЯ ШКОЛА.ИСТОРИЧЕСКІЯ КАРТИНЫ И
ГОЛОВЫ.

123.	Сотвореніе міра. (на холстѣ).	Брегеля (отца).	12	18
124.	Магдалина со Христомъ. —	Брегеля.	14	22 ¹ / ₂
125.	Св. Францискъ де Поль. (на мѣди).	Франка.	5	3 ³ / ₄
126.	Мать Рубенса 105 лѣтъ. (на деревѣ).	П. П. Рубенса.	9 ³ / ₄	7 ¹ / ₂
127.	Бракосочетаніе Богородицы. —	Школы Рубенса.	14 ¹ / ₂	11
128.	Английскій Король на лошади. (на холстѣ).	Ванъ-Дикка.	9 ¹ / ₂	7 ¹ / ₄
129.	Св. Павель. —	Школы Ванъ-Дикка.	7 ¹ / ₂	5 ¹ / ₄
130.	Св. Іоаннъ. } (на деревѣ).	Школы Рембрандта.	6 ¹ / ₂	5
131.	Св. Павель. }			
132.	Св. Матвѣй. }			
133.	Цыгане. } (на холстѣ).	Петра Лаара.	6 ¹ / ₂	8 ¹ / ₄
134.	Циклопы. }			
135.	Голова освѣщенная огнемъ. (на деревѣ).	Копія съ Шалкена.	4 ³ / ₄	3 ¹ / ₂
136.	Старая женщина. —	ИНСФ.	5 ¹ / ₂	4
137.	Женщина въ шубѣ. —	Пателя.	5	4
138.	Портретъ курильщица. (на холстѣ).	Шнейдера.	15 ¹ / ₂	12 ¹ / ₄

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

25

НАРОДНІЯ СЦЕНЫ.

139.	Мастерская Живописца. (на холстѣ).	Горманса.	14 ¹ / ₂	18
140.	Карточная игра. —	Давида Теньера.	7	5 ¹ / ₂
141.	Внутренность фермы —	Школы Теньера.	7 ¹ / ₂	9
142.	Двѣ лошади. —	Вувермана.	4 ¹ / ₂	6 ³ / ₄
143.	Карточная игра. —	Школы Брауера.	8 ³ / ₄	7
144.	Пастухъ и стадо. —	Карла Дюжардена.	11	8
145.	Отъездъ хозяина. —	Девлибъ. 1731.	8	11
146.	Слѣпой. —	Молинера.	7 ¹ / ₄	5 ³ / ₄
147.	Пастухъ и стадо. (на деревѣ).	Николая Ривса.	5 ¹ / ₂	6 ¹ / ₂
148.	Лазарь и богачъ. (на холстѣ).	Ванъ Кесселя.	14	21 ¹ / ₂
149.	Лошадь и мущина. —	Квица.	11	14
150.	Г-жа Дела-Валльеръ и Людовикъ XIV	Тербурга.	17	22 ¹ / ₄
151.	Маскарадъ. —	Жанъ-Міеля.	17	22
152.	Животныя —	Ванъ-Бломарта.	9	11 ¹ / ₂
П Е Й З А Ж И.				
153.	Коровы и бараны. (на холстѣ).	Школы Бергема.	7	9 ¹ / ₂
154.	Лошади и фигуры. —	Петра Лаара.	7	6 ¹ / ₂

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

27

155.	Мертваа голова. (на деревѣ).	Школы Кальфа.	6 ¹ / ₂	10
156.	Птицы и дичь. (на холстѣ).	Школы Веникса.	16	21
157.	Морской видъ. —	Клода-Лоррена,	16 ¹ / ₂	21
158.	Горы, рѣка и проч. —	Павла Брилля.	19	24 ¹ / ₂
159.	Морской видъ. —	Бота д'Итали.	14	22 ¹ / ₂
160.	Дорога при подошвѣ горы. —	Шёнфельдта.	11	14
161.	Развалина, покрытая снѣгомъ. —	Франциска Манса.	11	15 ¹ / ₂
162.	Пейзажъ, освѣщенный луною. —	Ванъ-деръ Невра.	8	10
163.	Упавшая телѣга. —	Эскизъ Брейгеля.	8 ¹ / ₄	11 ¹ / ₄
164.	Берегъ моря. —	Подражаніе Рюисдалю.	10 ¹ / ₂	14 ¹ / ₄
165.	Морской пейзажъ. —	Корнелиуса Вена.	8	11
166.	Крестьянинъ на ослѣ. (на деревѣ).	Вувермана.	5 ¹ / ₂	7 ¹ / ₄
167.	Морской видъ. —	Брандта старшаго.	4	5 ¹ / ₂
168.	Поле. (на холстѣ).	Блокка.	16 ¹ / ₄	21 ¹ / ₂
РУССКАЯ ШКОЛА.				
169.	Два крестьянскіе мальчика, которые ѣдятъ. (на холстѣ).	Плахова.	11 ¹ / ₂	10 ¹ / ₄

ПРОДОВЖЕННЯ ДОДАТКУ Н

29

170.	Жница съ сыномъ. (на холстѣ).	Андрѣева, Арзамас- ской шволы.	19 ¹ / ₂	15
171.	Морской видъ. —	Байкова.	10	11
172.	Видъ изъ окрестно- стей Тифлиса. —	Иванова.	7 ³ / ₄	9
173.	Петръ 1-й въ бурю на морѣ. —	<i>Копія съ тканной кар- тины, находящейся въ Императорскомъ Дворцѣ въ Петер- гофѣ.</i>	19 ¹ / ₂	23
174.	Видъ храма Екате- рины II въ саду <i>Графа Кушелева- Безбородко въ С.- Петербурѣ.</i>	Колльмана.	5 ¹ / ₄	6 ¹ / ₄
175.	Русская станція.	Колльмана.	3 ¹ / ₂	4 ¹ / ₂

ДОДАТОК О

Давньоруські срібники, що були знайдені у 1852 р. на околиці Ніжина і зберегались у мінцкабінеті Ніжинського юридичного ліцею

Джерело: [372]

ДОДАТОК П

Граф О. Г. Кушельов-Безбородько (1800–1855) – почесний попечитель
Ніжинського юридичного ліцею
та Ніжинської гімназії (1820 – 1855 рр.)

Джерело: [341]

ДОДАТОК Р

П.С. Морачевський (1806 – 1879) – інспектор Ніжинського юридичного ліцею та Ніжинської гімназії (1849 – 1859 рр.)

Джерело: [551]

ДОДАТОК С

М.Х. Бунге (1823 – 1895) – професор Ніжинського
юридичного ліцею (1845 – 1850 рр.)

Джерело: [446, с. 85]

ДОДАТОК Т

Л.І. Глібов (1827 – 1893) – випускник
Ніжинського юридичного ліцею 1855 р.

Джерело: [296]

ДОДАТОК У

Ф.І. Леонтович (1833 – 1910) – випускник
Ніжинського юридичного ліцею 1855 р.

Джерело: [526]

ДОДАТОК Ф

Ф.К. Богушевич (1840–1900) – випускник
Ніжинського юридичного ліцею 1868 р.

Джерело: [298]

ДОДАТОК X

М.В. Гербель (1827–1883) – випускник
Ніжинського юридичного ліцею 1849 р.

Джерело: [237]

ДОДАТОК Ц

Ф. І. Стравинський (1843 – 1902) – випускник
Ніжинського юридичного ліцею 1869 р.

Джерело: [476]

ДОДАТОК Ч

М.К. Ренненкамф (1832–1899) – вихованець
Ніжинського юридичного ліцею

Джерело: [324]

ДОДАТОК Ш

В.П. Горленко (1853–1907) – вихованець
Ніжинського юридичного ліцею

Джерело: [258]

